

За Самостійну Свободну Україну

Повісті з Томах

1938

Накладом
Вид. "Новий Шлях"
Саскатун, Канада.

БРЛМ

МИХАЙЛО КОЛОСІВСЬКИЙ

НЕЖДАНА БАЗИЛЕВИЧІВНА

РОМАН

ТОМ II

(І том під наг. “БОРИС ГОНИЧ”)

Накладом Вид. “Новий Шлях” у Саскатуні
Канада
1937

Передрук заборонений. Всі авторські права застережені.

**Published by the New Pathway Publishing Co., Ltd.
Saskatoon, Sask., Canada.**

Printed in Canada.

ЗА КРИВДИ СВОЙОГО НАРОДУ!..

В пітьмі при тьмяному свіtlі каганця, в кімнаті з за-
слоненими вікнами одноповерхового будинку на передмісті ста-
рого Львова, поблизу жидівського окописька, проводить без-
сонну ніч подружжя Базилевичів, що відвояє худорляве, кволе
тільце восьмилітньої дочки Неждані з рук невблаганої смер-
ті...

На світанку бадьора й чинна пані Базилевичева, що зда-
ється створена для безупинної праці, серед запаху оцту й гу-
ми, кладе на голову хвою дитини гутаперчевий мішочок з льо-
дом і добуває з шуфляди бюрка родинний тепломір у чорному
футлярі... Тепломір опиняється під пахвою Неждані, а декре-
товий возьний скарбової дирекції Базилевич з низко обстри-
женим, зарослим щетиною обличчям, пильно дивиться на стін-
ний годинник.

За десять хвилин мати дістає тепломір зпід пахви хвою
та довго шукає краю живосрібного стовпчика.

—Гарячка перестає!..—зворушене радісним голосом викри-
кує пані Базилевичева, лице її сяє від щастя.—Я гадала, ніби
лікар Лапчук утішає мене, запевняючи, що кріза минула!..—
додає вона зо слізами на очах.

—Неждана наша житиме!..—невідступно повторяє батько.
—Буде... буде жити!..

* * *

Другого дня, у неділю, коло першої години по полуодні Бази-
левич іде по лікаря Лапчука, що не має ні свята, ні відпо-
чинку... Брунчать верби, зеленіють каштани, червоніють зозу-
лині черевики на розлогах Гицлівської гори. Дики гуси гел-
готять у повітрі, линуть до соняшного кружала, що заливає всьо
навколо палючими смугами золотистої барви.

Йде весна 1908 року... В осередку міста гуде, як у вулику:
дзвонять трамваї, торохтять екіпажі, час від часу на вежах
костелів бамбають годинники, ніжна зелень розгортається на
міських бульварах... Базилевич звертає на Вірменську вулицю,
де мешкає лікар Лапчук і нараз завважує, що львовяне, які до-
сі проходили повільним святочним кроком, зненацька прискоря-
ють рух.

—Що трапилось?—питає Базилевич якогось подорожнього
лейтanta австрійської армії.

—Намісника ціарського вбито!..—чути відповідь.

—Хто вбив?..

—Українець!.. Мирослав Січинський... Студент!.. Молодий

хлопець! Польського графа намісника!

—Що кажете?.. Як?.. Що?.. Коли?..

—Тільки що!.. У власній палаті намісника!..

Брязкає поліцейська шаблюка, стукає кінське копито, широкий кінський зад несеться в бік Святого Юра... Стойть крик, метушня неймовірна... За хвилю кілька нація жандармів просакують у напрямку намісницької палати.

—Вбито, вбито намісника!.. Український студент!.. Піймали!.. Нікуди не тікав!.. “Це за кривди нашого Народу, за вибори!..” —спокійно заявив студент.

Вулиця гомонить і пориває все за собою. Базилевич й не тямить, як разом з різноманітним натовпом, опинився біля намісницької палати.

Онечки й виводять атентатчика... Блідий, чорнявий, з блискучими очима й ледве прозябаючим вусом. Базилевич вліплює очі в кариту, куди всаджено молодого чорнявого українця... Той злегка хитається—В нього скуті руки.

—За смерть українців дістав!.. За кривди!.. За вибори!..— почувши кайдани на руках, потрясає ними й голосно кричить той.

Карита котиться... Австрійські жандарми розганяють юрбу, що розступається під натиском їхнього кордону... Вязня виряджають на поліцію, щоби списати протокол і потім відвезти до карного суду.

Вулиці повні народу: повсюди шмигають кольпортери, продаючи свіжі, незвичайні видання ляцьких щоденників.

Поблизу золотим паском і випинаючи перса в блузці проходить увечері попід памятником Адама Міцкевіча гімназист Мирослав Базилевич.

Поволі збираються ляцькі студенти, один за одним виступають з промовами, звеличуючи вбитого намісника репрезентантом польської державної влади в краю та присягаючи помсту й знищенню “гайдамаків”.

Мирослав Базилевич слідкує, як від памятника Адама Міцкевіча ляцькі гієни йдуть гуляти по Львові, від одної української інституції до другої... З диким шалом і вигуками, ушкоджують мури будинків, розбивають в дребезки шиби... Немов утрачує зовсім власть і силу, австрійська жандармерія байдуже дивиться на очмарілих хуліганів... Час пливе, як тягуча живиця... Чітко й навально стукотить юне серце гімназиста... Дивні гадки в його голові бавляться безладно в перегоні.

* * *

Вільнодумний та освічений посідач хутору в Вовчанському повіті Тарас Тур в січні 1909 року з широких степів Слобідщини мусів утікати перед російською вязницею, може навіть Сибірем, у Галичину.

Мінає зима й на львівському ґрунті з'являється ексцентртичний, нежонатий, колишній народовець “придніпрянєць Тарас”, що почуває себе в домі декретового восьмого скарбової дирекції,

наче в Вовчі... Перш за все надто гамірно й привітно було в дому, що притулившся до садків на передмісті старого Львова й де була ідилічна заслона для політичних утікачів зо Східних Земель України від московофільського вока... Вдруге Тарасові дуже подобалась кухарка пані Базилевичової, що приготувала обіди дуже смачно...

—Хто не мав куди йти в гостину, той ішов прямо до панства Базилевичів..—чуті було в передмісті, оточеному городами й садками, що викликали враження скоріш села, як старинного княжого міста.

З вузькою, низько обстриженою головою добродій, домовласник передмістя приносить завжди канцелярійний папір з бюра, на якому Тарас пише дописи для часописів.

—Ви чули, пане Туре, що діялося на наших галицьких селах за часів останніх виборів?.. Ви чули, що жандарми кололи наших селян, як овець?.. Чи знаєте, скільки селянських трупів упало від жандармських куль і багнетів?..—питає політичного втікача зо Східних Українських Земель домовласник.

Базилевич почав цікавитися політичними справами ще з гімназійних часів й особливо від років боротьби за виборчу реформу... Сьогодні провадить він немилосердну й безоглядну боротьбу з ляхами й московофілами, чи то з приводу вищахрованого при виборах голосу, чи то поводом якогось образливого слівця, що пущено по адресі будьякого українського громадського діяча.

—Подивіться на Східні Землі, пане Базилевич!..—задумчино смокчучи люльку й напускаючи в ідалні купу диму, скажеться втікач.—Кат зна, кацапи розставили свою павутину скрізь і сссуть нашу українську кров!.. Поглядіть, скільки їх поналазило до нас з клятої Москви!.. Самі вам кацапи... Зпід високого чола й кошлатих брів дивляться очі. Важко стримати погляд тих крицевих очей.—Але наш брат, біг-ме, куди забрався на шпилі й сидить там, як крук голодний!..—Він говорить пристрасно, розмахуючи руками...

Девятирічна дівчина Неждана напихає цигарки для гостей й складає їх у деревляне пуделко з обрисом голяндського млина. Зпоза її пухнятих золотих кучерів не видно її округлого обличчя. Вона така тонка, що Тур може охопити її стан своїми пальцями. Руки поросли блідо-золотистим мошком. Вона дзвінко скрикує й летить по залі з веселою усмішкою на янгольському обличчі...

Наступає час обіду... На столі, зприводу свята, зявляється перекуска й карафка горілки. Служниця приносить сірий галицький борщ з ушками й печене з макаронами.

Втративши свою державну незалежність, ляцька шляхта не стратила панування над українським народом!..—втираючись серветкою, каже Тарас Тур.

—Лише шахрайства на соймових виборах перед 14 роками показалися ляхам кепською зброєю, повстав кривавий терор, що почався при виборах до віденського парламенту!..—розгла-

дивши низько обстрижену голову, говорить Базилевич.—В обороні панування ляцької шляхти над українським народом виступили тоді багнети й рушниці! Кров ясно пролилася по селах й немає нічого дивного, що намісник торік загинув з рукі українського студента!..

На десерт подають компот, чорну каву та яблочний торт. По обіді починається в салоні преферанс, а ввечері прибувають нові гості.

Шарудить синя сукня маєстатичної й плавної постаті пані Лапчукової, за нею просовгуються її лисий чоловік—львівський лікар, що протирає свої спіtnі окуляри. За хвилину вітає в майстерних спортивих черевичках і в шовковій спідничці гарненька попадянка з Городка Ягайлонського, а з нею молодий місцевий адвокат...

Прижмурюючи короткозорі очі, пані Базилевичева бере при-дніпрянського гостя під руку й представляє його присутнім, які ще його не знають.

—Панове знайомі?

—Навіть доволі добре!—всміхається під тugoю верствою пудру вродлива попадяночка.

—Торік на наших Східних Землях у пані Харитини Гоничевої!..—хитає головою в її бік, відказує Тарас Тур.

—В помешканні нашої української поетки я бачила вас, під час екскурсії на Київщину й Слобідя галицької української молоді!..—перебиває йому вихована в перемиському ліцею доня важливого священика з Городка Ягайлонського.

—Які ж ви, пане Туре, немилосерні! Прискачили б до нас, бідних на Вірменську вулицю хоч на часиночку!—цвірінькає грузна як корабель добродійка Лапчукова.—Інша порядна людина на його місці, людям на очі не показалася би, але він і не червоні!..—шепотить вона попадянці на вухо.—П'ятьдесят десятин землі має в Вовчанському повіті в Великій Україні!

—Правда?..—попадянка пильно дивиться на добродійку.

—Біг-ме! Опір цього великий хутір, 200 тисяч карбованців у готівці й коханку, італійську співачку!..

—Адже він вже немолодий!..

—Біг-ме!.. Пані Армашевецька дідичка з їхнього повіту, коли поверталася літом з Карльсбаду, оповідала мені!..

—Цілу ручку, пані добродійці!—каже Тарас Тур.

—Як маєтесь після перебуття в Галичині і Буковині?..

—Щиро дякую за ласкаву пам'ять! От так собі три роки!

—Чого це ви до нас на Вірменську вулицю, пане Туре, не вступаєте?..

—Іноді збираюсь, але завжди щось перешкодить!..

—Вступіть до нас!..

—Дуже радо!.. Але тепер, на жаль, нікак не можу сказати вам, що вступлю!

Маленька Неждана щебече, час до часу спорхує з канапи, кружляючи довкола Тура з вульканічними вибухами сміху.

Незабаром пані Базилевичева бере своє крісло й переходить із ним до ї дальні.

Гарненька попадяночка з Ягайлонського Городка сідає збоку немолодого придніпрянця. Дрібонькі ніжки її в спортивих чевревиках потопають у гуцульському килимі.

—Найкраще от так, як ми в двох!—каже вона Турові. З широких рукавів мякої тканини білють її ідеально сформовані руки; з розкішно розвинутого декольту вихиляється її сніжно-бліла шия.

Настає весна... Біліють підсніжники, розгортається зелень, кучеряві хмарки плавають по тихому небі.

В четвер, 15 цвітня, 1909 року у Львові мусить відбутися друга розправа Мирослава Січинського, вбивника намісника.

По дорозі від вязниці до суду поліція й жандарми... Австрійське військо, зложивши зброю в кобилицю, готове кожної хвілі рушити “на охорону держави і краю від внутрішнього ворога”... В середину будівлі суду впускають тільки за перепустками... Поміж публікою видно голову послів Українського Клубу...

Увечері на вулицях Львова—крики й лайки, демонстрації й погроми, биття шиб і виважування дверей... Приватну дівочу українську гімназію, книгарню “Наукового Т-ва ім. Т. Шевченка” зовсім розбито... Цілу добу гуляє собі ляцька молодь під окликом: “За польського намісника—українські вікна!..”

Вночі поліція переводить ревізію на Вірменській вулиці в помешканні лікаря Лапчука. Після ревізії його арештують. Арештують також попадянку з Городка Ягайлонського, яка завинила тим, що хотіла передати обвинуваченому вбивникові шоколяди.

В 3 годині вранці на передмісті старого Львова в домі декретового возьного скарбової дирекції Базилевича господарять помічники комісаря Бігуна. Панство Базилевичі стоять на порозі Мирославової кімнати й з жахом дивляться, як два поліціянти під орудою людини в цивільному перекидають і перетрушуєть все, що находитися в кімнаті.

Цивільний бере книжки з полиці, одну по одній та пильно переглядає. На бік він відкладає газету “Діло” й надруковану літографом промову вбивника в суді.

—“До вини не почиваюся, бо я відібрав життя одному чоловікові, що відбірав життя цілому Народові!..”—цивільний читає мовчки свисток паперу.

Поліціянти перетрушуєть не тільки Мирославову кімнату, але й цілий будинок: заглядають навіть поза образи, лазять на горище, заглядають у коминок.

Пані Базилевичева плаче німими слізами: на її обличчі видно жах безвихідності. Розхиливши вуста, дивиться на батька перелякану девятирічну Неждану.

Поза вікнами на небі починають бліднути зорі. Поволі наближається день.

Другого дня простора заля на вулиці Бема повна гомону, людей й тієї специфічної задухи, що буває по кавярнях... Оркестра гістерично ридає на естраді, звідкіля час до часу виступає пяністка й з тацю в руці збирає грейцарі, обходячи постійних гостей льокалю. Грають у карти й біліард, п'ять чорну каву, содову воду крізь соломку, заливаються пивом. Гучно в куті залі, де при двох зсунутих столиках сидить Тарас Тур, що того вечора перебуває у виймково гарному настрої. Він набиває людьку, пе вино, сипле музикам грейцарі. Молодий адвокат демонструє, як п'ється дванацятий "бом" відразу й добротливо сміється з невідомого добродія, що куняє у куті над свіжим надзвичайним виданням щоденника.

—Що чувати?..—вітає товариство один непризнаний літерат.

—Атентатчика не повісять!..—стереотипно відказує Тур.

На столі заявляється горілка й стolик оживляється ще більше... Непризнана людина пера бере карту: раз програ, другий так само... Бідолаха і не счувся, як усі гроші зникли зперед ньюго.

—Тарас Тур!.. Знаменита італійська співачка... Кохався з нею!..—шепоче одна старша пані другій, що розмальована, як дешевенька декорація. Молодого адвоката вони титулують паном директором.

Проти них находить собі місце зворушений декретовий возньий Базилевич, кличе на хвилю Тура й оповідає, що сталося в 3 годині вранці.

—Що з Мирославом робитимуть?..—Шклянка пива Базилевича залишається недоторкнута. Хвилини минають у напруженні.

—Допитуватимуть!.. Комісар Бігун допитуватиме!..

Декретовий возньий камяніє...

—Може переїхати за кордон, до вас у Велику Україну..—за чверть години поденервовано вимовляє він.—Ти що скажеш, Тарасе?..

ВЕСНА БАТЬКІВ І МАТЕРІВ

Почалось це дуже давно в незайманих у ті часи котомлянських лісах Вовчанського повіту на Слобожанщині. Почалось так давно, що минулому столітті треба скоротити ще повних вісім років.... В західній Європі, в Парижі, в теплиці ботанічного саду в той рік розпускала свої пелюстки Вікторія-Регія, що цвіте однієенький раз на протязі 40 літ... На сході Європи йшов тоді голодний, холерний рік...

В кімнаті з п'яти східцями пахло березовими дровами й антонівськими яблоками, на вікнах лежали бурі листки тютюну, а на стінах висіли ведмедячі, вовчі й лисячі шкури, в кутах стояли грізні, вищірені опудала. Килими, роги, рушниці, старинні пистолі, різних розмірів кинжалі, й навіть один панцирь, що по переказам, був взятий в 1659 році гетманом Іваном Виговським у князя Трубецького під Конотопом—все це оздоблювало стіни.. В куті стояла розбита мармурова вмивальня й стілець з подертим соломяним сидінням.

Високий, сивий, міцний з неймовірною фізичною силою, гарячий і страшений, як хуртовина, в хвилини гніву, але взагалі доброділивий, літ сорок віком чоловік перекинув старинний, позеленілий від часу, стоячий на столиці біля ліжка свічник і проскочив вихром у другий бік кімнати. Одягнутий в чорну візитку з округлими полами й довгі світлі штани він не встиг добігти, як інший, літ 45 віком, з рожевими щоками, пишними вусами, з майстерно підтрижененою борідкою й маленькими бігаючими очима, добув з кишені револьвер і вистрілив на східцях.

Кошматий кундель сіруватої масті з розумними світлими очима й пінчер з борідкою, як у старих скандинавських моряків, кинулись на стріляючого.

Молода жінка, одягнена в довгу шовкову півспідничку, з блідим, матовим, смертельно переляканим обличчям, зо стиснутими вустами, з високим чудовим чолом і чорним рясним волоссям, що гадючилося на раменах, намагалась оборонятися кріслом, піднявши його в рівень чола.

Куля револьверу продіравила стіну будинку на три центиметри вище.

—Геть мені з моєго дому!.. Вступися!.. Стріляю!.. Убю!..—кричить несамовитим голосом хазяїн, тримаючи дубельтівку на приціл.

Дивні вочі жінки блиснули гнівно й вона сперлась на канапу... Крізь вікно було видно, як незgrabно, наче підстрілений і лагідний звір, завалювався день за обрій, а багрянюча бань-

ка сонця нагадувала язву на ньому.

Ця драма в деревляному будинку, що своїм безладним дахом нагадував мокрого гриба, розігралась поміж трьома особами.

Хазяїном дому був вільнодумний та освічений власник хутору в Вовчанському повіті, Тарас Петрович Тур.

Стріляючий—його сусід, Пилип Олексієвич Постригало-Неглюдов, що належав до старинного дворянського роду й виводив свій рід з дванацятого століття. Предки Постригало-Неглюдова колись служили тверським князям і московським царям та за службу діставали землі. Упродовж XVIII і XIX століть його предки поріднилися з безлічю відомих історичних російських родин та зо старинною грецькою аристократією Царгороду, що перебувала під мусульманським пануванням на службі в турецького султана. Всі вони сходили на вали Ізмаїла, затикаючи там московські хоругви, вступали разом зо своїми полками в Париж, як близкучі гвардійські старшини. Бували поміж ними й анахорети-печерники, бували й містики та дипломати.

Пилип Олексієвич Постригало-Неглюдов мешкав у сусідстві з Тарасом Туром у своїй закладеній й перезакладеній дідизні, проциндував безклопітно заощадження батьків, а селяне Вовчанського повіту прозивали його звірем. Він був людиною не дуже чулою щодо питань етики, моралі й сумління, мав деспотичні норови, часто губив самовладання, кричав і давав волю рукам, коли ставав із лівої ноги. Він носився з фантастичною швидкістю в фаетоні по повіті, роздушував стрічних селянських дітей та щодня лупцював неслухняних локаїв.

Удаване обурення всіх сусідів повіту викликав його скроминучий звязок із італійською співачкою Лівією-Сультою, що виступала протягом зимового сезону в 1891-92 роках в італійській опері в Петербурзі.

Геройня драми, що виникла в деревляному будинку, в місяці березні 1892 року, Лівія-Сульта, приїхала з Італії в Петербург в повному розцвіті слави й таланту.

Дирекція париської національної опери даремно намагалась перенадити видатну співачку в Париж, бо московський карбованець переміг. Мешканці Петербургу нетерпляче чекали на неї, столичні часописи підготовляли вибух захвату.

Лівія-Сульта відразу завоювала російську публіку. На першій виставі театр був переповнений по береги й тосканку залипали цвітами. Інші театри перестали зрывати збори.

Полковник гвардії Пилип Олексієвич Постригало-Неглюдов почав нею захоплюватись: не перепускав жадної вистави з її участю. Та кінець-кінців сталося так, що під час виконання Вердієвого "Ріголето" вони познайомились...

Дескільки днів опісля в тій самій убіральні, де відбувалося їх перше знайомство, Пилип Олексієвич брав її руки, перекладав на свої рамена й дивлячись на її здоровенні сережки, на чорне пышне волосся, щось їй шепотів.

Вона, переводячи лякливо свій погляд на двері у біральні, простягала свої тендітні рожеві вуста до поцілунку... Після вистави вони сідали в сани, летіли Невським проспектом, сніг сліпив їх очі, ледекив повіки.

—Лівія зрадила Пилипа!.. Вона кохається з Тарасом!—ходила поголоска в повіті другого дня після драми.

*

Павло Аркадієвич Гонич родився 1873 року... Після закінчення студій в елісаветградській кавалерійській школі він став корнетом лейб-гвардії уланського полку та опинився в Варшаві, де життя втягнуло його швидко в свій нервовий пульс. Час переходитив уві ізди верхи, в манежі, в гульнях, у поїздках до дідичів, серед романів. В Лазенках, поблизу дивного парку, він познайомився з чарівливою співачкою Юлією Діянич-Поклонською. Почалось сильне захоплення нею. Посідаючи владну, деспотичну, непослідовну вдачу, він часто шалено кричав на свою любку. Перед його наказовим безапеляційним тоном вона нерідко тремтіла, але все ж безумно кохала його—щирого, безтурботного, великолудшого. За рік він занедував на ревматизм, вийшов у відставку та пішов співати на оперовій сцені.

Щодо театру, то Павло Аркадієвич виявляв повне недбалство. Маючи дубовий слух, з відсутністю музикальних здібностей, він завжди користався обожуванням невибагливого провінціяльного глядача.

—Артист без художньої жилки!—казали про нього музичні критики.

Все ж за ним лічився значний сценічний стаж, низка утворених ним образів; тому антрепреньори його любили. Мав він платню 500 карб. місячно й два бенефіси в сезон.

Властива натури його “хлестаківщина” розцвіла з бігом часу в повній мірі. Вислів “бреше, як Павло Гонич” стало ходячим поміж акторами за театральними лаштунками. Він ніколи не брехав задля якоїсь певної мети, але брехав зовсім безцільно й безкрайдно. Брехня його складалась з вихвалок. То він таємниче оповідав про своє походження від гетьмана Івана Виговського, то описував свою розмову з міністром двору й директором імператорських театрів, ніби то вони вичікували, щоб послухати його наради. Тяжко було зрозуміти, як ця розумна людина могла так недоречно брехати. Мабуть він слабував на манію величчя, що виявлялась у таких чудернацьких формах.

Мандрує Юлія Діянич-Поклонська по містах і курортах, важко ій бідолашній з пятилітньою дівчинкою Наталкою волочитися з Тифлісу в Житомир, з Київа в Одесу. Все здавалось колоратурній спокусниці, що ось-ось запросить її співати в чарівливу піврічну Пальмиру, в Маріїнський імператорський театр; їй вже привиджались Невські зими й білі ночі, Адміралтейська й Елагін острів, жінки, що кутаються в соболеве футро та пянкий шалений Акваріум, де в надсадженій атмосфері панує своєрідне очарування. Юлії вже стукнуло 34 роки, вона вже

16 літ на сцені, але співати в Маріїнський театр її покищо не запрошували.

Юлія Діянич Поклонська роздратовується щодня все більш і більш. Їй вже починає здаватися, ніби первопочаток усіх невдач—не закулісні інтриги, а її дівчище Наталка... Вона оглядає ввесь день альбом зо світлинами й плаче.

—Я дуже нервова!.. Мене все дратує!.. Все зводить!.. І доня Наталка!.. І все!.. Я часто без жадного поводу плачу!..—скаржиться вона товаришкам по сцені.

Подумавши, поплакавши, похвилювавшись, постановила Юлія залишити доню Наталку на один сезон у своєго чоловіка—полковника Павловського grenaderського полку Рославлева, з яким вона вже не жила два роки... Юлія завезла в Петербург на Літейний проспект доню до чоловіка, який добре знав, що батьком Наталки є якийсь оперовий барітон.

Вона цілу добу запевняла полковника, що зайде за Наталкою над вечір, після вирядилася на двірець й відіхала на зиму в провінцію.

—Я не можу брати Наталку разом з собою, бо не хочу стати посміховищем адораторів і товаришок по сцені!..—втішала вона себе.

Дівчині в ту пору виходило вже 5 літ. У неї починала складатися вдача й пам'ять вперше відзначала розрізнені несподівані події життя.

Полковник Рославлев примістив її в теплій, світлій кімнаті та своїм низьким голосом намагався показати батьківську ласкавість. Але їй при згуках його голосу ставало лячно... Коли сон зійшов на дитячу, вstromлену в мокру від сліз подушку голішку, перше враження було забуте.

Другого дня Юлія Діянич-Поклонська відписала чоловікові листа з Москви, де запевняла, що ніяк не може взяти Наталки разом з собою.

Полковник скрив від пятилітньої дівчини, як повелась з нею рідна мати, взяв її за дочку та вирішив з біgom часу влаштувати її в провінціальному інституті шляхотних дівчат.

ІХ ЮНАЦЬКІ РОКИ

Моторошно в домі, скрізь у всіх покоях... Найжахливіщим місцем у домі є чорні сходи... Лякаючі тіні. Сумно й повільно хитається під облізою стелею смердячий круг нафтової лямпи. Смердить капустою й помиями. Бідуючи разом з матірю й братом, Неждана Базилевичівна пробуває в губерському місті, де навчається в пансіоні Оболенської... Це велике ярмаркове місто запаморочливих гімназисток, високих камянниць, із губернаторським домом, із Успенським Собором, із готелем "Метрополь", із лазнями Ваніфатова, з розкішним кіноматографом "Ампір", із залею дворянського зібрання, з будівлєю цирку, де грають "малоросійські" трупи, з рясними крамницями фірми "Жевержеев і син" та з блискучими, лощеними фаetonами біля оперового театру Комерційного Клубу.

Це університетське місто, що в зимі, під мірне й мелодійне бренькання бубонців, ховається в глибині кучугури, находитися на самісенькому сході Землі Української.

Крамарське, сите, товстопузе й ширококриле місто власне ділиться на дві частині: аристократично-професторську та нижню, що нагромаджується навколо торгів і касарень поза річкою Лопаню.

Тепер Неждана живе, ніби в безтілесному й безбарвному світі бавовни, що населений безгучними тінями... В цьому химерному місті, серед безкровних і безформних, ледве окреслених сильветок, тільки в межах одного помешкання справді для неї замикається дійсне життя: в помешканні, де калатає живе серце й юшить українська кров, де вона бачить благородні краски життя та теплу людську запашність.

Це помешкання української поетки й письменниці, Христини Богуславни Гоничевої на Чернишевській вулиці—для Неждані живодавчий і реальний центр цього абстрактного, мрійного та неприродно-фантастичного світу...

*

Струмками вливаються сині кашкети в вулицю Гоголя, де низками хмурних вікон довга сіра камянниця високодушне дивиться на темночервоний костел, на блакитні офіцини, на зелені сади.

В просторій кімнаті для роздягання метушня, гомін, море голосів і починається перша бійка. З руками забрудженими чорнилом, у сірій куртці, замурзаній крейдою, з білою бляхою на блискучому паскові небіж Павла Аркадієвича Гонича Борис скидає шинель, дістає від варгатого Мирослава Базилевича привітальне струшування, але не мішається й сам пе-

реходить шалено в наступ. Із завзятістю, без зайвого кроку, руками, зубами, лінійкою, “фізикую Краєвича” він лупцює “вогоз”. Дескільки разів Борис провалюється в кут, незграбно змахує руками й заплющує вочі, ніби паде в прірву, але ось він знов кидається з лютістю на “противника” й видно, що ініціатива бійки переходить до його рук. Все це продовжується до часу, поки в дверях не забліскотять золоті окуляри інспектора “Мартіна Калігулі”... “Вороги” щезають, як щурі.

Розлягається душу пронизуючий дзвін і з учительської кімнати, що наповнена тютюновим димом, довжелезним гусаком тягнуться бородаті й безбороді, вусаті й безвусі педагоги. Спереду всіх у сірій старенький сутані йде худий кістлявий катехит Єлпидифор Чистозвонов. На нього чекають доволі неясні пізнання катехізму й підступні питання пятнацятьлітніх безбожників... Славуватий на запій інспектор Мартін Гуркевич, по призвищі “Калігула”, (у кожного мається якась прикладка, що прилипає до смерті), летить, поблискуючи окулярами, в кут, де сорок йолопів четвертої класи радісно горлали на сподівання навчителя російської мови Михайла Осокорєва. Сьома класа з трепетом жде математика Бурачинського. До восьмої класи квалиться недоумкуватий, кирпатий, з водяними очима, учитель історії, що має схожість із цапом, Кузьма Птицелович, з призвищем “Козляча борода”...

В притертом віц-мундурі, з окулярами, холодний, як змій Кузьма Птицелович мякою ярославською говіркою читає по підручнику Іловайського про “заслугі перед Россієй імператора Петра Первава Велікава”.

Борис Гонич виробляє із жованого паперу кульки й кидає їх у стелю. За п'ять хвилин він зсовується з лави та засилює.

—Гоніч!.. Гоніч!..—наче з другого світу чути голос історика.

—Що вам треба від Гонича?—спокійним тоном питає Борис і починає у Мирослава Базилевича списувати алгебраїчне завдання.

—Здесь в восьмом класі у меня єсть нескілька учнів, на яких я абсолютно не абрасую нікакова внімання!..—Історик Птицелович засовує глибоко в ніс мізинець і колупає там.—Етих учнів решітельна нічево не інтересує і я їх считаю атсуществующи!.. Дастатачна указать на Гоніча і Базілевича!.. Я їх перестал даже считать сваїмі учнікамі!..

—Чому це так ви гадаєте, що мене нічого не цікавить і перестали мене вважати за свого учня?..—підводячись із місця питає Борис. Долішня губа його відстобурчена, на лиці грає зневажлива усмішка.

—Садітесь, пожалуста!..—люто перебиває Борисові педагог.—Вас абсолютно не інтересує історія вашева роднова народа!..

—Все, що ви читаете, є історія зовсім не моего народа...—кидає з силою Борис.

— Да кто же вы такой, позвольте вас спросить?..—цикавиться нестяжно Птицелович.—Мексиканец, ефіоп, ескімос?.. Кто ваши родители?..

— Ваш Иловайский моего национального героя и великого патриота гетмана Мазепу змалювал якимось то авантурником, самолюбом и злодием..—докирливо вимовляє Борис.

— Но ведь Мазепа, был изменником Речи—вашей родины!— засовуючи мизинець у ніс, бубонить затурбовано педагог.— Мазепа з личных егоїстических соображеній пашол наперекор геніальним планам Петра Великава в деле саждання расейской імперії! Мазепа бил врагом православной церкви!..

— Переход запорожцев, на чолі з Костем Гордієнком, на бік гетмана Мазепи був відповідю на всі обвинувачення вашего царя Петра, ніби він, гетман Мазепа зрадив православ'я...

Великі блакитні очі Бориса Гонича загоряються такою жагучою ненавистию, що моторошно на нього глядіти. У Птицеловича надувається жила впоперек спітнілого чола.

Мирослав Базилевич і Борис Гонич залишаються після лекції на одну годину в гімназії “без обіду”.

— С у тебе, Мирославе, програма для життя?..—питає Борис.

— Немає!.. А в тебе?..

— Я визнаю дві річі: Батьківщину и мистецтво!.. Ними я житиму до смерті!..—чуті відповідь.

Від того часу Мирослав Базилевич здружився з Борисом Гоничем. Мирослав давав йому списувати алгебраїчні завдання, Борис компонував йому теми.

ПЕРЕД БУРЕЮ

Настає осінь 1913 року...

Високий, стрункий, худорлявий, з довгуватим обличчям, синюватими виголеними щоками, з цвіткою в бутонерці, відомий оперовий тенор Жигмонт Блюменталь-Альбота, літ 33, недбайливо вітається з антрепреньором Борисовим-Масаковим а вже зовсім зневажливо з добротливим товстуном Маркушею Дубравним.

—Це наш прем'єр Жигмонт Блюменталь-Альбота!—каже Маркуша Борисові.—Він австрійський підданець, походить з поважної буковинської родини та тільки що повернувся разом з дружиною з Італії...

—Я чув!—відказує Борис.—Він має феноменальний драматичний тенор.

Слідом за видатним тенором граціозною ходою входить випещена, пропорційна будови, з ніжно-окресленим овалом обличчя, одягнута в майстерно зшиту сіру сукню, красуня—жінка його. Спід ніжної тіні її довгих шовковисто-темних вій загадковим блеском дивляться на Бориса Гонича карі, пекучі, як ставки оточені рослиною, зворушені, многознаючі очі, де в синюватому полиску білків можна зауважити смуток і серіозність...

Безперечно Борис десь то їх раніше бачив.

—Величезні, карі, бездонні очі!.. Де, чорт візьми, я міг їх бачити?.. Забути неможливо ці очі!.. Вони задурманили вже мабуть не одного!..

Він звертає увагу на густі закруті брунатних, оріхово-кавового коліру скуйовджених кучерів, на тонкий носик—смикнутий вгору, на матовосмаглу барву атласних щок й на чорний хрест з посрібленим ланцюжком на шиї...

Похітливо-гортанним голосом щебече вона з його товаришем по гімназії—Мирославом Базилевичем.

—Хитра італійка не гайть часу!..—переводячи на красуню свій погляд, говорить Маркуша Дубравин.—Треба примусити цю гуцульську морду поступитися місцем біля неї. Я за неї душу дав би чортові!.. Хай її грім трісне!.. Вона дочка дідича Вовчанського повіту, Пилипа Олексієвича Постригало-Неглюдова й славетної італійської співачки Лівії-Сульти!.. Чоловік пестити її занадто!.. Але вона, здається, варта, щоб пестити її! Хочеш, Борисе, негайно тебе їй представлю?.. Вона буде дебютувати під призвищем Альбота... Такої жінки я ще в житті не бачив!..

Її краса вражає Бориса так, що він не чує, що той гово-

рить...

— Згода!..—погадавши хвилю, відказує Борис Гонич й обидва підходять до красуні.

— Джована Пилипівна!—починає Маркуша Дубравин.—Дозвольте зазнайомити вас з нашим головним режисером Борисом Гоничем.

На мить зір Бориса зустрічається з її очима. Красуня понурює свої шовковисті вій, оголює блискуче-сліпучі зуби та дарує йому чарівну усмішку.

— Але ми вряди-годи зустрічались колись!—повідомляє Маркушу Борис.—Я вас знат, коли вам виходило чотирнадцять літ...

Щось у руках її викликає в Бориса хворовиті й зворушливі спомини.

— Дуже приємно!.. Ви мене знаєте?..—проспівала красуня смутно-пестливим голосом, що нагадує низькі ноти гітари.—Ми, здається, трохи сусіди по Вовчанському повіту! Я добре памятаю вашого вуйка Павла Аркадієвича Гонича й дружину його, Валентину Гіполітівну! Я уявляю собі так ясно вашу бабуню Харитину Богуславну! Ви були тоді такий скромний і соромливий гімназист!..—Дихання її припиняється в горлі.—Ви нагадали мені мое минуле!.. Памятаєте наш маєток у Вовчанському повіті?..—Вона журно всміхається.

— Ну, як те не памятати?—скрикує Борис... Починає смеркаться... Мерхне небо у вікнах під стелею... Паде павутини й ін'є на декорації.

— Наше рідне село!.. Дінечы!.. Тихі, мовчазні вечорі!.. Сяйво місяця!.. Зірки, мрії, надії!.. Все в минулому!..—закінчує красуня ледве чутно.—Тепер я познайомлю вас з моїм чоловіком!.. Жигмонт!—озивається вона до тенора.—Мій муж!...

— Дуже приємно!.. Блюменталь-Альбота!..

— Я дуже щасливий!.. Я надто радію!.. Гонич!..

* * *

Лучше книжки не розкажеш!..—жадаючи, щоб усі учениці в пансіоні Оболенської заучували зуб на зуб усі лекції, затверджує подібний до козла Кузьма Птицелович, що колупає в носі пальцем, Учениці пансіону Оболенської визубрюють завдане й з приходом історика самі по черзі викликаються відказувати педагогові. Кузьма Птицелович—з прізвищем “Цапина Борода”—вислухує учениць, читає сам і так минає час.

Але одного дня четверта класа засипається... Історик несподівано викликає сам на власне бажання Неждану Базилевичівну

— Как вам не совесна гаспажа Базілевіч?—мякою ярославською говіркою питав педагог.—Неужелі вас не інтересуєт історія раднова народу?—підводячи на Неждану густі брови й глибоко засовуючи мізинець у ніс, говорить він.

— Та це ж історія зовсім не моєго народу—користуючись відсутністю класної дами й копищаючи ножичком на лаві, від-

повідає вона.

—Да ви хто такая? С какіх Філіпінських островов ви прі-
били к нам?.. Какая історія блізка вашему серцу?..—виліцову-
те обличчя Кузьми Птицеловича злегка хмуриться.

—Мені близька історія лицарського життя, про яке співає
в своїх думах співець України!..—розгнівалась нарешті каро-
ока й тонконоса Неждана.

—Вот етава єшо не доставало!..—історик підводиться з
катедри й трясе головою від лютості.—Какім єто ветром
vas занесло сюда к нам із Галіції?..

—Моя бабуня, мої батьки й брат родились під бездонним
небом України! Для мене дороще всього в світі вільний вітер і
простір безмежних українських степів!—бліскаючи карими о-
ченятами, відказує Неждана.

—Садітесь на місто!..—показно припиняючи потік красно-
мовності дівчини, заявляє педагог. Жили на чолі його бушні-
ють, очі блищають полумям, сновигає туди й сюди по класі, після
припиняється та дивиться на годинник.

—Гаспажа Базілевіч! Где находитса Бародіно?..—полад-
нуочи окуляри, запитує він Неждану.

—В Хінах!..—із ущипливою усмішкою відповідає вона.

—Прошу вас к доске!..

Поволі поміж лавами проходить Неждана, довго полаго-
джує хвартух, відкашлюється та кінець-кінців відмовляється
промовляти, покликаючись на біль голови.

Птицелович з байдужо-чемним спокоєм вислухує і ставить
Неждані двійку.

На хвилю дівчина затримується біля катедри.

—Чи правда, пане вчителю, що помешкання, де в 17 сто-
літті перебували в Європі московські посольства, доводилось
проводірювати й прочищувати на два тижні?.. Скрізь у
москалів—свідчили французи—бруд у помешканнях і справжнє
азійське безладдя!..—Хвилеву задумливість на лиці Неждані
заступає безпричинна веселість.

—Нет нічево дівнава!..—сичить історик.—На нас руских іно-
странци долга смагрелі, как на какой то етнографіческій ку-
рьоз, наравнє с кракаділами й гарілами!

—Але хіба ж москалі ліпші від орангутангів?

—Не задевайтє патріотіческача чувства своїх падруг!..

—Патріотичного почуття?.. Тут жадного протесту в класі
не почуете! Патріотичного почуття?.. Овва, його тут не
найти! Хіба, пане зчителю, під російським пануванням може
виявлятися поміж людьми патріотичне переконання? Тут лише
може бути патріотичний настрій!..

—Начіная с севодняшняво дня я вас всех сам буду спра-
шівать урокі!..—лютиться Птицелович і виходить з класи.

* * *

В суворій та понурій дожидальній Інституту Шляхот-
них Дівчат недільне вітання родичів і гостей продов-

жується. Наталка Рославлева нікого не жде, бо родини не має. Журба гнітить її, тринацятилітню дівчину.

Нагло “очкова змія”—так інститутською мовою звалась класна дама Засохина—зявляється в коритарі з великими окулярами на очах.

—Наталія Рославлева!.. Скоріш до начальниці! Якась родичка викликає тебе в Гранд Готель!—голосно репетує Засохина.

—Яка?.. Чому?.. Неправда!.. Не може бути!—майнуло в думках Наталки.

За хвилю вона входить у вітальню начальниці Марії Олексіївни Постригало-Неглюдової й з замішанням робить приклін.

—Послухай—гоноровитим зором дивлячись на дівчину, починає розмову вся в шовкових тренах Марія Олексіївна.—Оце тільки що був у мене брат і прохав од імені твоєї родички відпустити тебе до неї на три години!.. Через твоє зразкове поводження я дозволяю тобі залишитися в неї до 8 години!.. Будеш розумною, чемною й не затримуйся довго! Я наказала покоївці вирядити тебе до фірмана!..

Наталка Рославлева знов робить приклін і не помічає, як за десять хвилин зміняє зелену інститутську сукню з білим хвартухом і пелериною на рожеву з широкою стяжкою на боці.

За пів години вона вже підідждає до Гранд Готелю.

Широкі, мармурові, устелені килимами сходи ведуть до великого вестибулю. Одягнений в бездоганну ліберію гайдук підводить інститутку до ліфту. Наталка виходить звідтіля й іде за портієром до краю коритаря та підходить до кімнати число 33, де на дверях причеплена тектурка з написом “Юлія Діянич Поклонська”.

Портієр обережно стукає двічі.

—Прошу!..—чути жіночий голос всередині.

Двері кімнати відчиняються й дівчина полохливо, злегка задихуючись, входить у кімнату та здивовано чіміє від буючої очі розкоші. Мармур, бронза, червоне дерево, криштальові люстри, пухнатий килим, позолочені меблі з атласною обшивкою роблять на неї приголомшуюче враження.

На столі—овочі, шартрез, пундики. В куті, прихилившись до коміну, в розкішному туалеті, з блискучими діамантами, серед тендітного запаху пахощів стоїть блондинка, літ сорок, що вдивляється в образ всесвітньої красуні імператриці Евгенії, репродукції Вінтергалтера... Блондинка плаче, злегка втирає обличчя шовковою хусточкою й відразу заспокоюється, як жінка, якої сльози повертають самовладання.

—Миле, рідне дівчатко!.. Подивись мені добре в обличчя, щоб я бачила твої очі! Ти подібна до своєї помершої бабуні! Але з другого боку—дай подивлюсь, як годиться, на тебе!..—Спазми не дають вимовити їй слова.—Ніс, вираз лица й очі—тата, безумовно тата!..

Наталка пильно вдивляється в даму, хоче крикнути вже

“мамо!”, але звук застрягає в скутому горлі й вона спускає вочі на підлогу.

—Дев'ять довгих, болісних літ!..—сплескує руками й здригається всім тілом бльондинка.

Ридання клекотить у дівчини, розриває її груди, виривається безладне наверх.

—Я дуже багато зазнала розчарувань у житті!.. Але ти вже підростаєш! Адже тобі виходить 13 літ!..—Дама бере обидві руки дівчини в свої долоні, притомність поволі вертається до неї, думки її горячково працюють.

Ізза розкішної завіси зявляється гнучкий силует кітки зо світленкою шерстю й чоколадними лапками. Бльондинка добуває з торбинки хусточку, втирає її обличчя й продовжує заклопотано:

—А я артистка, дитинко!.. Співала в Київі, Одесі, Тифлісі, Ризі, Кисловодську! У мене вже—імя! Пробач мені твоє самотнє дитинство!.. Пробач твою нещасну, грішну матір! Пробач мені, моя мила дитино!..—Блондинка поволі спускається на крісло, кладе руку на спинку його й вимовляє:—Я забруднена!.. Я винна! Мені належиться просити тебе: пробач мені!..—Вона плаче... Наталка гладить рукою смугнасту спину сіямської кітки.

—В хвилини нудьги й самітності, в часи розквіту сил і таланту я бавилася з кіткою та частенько згадувала тебе. Життя мое бодай склалось так, що я не могла мешкати разом з тобою, бо мое оточення пошкодило б тобі, моя дівчинко!.. Господь хоронив тебе ввесь цей час!—Вона підводить голову й подавляє зойки.

Дівчина ласкаво цілує матір і пригортається до неї:

—Деж мій тато?..—питає вона.

—Він чудна людина, твій тато!..—На цей раз маті не плаче, лише затуляє руками очі, що виглядає не зовсім широко.—Я ніколи не розуміла твоєго тата, хоч і завжди кохала його!.. Про нього я тобі нічого не скажу, доню! Все, що звязане з минулім, з твоїм татом, я всі ці роки старанно притлумляла в собі!—Притиснувши Наталку до себе, вона шопотить їй на вухо ім'я її батька.—Розрізнившись з ним перед сьоми роками, я з ним довго не зустрічалась та оце тільки зовсім недавно, в день відкриття зимового сезону, я бачила його в театрі за кулісами. Про його існування в світі ти мусиш раз назавжди забути!.. Мое призвище на сцені, звісно, знаєш?.. Діянич Поклонська. З часів, коли твій тато залишив нас назавжди, ти провадила свої дитячі роки в домі моєго другого мужа, полковника Павловського grenaderського полку Рославлева, що взяв тебе за дочку! Джована, моя товаришка по сцені сьогодні, два і пів року доглядала тебе в Петербурзі!.. Мое оточення, вір мені, до цього часу не допускало твоєї присутності в домі! Коли ж ти виростеш і скінчиш інститут, тоді можливо буде замешкати мені з тобою вкупі!.. Пробач татові й мені свою самітність дитячих літ! Тільки про батька, я дуже прошу, задля бога, не згадуй ніколи!..

Ти чесна й невинна, але за мною женуть тіні минулого! Як же я можу замешкати з тобою разом?.. Чи не треба мені спочатку самій стати людиною?..—Корчі охоплюють тіло матері: їй здається, ніби вона камяніє.—Я бачу, що не маю права залишати тебе з собою!..

За хвилю, що здається їй вічністю, мати опановує себе й підводиться.

—Дитино!—вимовляє вона сумно.—Можеш вертатись вже до інституту! Сьогодні досить!..

Доня дивиться на матір і нерозуміє.

—Так, так!.. Йди вже!.. Час тобі!.. Прийдеш ще в наступну неділю!.. Добре?..

* * *

Яскравий день 1 листопада 1913 р. Кришталева холднечка пливе з неба... Задовго до вечора біля театрального ганку оперового театру Комерційного Клубу стоять юрби народу. Над касами театру висить напис: “Білети всі випродані”.

На афішах написано великими літерами: “Пятниця 1 листопада, в 8 год. 15 хв. З нагоди двадцятиріччя смерті Шарля Гуно (1818—1893), в бенефіс Михайла Енгельгарда, премієра “Маргарета”—велика лірична опера на 5 дій і 7 малюнків з апoteозом. Маргарета—Оксана Преображенська; Зіbel—Сибіла Гонич-Генцов; Марта—Анна Горська; Фавст—Жигмонт Блюменталь-Альбота; Валентин—Оскар Комонський; Мефістофель—Михайло Енгельгард; Вагнер—Ігор Южанин; диригент—Левко Штернберг; постанова—Бориса Гонича”.

Байдужий, гордий і чванливий бенефісіант в одязі й гримі Мефістофеля мовчки хитає головою за кулісами й зневажливо всміхається на привітання. По сцені прожогом проноситься Борис Гонич, що поринає під чорні сходи, починає з декім коротку, але палку сварку й знову ниряє в підвал.

—Борику любий!..—кричить до режисера зо своєї убральні Оксана Преображенська, що квапиться надягнати сукню зо шлейфом.—Чому тепер ледве не всі співачки змальовують Маргарету малюсенькою худорлявою дівчинкою?..

—Не бійся, зірко моя, за форму своїх округлих рамен!—відказує Борис.—Небіжчик Шарль Гуно уявляє собі Маргарету, як “une Flamande plantureuse” (соковитою флямандкою)...

Оксана крутиться біля зеркала, разів десять переколює якусь шпильку й білується.

На залі для глядачів ув амфітеатрі сидить з біонклем і програмою в руках короткозора й рудоброка пані Базилевича. Поруч неї умощується з округим обличчям, з густим золотисто-рудим волоссям і блакитними очима, разячої краси, одягнена в блаватну суконку чотирнадцятирічна дочка її Неж-

дана... Скільки в чій руху й життя, а головне невичерпаної моторності: вона ніяк не може часинки висидіти спокійно на одному місці, зір її неуважно перебігає з заслони на партер і ложі... За хвило до них підходить з золотистими закрутками волосся й чудовими задумливими оченятами тринацятилітня інститутка Наталка Рославлевна.

Точно в 8 год. 15 хв. застукала паличка дирігента Левка Штернберга й залунали перші акорди увертури. В партері займають місця спільнені чоловіки й заслона в 8 год. 22 хв. рушається.

На сцені змальований готичний, повний книжок, шклянок і мідяних посудин кабінет доктора Фавста. Глядач дивиться на низькі, грубі, дубові двері, лукуваті тяжкі склепіння, маленькі вікна в глибоких камяних нишах з павутиною понад мурами. На підлозі, на важких залізних скринях і деревляних полицях розкидані великі запорошені книги, малюнки, круги й мапи неба. Стальовим світлом блискотить у куті магічне зеркало й стоїть кістяк. На столі—кований з заліза свічник, незвичайного розміру глобус, поруч нього—пітійський триніжок і чепр, що глядить пустими очима на мури. Біля вікна з зеленувато-срібними зловіщими очима стоїть пугач й блакитне сяйво місяця паде на рясну павутину.

В сивій перуці, в професорській тозі й чорному оксамітному береті сидить на низенькій лавочці Жигмонт Блюменталь-Альбота ("Фавст"), що втягає з полиць книгу й починає писати... Шкура на його обличчі подібна до жортого, туту натягненого пергаменту: при тъмяному освітленні тінь його на стіні заставляє завмерти дихання глядача.

Розчарування в земному гнанні й марна шуканина істини доводить до розпуки. В 8 год. 27 хв. Жигмонт виконує з захватом знамените аріозо: "Привіт Тобі, остання мить!..". Зеленуватий промінь надто бліднить його лице... За молодість і красу він мусить записати свою душу Мефістофелеві... Чарівною палицею окреслюється магічний круг, вітер віс в дімарі, червоним язиком підіймається полум'я. У відполірованій, ледве вигнутій крицевій плиті в 8 год. 32 хв. з'являється лостать закликаного Мефістофеля...

Стрінений гучними оплесками бенефіціант Михайло Енгельгард, що грає Мефістофеля, згинається луком, втягає голову в рамена й хмурно зголошується:—"Ось і я!" Енергійним рухом руки він скидає з себе червоний плащ, підносить голову вгору й згорда випростовується у весь ріст.

—Що дати можеш?..—іронічно запитує Жигмонт Блюменталь-Альбота.

—Все!.. Все!..—чути відповідь.

—Бажання мое вище сил твоїх!..—з безнадійною розпукою проголошує Жигмонт.—Ти взмозі повернути молодість!..—Голос його переходить у зойк.

Лисі чоловіки в перших лавах нерухомо слухають, як док-

тор Фавст складає з Мефістофелем умови на купно-продаж душі й в 8 год. 36 хв. Мефісто пропонує докторові найкращу Маргарету... Маргарета припадає Фавстові до вподобій він жадає її взамін за свою душу.

Сцена, коли Фавст підписує контракт і зо спорохнілого старця обертається в юнака, проходить бездоганно. В 8 год. 40 хв. заслона замикається.

Під час перерви Наталка Рославлевна переводить бінокль на артистичну ложу праворуч. У кружало трапляє висока постать одягнута в майстерний смокінг зо сліпучо білою маніжкою.

—Хто це такий вступив до артистичної ложі?—запитує вона Неждану Базилевичівну.—У нього гвоздик у застіжці! Колись з часів дитинства я бачила світлину з рисами обличчя, подібними до нього! Лице він має надто симпатичне, ледве глузливе, але розумне й добре! Пенсне додає йому трохи серіозний вигляд...

—Це ж режісер нашої опери, Наталко!—відказує Неждана.—Він учився в гімназії разом з моїм братом Мирославом! Я зустрічала його в помешканні української поетки Харитини Гоничевої—його бабуні...

В 9 год. ввечері завіса розслонюється й глядач бачить Кермес... Сцена змальовує старинню, середньозвічню ринкову площу з дзвіницею та ярмарковими ятками в невеликому німецькому місті поза міською брамою... Декорації видержані в суворих лініях готичної будови. Скрізь установлені великі, незgrabні, текстуркові малюнки янголів і чортів. На рундучках провадиться жвава продаж книжок і різних дрібниць... Перед пубlicoю проходять лицарі, шпільнами, ченці, блазні з вереском, вояки в панцирях і шоломах... До немолодого власника звіринця підходять комедіянти—як видко, пропонують виставити в його приміщенні якусь інтермедію... Поза ними проходять люди в масках і звірячих шкурах... Соняшно, радісно під безхмарим алябастровим небом.

Оскар Комонський в ролі “Валентина” виконує свою каватину, повертаючись обличчям до мармурової статуї.

Михайло Енгельгард співає свої саркастичні куплети про Золотого Тельця, танцюючи й комедійно гестикулюючи.

Тільки в загадково сумних і задумливих очах Оксани Пребраженської, що грає Маргарету, глядач помічає щось відвічне, трагічне.

Дівчата з порцеляновими очима й косами краски достиглої житнього колосу виконують валець... Гуртки людей неначе охоплені вихром. Дається візаки непідроблена веселість. Під кінець дії напруження сягає такої інтензивності, ніби все на сцені втягається в загальну хуртовину буйного танку.

Заслона закриває сцену... Публика робить овацию артистам... Наталка Рославлевна хоче закидати цвітами Жигмонта Блюменталя-Альботу.

Двері літерової ложі відчинені. Наталка кулею вдирається

ся крізь неї та кидається до кармазинової барієри... Вона ще з коритаря зауважила згортки мякої заслони й на темно-сірому тлі її Жигмонта в лицарському вборі.

Наталка кидає перший пучок, але незручно... Вона не розрахувала... Пучок паде до оркестри.

— Та-ба!.. Яке нещастя!..—кричить вона у розпуці й схоплює за рукав Неждану, що вбігла слідом за нею в ложу.— Кинь, будь ласка, ти, Нежданочко, другий!..

Неждана Базилевичівна бере з Наталчиних рук букет і зрученім розмахом кидає його прямо до ніг головного тенора.

* * *

Третя дія починається точно в 10 годині й змальовує важку, камяну горожу, з залізою гратчастою брамою в саді Маргарети... На полотнища накидані пензлем блідо-зелені плями, під якими біліють, як символ смерті, як перші цілунки насуваючої трагедії—блілі туберози.

Проходять куплети Сибілі Генцов ("Зібелль") й за 5 хвилин починає свою каватину Жигмонт... Він наближається до гарку, вступає в освіглене рефлектором місце й, простягаючи руки, починає виспіювати з запалом:

"О Маргарето, тут умру біля ніг твоїх!..

Соромлива й неприступна сідає Оксана Преображенська біля кужіля, в 10 год. 12 хв. співає баладу про Тульського короля й за 6 хвилин викликає ентузіазм глядачів своєю арією з люстрою.

Заклинання цвітів бенефіціант повторяє в 10 год. 33 хв., а за дві хвилини Оксана й Жигмонт, відтіняючи чюанси з пянісімо у всіх подробицях, виконують знаменитий дует: "О, дозволь, янголе мій, на тебе наглядітись!.."

Але як чудово вони обидвое проводять цей дует... Коли вона скінчила й пішла за куліси, ціла заля загриміла долонями, й здається, не передбачалось кінця захопленні... Все це виходить у середині дії й вийти на виклики—хіба можливо?..

Сухий, безстрасний на вигляд, але вдійності вогняний диригент Левко Штеїнберг робить ледве помітний кив у лаштунки... Оксана не виходить.

—Ах так!.. Вона вийшла уліво, а диригент кивнув помічників режисера вправо!—рішає публика.—Треба ж тому перебігти поза горожею!..

За хвилю Оксана Преображенська виходить на виклики звідтіль, куди вибігла. Чи можна переповісти про той уроčистий настрій публики, коли вона знов з'являється на сцені. На залі починається ридання в захваті.

Ось Оксана відчиняє вікно й, виявляючи свій розкішний темперамент, прикликає зорі, як свідків свого щастя... Гучний, дзвінкий сміх Михайла Енгельгарда розкочується по залі.

Наче на катівську колоду паде голова її на руки Жигмонта... Вся сцена митю поринає в темряву й тільки три точки залиша

ються освітлені. Жигмонт з божевільним поглядом, Михайло Енгельгард з сатанською усмішкою на обличчі та Оксана, що лежить без притомності.

Ще хвиля й в пітьмі зникає все. Завіса в 10 год. 48 хв. усе поглинає.

* * *

—Моторошно, як перед хуртовиною...—вимовляє пані Базилевичева під час перерви Борисові.—Наче оловяні хмари нависли перед очима! Немов у далечині виблискують лиховісні ліскавки!.. Настрій загалу: мовчазливий, тривожно зосереджений!.. В його безгомінні почувається щось важке й грізне!.. На австрійській граници цілий час підвозять людей і муніцію!.. Букарештське замирення не принесло спокою!..

—Ця тиша, страшена тиша стояння витворює космічний страх!—говорить їй півшепотом Борис.—В обидвох столицях Московщини ось вже рік гуляють нахабне, спокусливе танго, а бабуна, Харитина Богуславна, повернувшись з Оседку оповідає, ніби поміж селянами Котомлі поволі повзуть поголоски, що, нахиливши вуха до землі, можна здалека дочути чиєсь то хворовиті зови, таємничий тупіт коней та притлумлений, жахливий стогін, що долітає з груді землі!..—Очі Неждані остановились на ньому!..—Як вам подобається наша виставка “Маргарета”?—додає він хутко.

—Я не прихильниця музики Шарля Гуно!..—моргаючи очима відказує пані Базилевичева.—Він, Гуно, надто романтичний, а герой схарактеризовані наївно на французький зразок! В них немає нічого з Гетого! Маргарета співає манірну арію з люстрою як кокетлива дівчина з Avenue des Champs Elysees в Парижі! В опері є варти уваги місця, але є місця так нестерпучі, що їх іноді неможливо слухати!

—Зовсім погоджуєсь з вами, добродійко!—заклавши ногу за ногу, відказує Борис.—Але ви все ж не можете заперечити, що та ж Марія Маргарета з люстрою незрівняна своєю красою!..

—Ви не хочете вийти в фойє?—питає Бориса несподівано Неждана.

—Разом з вашою мамою й вами?—він робить павзу.—З великою охотою!..—Приємний, ласкавий тон голосу дівчини й якась сердечна щирість прихиляє відразу Бориса до неї.—Вольфганг Гете казав, що між сучасними йому композиторами міг би написати музику на сюжет його знаменитої трагедії Джакомо Маєрбер. Але, на мій погляд, подібне міркування не свідчить, звісно, в користь музичних вподобань Гетого! Привабив до Маргарети поета, правдоподібно, не так музикант, як скоріше театральний діяч, що посідав незвичайне сценічне чуття. На щастя, Джакомо Маєрбер залишив цей сюжет у спокою. Правдоподібним є припущення, що споруднання Маєрбера з Гетем скінчилось би розбратором, бо перший,

призвичаєний надто недбайливо поводитись з текстом, безпечно відмовився б підлягати другому!

* * *

Електрика гасне й публіка, збиваючи себе з ніг, рине займати місця. До того часу, коли пані Базилевичева з Нежданою зайняли крайні фотелі в амфітеатрі, Левко Штернберг почав уже оркестровий вступ.

Точно в 11 год. завіса розсувается перед сценою у церкві.

Величезне позеленіле розпяття з черепом і двома кістками займає ввесь задній кон... В містично-дивному присмерку на тлі видіння хресної смерті Христа спалахують і меркнуть дев'ять свічок, жовтуватого воску. На хресті в колючому терновому вінці никне голова Спасителя.

Розпяття глядачеві не здається символом, якимсь заспокійливим покровом обітування. З запалим черевом й довгими витягнутими до неба руками воно зявляється страшеною реальністю й змучений образ дивно глядить з задної стіни на глядачів, залишаючись незвичайним висловлюванням жорстої правди, зойком проти існуючого в світі й непереможеного до наших часів зла. Образ Христа, що захотів торкнутися землі й надягнути на себе ланцюхи плоті, стає символом безмежного людського страдання.

Блакитний дим підноситься вгору від неймовірної кількості лампадок. Все повзе до неба у височінь під склепіння, все має хмурний тон містицизму середньовіччя й дає відчути надходячу катастрофу... Пової рушається процесія.

Таємниче смутна, з молитовником у руці Оксана стає ліворуч од колумни й молиться з чудовим зоровим красномобством. За хвилю вона клякає на коліна й поникає. З захопленим поглядом публіка дивиться, як під музично-динамічні зміни наростання й ослаблення вона час од часу торкається вустами сходів, схиляє свою прегарну голівку, згинає шию. Власне серце, здається, підказує їй той запал у співі, те почування, що так рідко надходить надхненням на співачок...

Таємничо-сірий зявляється Михайло Енгельгард, що шепотить Оксані слова розпуки й прокляття. Майкотом тримає він запалений смолоскип, фосфоричне світло виходить з його очівих ямок. Зза куліс долітає гра органу й співи хору про страшний суд.

Припавши чолом до схрещених на східцях рук, Оксана ридає безпорадно. Колихаюче полумя свічок відкидає тінь її за куліси в кут, але тінь не вгамовується, вона виховзується, повзе й знов ховається. Не небесні пісні органу, але земна музика стоїть в ухах Оксани.

Удар грому зливається з несамовитим криком талановитої аристокти в хвлі, коли погляд її паде на Розпяття. Вона валиться без притомності...

Зявляються на сцені жінки: хто всміхається, дивлячись на

неї та проходить байдуже, хто з жахом шепотить таємничо по-між собою.

В 11 год. 10 хв. завіса ховає сцену від глядачів.

—Рівності, потуги чаруючого голосу панни Преображенської не можна рівняти ні з чим!—каже пані Базилевичева Борисові під час пятихзилової перерви.—Пестливість і мякість звуку—чудові!.. Чіткість вимови дивна! Вся публіка в незвичайному захопленні! Я бачила цю річ у Відні десять літ перед цим і мушу призвати, що в сцені в церкві панна Преображенська ще більш захоплює як віденська співачка!

Дві середньовічні півколові вежечки з зубчастими ридванами нависають понад насипом на сцені. Низько, диховісно повзуть по алябастрому небі в одному напрямку вгнуті, криваво-багрові клуби хмар, що ніби нависають загрозою понад злиденим людським муравліськом. Здалека показується обірвана, напівузута юруба... То, мовляв, прокажені сповіщають про своє наближення. Враження дивне й моторошне.

Перехід під насипом повертаючого після перемоги над ворогом війська задуманий режисером цікаво: проходячих людей не видно, але на тлі криваво-багрового неба, вище насипу, видно блискучі рухомі списи... На сцені оркестра пензенського полку 31 російської піхотної дивізії грає марш... Серенада з гітарою, що виконує Михайло Енгельгард, викликає бурю оплесків.

Жваво проходить сцена поєдинку й кінець-кінців настаєment смерті Валентина... Марно намагаються хористки спинити кров “смертельно раненого”. Оскар Комонський здригається всім тілом, втягає до себе повітря, відкидається в бік і ніби за-sipляє. Він ще один раз витріщує очі й скоро завмірає.

Руки Оксани позбавлені точності в русі, долоні її звисають.. Очі задумливі й журні раптово робляться недумаючими й вступлюються в простір... Настає страшenna хвилина: її розум погасає.

Тихе шепотіння пробігає по залі, всіх опановує якийсь невимовний жах, жах, що гаявся якусь мить, але все, що перебуває в цей момент на сцені, все в цьому короткому моменті жаху бере участь. Поринута в темряву зала застигає, затає дихання.

Оксана безглазим поглядом обводить сцену й багатоголову потвору глядачів у темряві: все тихо!.. Тільки млистий туман перед неї міцніє!.. Моторошно стає глядачеві від нетеатральної натуральності.

Нагло лунає нелюдський крик Оксани. Це лунає крик на-вісної, до якої на мить вертається притомність й яка освідомлює собі реальність смерті близької людини. Цей крик—повний жаху й мук—довго стоїть у вухах глядачів. Оксана зворушила залю криком безтямно й безгучно, наче підстрілена птаха, паде на підлогу. Вся трагедія Маргарети передана одним криком. Обидві половини заслони в 11 год. 35 хв. поволі злучаються.

— Ну, коли ж ми нарешті зможемо побачити тут Жигмента Альботу?..—скрикують Наталка Рославлева й Неждана Базилевичівна, влітаючи за куліси.

— Кат зна!.. Сюди входять і виходять, аби хто, наче до крамниці й ніхто нічого не бачить!..—сердиться на сцені Борис. — Кожний, хто хоче, може звичайно просковзнути поза лаштунки попід самим носом портієрів!..

Неждана, що говорить щось Наталці нагло стихає й Борис почуває на собі біля рефлектора її допитливий зір. Розлягається міцно пронизливий електричний дзвінок.

— На сцену!..—чути несамовитий крик Бориса.—Я таки обшивку вам сьогодні виверну, якщо будете мені ще виглядати під час дії на сцену зза куліс!..—нервово потираючи чоло сичить він на стоячого в проході співробітника-студента.—Ви вже мені сьогодні набридли!..

Збиваючи одна одну з ніг, біжуть хористки й танцюристки по сходах. Туркотять під підлогою десятки черевиків і пантофлів.

— Панно Базилевичівно!..—лагідно звертається до Нежданни Борис.—Дуже вас прошу, йдіть на зали разом з товаришкою!.. Тут стороннім вхід заборонений.

— Приходьте з дружиною до нас, пане Гоничу, коли будете вільні!..—схоплюючи режісера за лікоть і не спускаючи з нього очей, кричить на ходу Неждана.

— Йдіть, зараз починаємо останню дію! Дякую!—гостро кидає він.

В сцені Вальпургієвої ночі вже не видно сувого містичизму середньовіччя. Відважною рукою режісер розсипав скрізь охітливу пишність усіх земних принад. В найвигадливіших і несподіваних чергуваннях світла й тіні, блідності та яскравості руху й непорушності гомону й мовчання проходить ціла сцена. На останку, в мент, коли в динамічному русі прожогом усе круться, плигає, кружляє, буяє, глядач бачить Оксану, що видається якоюсь мармуровою статуєю на бурсірому, орлиному шпилі.

Нічого не видно, коли завіса розсувається, щоб показати глядачеві останній малюнок у вязниці.

В міру того, як у темряві спускаються по східцях Жигмонт Блюменталь-Альбота й гrimлячий великими ключами бенефіціант Михайло Енгельгард, на сцену поволі проливається боязкий промінь.

Біля вікна з грубою чавунною гратою дрібного рисунку, з розкудленим волоссям, з тъмяними очима сидить на сіні Оксана Преображенська.

Прикладши руки до грудей, зо скорботною побожністю вона з незвичайною драматичною силою доручає себе охороні неба в фінальному трої:

“А Тобі палко я молюсь!
Почуеш Ти моє моління!

Я знаю, низько впала я,
та Ти ж, Господи, пробач падіння
і душу мою прийми
в свої небесні володіння!..

На очах Оксани виступають гарячі слізки... Виводить своє струнне перебірання в оркестрі гарфа.

З неба спускаються величезні сходи. Апотеозність моменту чимала й повна врочистого символізму... Мягкі згортки заслони злучуються, публика з захопленням припlesкує.

На залі скоро гаснуть огні. За сцени чути притлумлені удари молотка. Неждана з матірю вертаетсяся домів.

Над містом нависає сіра, стальова ніч... Глухо цокають бруком кінські копита, важко гудять телефонічні дроти.

Здається пані Базилевичевій, що з тієї ночі розлягається шепіт, таємничий, широкий, наче йде зпід землі.

—Моторошно, як перед бурею!..—Вона так виразно, так непокоюче чує той шепіт.

—Треба на весну вертатись назад у Галичину!..—кидає мати Неждані... Голос її паде дивно в моторошну півтишу крамарського, ситого, малознайомого міста.

БАТЬКО Й ДОЧКА

Довгий вантажно-пасажирський потяг припиняється біля стації з червоної цегли. З одного боку навантажений деревом довжезний склад відкритих платформ, з другого дверцевий головний присадник і висипаний жужелицею перон. Долі простягаються цегельні будинки стаційного сільця.

Біля ганку двірця на Бориса чекає росла, відгодована пара вороних рисаків.

—З приїздом вас, пане Борисе!—озивається фірман Данило, якого присадкувата постава потопає в широкій світі на передку.—Стара пані, Харитина Богуславна, що приїхала вчера з рудобровою австріячкою й донею, цілий день ждуть вас!... Отже наказали вам одягнути цю шубу й покрити шкурою ноги!..

—Ну й погода, хай ідять її мухи з комарями, Даниле!..—бурмотить Борис, що тримає валізу в руках.

Мрячить прикрай дощ... Дороги розквасило до краю. Стоять скрізь великі калюжі.

Борис сідає в фаeton, що блищить, як намащений оливовою. Коні шарпнули й, цокаючи підковами, шпарко побігли.

Фірман Данило оглядається й бачить, як низький потяг, залишаючи поза собою цівку сивого диму, весело побіг далі.

За старих часів у вовчанському повіті було багато дідичівських садиб, будинків з високими дахами й білими колоннами й дрімучих гаїв.

Маєтки поволі щезали й переходили до рук розбагатівших шинкарів. Довгий час тут все було глухо й вбого навколо: місцевість була небезпечна.

По обох боках Дінця тягнулись сумні дошовиті крайовиди.

При кінці минулого століття в вовчанській повіт приїхав Василь Писаревський, що здійснив сміливий проект створення з пустиря культурного земського центру. Всю свою вмілу програму відродження повіту за 20 літ він виконує до кінця: перед війною вже відкрито багато гімназій, нищих шкіл і дитячих притулків; побудовано лічниці, прокладено шляхи й тами, влаштовано постійні пересувні санітарні виставки.

—Оповідав мій дід, пане Борисе, як за часів турецької війни тут тільки дряпіжники блукали!..—починає розмову фірман Данило, що не міг ніколи мовчати.—А котомлянські ліси простягались за водою Дінця рясні, дрімучі!..

—Ну й що з того?..—запитує Борис крізь ковнір шуби.

—Нічого!.. Ось зараз побачите, як Теоктист, бісів син, розтovstів ув Оседку, на панських хлібах!..

— Теоктист?.. Якийсь то Теоктист?.. — Борис пригадує, що замісць старого хворовитого управителя маєтку, вуйко Павло осадив ув Оседку абшитованого “баса профундо” Ланського Теоктиста. Дрібні прикрості театрального життя примусили старого співаку, що колись грав ролю Орлика в “Мазепі”, проміняти лаштунки на певний зарібок.

Сніг паде на землю легко, безгучно й тут же безпомічно тане.

— Розтovstів вражий син!.. Роздобrів так, наче праведний Йона три дні, сидів у череві не в кита, а у нього, біса!.. Не піде нікуди з Оседку, доки пан Павло не вижене геть батюго!.. А жінку його бачили, пане Борисе?.. — фірман Данило повертає голову назад.— Така погана, така кирпата, що тільки лише вигляне крізь вікно, а пси пів години брешуть!.. Одначе з хлопцями цілий вечір у челядні швендяє!..

Тимчасом на положистій круговині показуються кривобокі вітряки, а поза ними миготять вогники Оседку. Борис уже бачить чавунну грату монументальної брами з двома, вищербленими від часу львами. За десять хвилин вороні рисаки, візджують у головну алею, що складається з двох низок високих топіль.

Колись біля ганку високого панського дому з білими стрункими колоннами розтягалась довга валка лощених карет з фірманами в пелеринках. Ці карети привозили до колишніх володарів Оседку графів Хендрікових, закутаних у футрові шуби повітових красунь з глухих дідичівських садиб.

Борис бачить, як крізь голі тополі блискотять вогні. Коні смикають мордами й зпід челядні, возівні, дровняків, кошари, волівні вискачує різномаста дворова зграя пісів. Спереду всіх Сірко: прокущені вуха висять, хвіст бубликом, слина капає з язика. Зводячи морди в гору, вся зграя кидається на приїзджого з шаленою гавкотнею, Данило лупцює навколо батогом.

Борис дріботиль закляклими ногами й з валізами в руках вступає в старинний, повний хмурних сутінків дім. Бабуя Харитина Богуславна виходить до своєго улюблена — хрещенника назустріч й, цілючи його в чоло, кличе на гарячу каву. В синіх райтузах, одягнутий в фіялкового коліру халат Павло Аркадієвич Гонич запрошує братанича розпити пляшку мадейри. Хтось з дзвінким безтурботним сміхом вискачує на коритар і, сливе цокаючи черевичками, починає жартівливо втікати назад.

— Базилевичівна!.. Неждана!.. — думає собі Борис.

Він оглядає довгу низку старинних портретів графського роду Хендрікових, що мовчазно дивляться на нього зо стін. Листопадовий вітер поза вікнами віє в старому парку.

Вкрита мягким англійським пледом на широкій отаманці сидить рудоброда й короткозора стара Базилевичева. Біля неї в кріслі вмощується Харитина Богуславна. Обидві розмовляють про смерть Лесі Українки й Михайла Коцюбинського...

Кілька ввічливих запитань про жандармський трус у помешканні Бориса, про те, чи не втомила його коротка дорога й

утікачка з Галичини врешті-решт позіхає.

— Цар Микола зо своїми посіпаками ніяк не залишить нас у спокою!.. Звідтіля утікають на цей бік Збруча, звідсіля—на той!..—Стара Базилевичева вперто переконана республіканка.—Республіка—велика річ!..—говорить вона.— Майбутню Україну я собі уявляю тільки республікою злучених Східних і Західних Земель!.. Про якесь там відновлення гетманщини мені старій українській патріотці прикро слухати!..

Біля маленького столику, на якому в вазочці палає у проміннях заходячого сонця пучок розанів, українська поетка Харитина Богуславна Гоничева дивиться на хрещеника привітлими, сяючими очима. Чути запашний ніпонський парфюм, що стоїть на вмивальнici в бамбуковому фляконі.

Все в старинному домі по старому. Нафтова лямпа з о-круглим матовим дашком ллє мягкє світло. Рудоволоса Параска запалює груби в їдалні й в коритарі: скоро спалахує вогонь, що освітлює ніжним рожевим світлом березові дрова. Дрова починають шипіти й наголос ляскаючи, займаються яскравим полум'ям.

Борис чує довкола дзвін бубонців: хтось візджав в двір... На першій пороші лежать косі чотирьохутники світла від вікон старинного панського дому. По чотирьохутникам проповзуєть поволі важкі сани. Навіть крізь подвійні рами він чує скрип копаниць.

За хвилю в сумежній кімнаті чути голос Арсена Мико-раєвича Армашевецького й після його суперечку з нанашком Бориса Тарасом Туром. Все в домі спалахнуло.

— Ви бажали поновлення самодержавства й обереження до-бра дворянської привілейованої верстви!—голосить несамовитим голосом Тур.—Уряд видає незвичайні укази з силою закону без законодавчих установ. Від Господа Бога, мовляв, вручена йому влада царства над народом російським! Перед престолом його він дає відповідь за долю російської держави!.. Неврожай, пожежа, сап, сибірка—стародавні кари нашого селянина! Проти всіх кар селянин веде боротьбу однісеньким засобом—водо-святтям, молебном і церковною процесією! Ваш уряд залишається байдужим проти так званого “гніву Божого”! Василь Писаревський приймає на свої плечі ввесь тягар боротьби з народними карами. Наш селянин вовчанського повіту не знає науки й живе перед суевір'я! Він, селянин,увесь перейнятий міркуваннями про сваволю духів, відъом, вовкулаків, різних ворожок! Тому й він мусить пристосовуватись до чорта, духа, домового, гайовика, водяного!..

Тарас Тур перепрошує всіх присутніх, що починає з викладу своїх, може нікому не цікавих і для нікого не обовязуючих поглядів.

— Наш темний селянин захищається хрестом ,ладаном, замовою, щоб хата не згоріла, щоб хліб не знищився, щоб бджоли не згинули, щоб холера не ширилася!.. Під час статистич-

ного земського перепису, селяне в Котомлі спалили хату, де жила переписниця-вчителька, за те, що та щось записувала в чорну книгу!.. Російський уряд не дає змоги Василеві Писаревському відкривати школи, він попереджує, якщо земське зібрання не дасть призначення на винагороду катехитам, тоді всі земські школи в повіті закриє! Якби там не було, але те, що робиться у нас, зле, робиться!—Тарас Тур добуває з кишені табакерку, нюхає й чає.

—Для ваших дикунів-селян крім водосвяття й церковних процесій не треба нічого більш улаштовувати!—відказує Армашевецький. На вустах його перебігає ледве помітна зневажлива посмішка.—Відкриття шкіл для цих тварок зайва річ! Політика російської влади в цьому слушна! Ось я для них у себе в маєтку запроваджу звичай освячений старовиною! Так, по батьківськи, зацідиш йому в бубон й відразу стане, як шовковий! Тихше води, нище трави! Інакше вони нас, як хробаки, зідять!—Його саркастична усмішка дістає лукавого виразу.—Але державна дума підносить якесь то аграрне питання! У нас у Росії аграрного й робітничого питання не мусить бути!

Вони сперечаються, голосять і репетують так, ніби спраوا йде про життя й смерть обидвох. Тарас Тур готовий був сперечатися безпереривно, Арсен Армашевецький не давав говорити й не слідкував за ходою думки... Мінає ціла година безупинної суперечки, поки з'являється росла постать Павла Аркадієвича Гонича, що тільки що приїхав з Вовчі. Чванливо-зачіпливим поглядом він оглядає своєго політичного противника, Тараса Тура та починає говорити. Його потужні, різкі слова й політичне переконання вислухує Тур спокійно, завдяки щирості тону й талановитої форми викладу думки.

Незабаром дружина, Валентина Гіполитівна Гоничева, кличе всіх пити чай та біля привітно-шумлячого самовару розмова переходить на загальну тему.

На столі розставлені масло, сир і сметана, горою навалені мазурки й домові пундики.

—З вашою дворянською ідеологією, Арсене Миколаевичу, можна з глузду збитися!..—раптово заявляє Тур.

—Пошо ви, Тарасе, Петровичу, нас дворян так не шануете?—бурмоситься Армашевецький. Його зелені, злі очі наливаються кровлю.

—А за що вас любити?—відказує Тур.—За те, що довели себе до ганьби! В повіті дворянський банк припинив закладні операції, бо дев'ятдесятих дворянської землі так закладені й перезакладені, що й видавати більше немає що! Де позички?.. Пропиті! Просвистані!.. Березові гаї загинули під сокирами й облетіли рожевим листопадом асигнації на зелені столи в клубах, на московських циганок ув ‘Ярах’, по Вісбаденах, Каселлях, Карльсбадах, Біяріцах, Ніцах, Елісейських полях! Візьмемо будьякого моєго сусіда Пилипа Олексієвича Постригало-Неглюдова. Через свою безтурботність він прогайнував свою

дідизну. Вона затріщала ще тоді, коли я втікав другий раз за кордон, а він у зимову холоднечу вигнав з дому чотирнадцятирічну Джовану! Тепер дідизни його вже немає! Він присуває до себе гранчасту вазу з медом і тяжко зітхає.—До речі, ніхто не знає, де вона, Джована, поділась?..

—Джована!—починає Павло Аркадієвич з павзою.—Перед двома роками, коли їй виходило сімнацять літ, вона зірвала з полковником Павловського лейб-гвардії полку Рославлевим й пішла за кельнерку в “Северну Гостинницю” в Петербурзі!.. Вона почала нюхати кокайн! З цієї калабані витягнув її наш відомий співак Жигмонт Блюменталь-Альбота! В листопаді 1911 року вона відіхала з ним в Італію! Як видно, було місце серіозного захоплення!..

—Торік вона залишила Італію й перебуває тепер тут!..—додає Валентина Гіполітівна.—В місяці січні вона була присутня на похороні молодшої дочки Пилипа Олексієвича—Сандри, та про неї може докладно розказати вам ваш хрещеник Борис!.. Невже ви, Тарасе Петровичу, газет не читаєте?.. Ходи сюди на хвилю, Борисе!.. Піди, Нежданочко, заклич його сюди!..

Метнувши в повітрі золотистими косами Неждана швидко йде в суміжну кімнату й підходить до Бориса, що мовчки вткнувся в часопис.

—Вас Валентина Гіполітівна просить!.. Скоріше, скоріше!.. Немає часу на читання!..

Борис поволі ховає часопис в кишеню й виходить слідом за Нежданою.

—Але скоріше ви—от який!—підганяє вона його, вхопивши за руку.

Борис Гонич входить і спірається на жовтий, старинній буфет.

—Скажи, Борику, нанашкові все, що знаєш про Джовану—повертаючи голову в бік, каже Валентина Гіполітівна.

—Тепер їй добре!—Борис з легка червоніє, мнеться та зниженим голосом продовжує.—Джована грає у нас уві опері й гадаю за тиждень можливо приїде сюди в Оседок ,разом з моєю дружиною Сибілею!

На Бориса дивляться дві маслини пана Армашевецького.

—Лебідь, арабська кобила, бросквина наливка!—покладаючи на тарілку кавалок яблучного пиріжка, виголошує пан Армашевецький. Вогник спалахує в його чоловічках: в них горить дика жадоба.—Сидить було біля столу в білій блузці та навколо шиї кругла вирізка й срібний ланцюжок з хрестом!.. Ця вирізка так і збуджує було незрозуміле почуття!.. Так і хочеш щось з ним зробити!..

—Ет, як вам не совісно, Арсене Миколаєвичу!—гнівається Валентина Гіполітівна.—Нещасна дівчинка й ви старий джигун!.. Ніхто не знає, що вона була завадою байдистій мачосі. Йї не виходило ще чотирнадцять літ, коли ви, смакуючи її зовнішність, переказували, так щоб вона чула: “Якби, вона, Джо-

вана, згодилася би стати моєю, я негайно даю розвід дружині!

— Я ще не дуже старий, Валентино Гіполітівно!—Хижака усмішка вуст відкриває самотнє стирчачий зуб Армашевецького.—Мені тільки 50 літ, але ж я, бігме, виглядаю значно молодшим.

Павло Аркадієвич дивиться підохріло йому ввічі:

— За твої гріхи, Сеня, тобі не пошкодило б додати ще п'ятьдесят!.. Памятаєш мої слова: “Тебе занапастить Евіне кодло!”

На обличці Тура застигає призирлива усмішка.

— Я, Павлику, належу до категорії людей, що вік випереджує серце їх!..—запевняє Армашевецький.

— Дівчище звабило тебе, а ти, дурнику, як я бачу цілком згубив голову, відвідуючи оперовий театр!—наливаючи гостям агрусівки, пускає дотепи господар.

— Вона мала щире серце, але вдача була паскудна у неї!—схиливши голову на руки, вставляє Тур.—В своєму житті я знав тільки одну жінку, що була подібна вдачею до неї.—Його зір затуманюється смутком.—Це була її небіжка мати! Тур замовкає й заплющає очі...

Пес різниться від Армашевецького тільки тим, що він не вживав коняку, не має грошей та не ввесь час гавкає...—сперши щоку на руку гадає собі Харитина Богуславна Гоничева...

Борис тепер розуміє, звідкіля Джовані дісталася в спадок свою запальність і гордість.

Нагло до серця Неждані вкрадається якийсь непереможній смуток.

— Як пізно тепер?..—запитує вона, вхопивши Бориса за руку й дивлячись на годинник.—Заспівайте трохи, прошу вас!.. Бог зна, коли ще вас слухатиму!..

Неждана й Борис поволі йдуть на залю. Вона сідає біля пяна, бере кілька акордів і він починає співати:

“Ой, горе тій чайці небозі!”

П'ятниця, 6 грудня, 1913 року—морозна, яскрава, ясно-сніжна. Від ранку понад містом на білому небі нависає червона банька сонця, оточена сяючим кільцем. В 9 год., обгорнувшись у нічний халат Сибіла Гонич-Генцов тихо виходить у передпокій, де в поштовій скринці лежать усі газети й журнали. Вона розгортає “Край Юга” сідає біля столу й майже відразу її очі падуть на велике, окреслене хвилястою смugoю оголошення.

“6 грудня в 8¼ год. ввечері, бенефіс режисера Бориса Гонича, прем'єра “Цар Борис Годунов” народня музична драма на 4 дії з прологом і 8 малюнками. Ксенія—Варка Ляшенко; Федір—Джовані Альбота; Марина—Сибіла Гонич-Генцов; Шинкарка—Ніна Бартолет; Плекачка—Анна Горська; Самозванець—Жигмонт Блюменталь-Альбота; Шумський—Всеволод Ларський; Годунов—Михайло Енгельгарт; Мисайл—Тимко Чеславецький; Варлам—Платон Целевич; Рангоні—Василь Конарсь-

кий; Тимен—Василь Гаєнко; Пристав—Борис Гонич; Щелкалов—Гриценко; Юродивий—Івась Гриненко; Хрущов—Ігор Южанин... Дирігент—Левко Штернберг; постановка—Бориса Гонича”.

На третій сторінці в шпальті “Театр і Мистецтво” Сибіла: читає:

“Сьогодні в 10 год. ранком приїзджає в Київ звісний антрепренер київського й одеського міських театрів Слободищиков-Самарський з метою запросити деяких артистів нашої опери М. К. Борисова-Масакова до складу своєї трупи в наступному сезоні 1914-15 р.”

В 7 год. ввечері Римарська вулиця ще порожня. Тільки де-коли фірмани їдуть в напрямку освітленого театрального ганку, де вже цілу годину мерзне поліційна варта.

—Слухай, Жигмонте!—звертається за кулісами режісер і бенефіціант до звісного тенора.—Дай мені гримом український тип! Професор Михайло Грушевський свідчить, що Самозванець був українського походження.

—Пане Енгельгард!—каже режісер артистові, що грає головну роля.—Вам людині з високою освітою відомо, що Годунов—особа, що призвістила ідею варвара царя Петра, обмовлена російськими істориками! Не треба давати дуже Шекспірівщини й злодійства!

—Слухайте, пане Целевичу!—говорить він до відомого баса-контанте.—Кожну маленьку ролю треба опорядити, обдумати та з нічого належить створити дещо варте уваги!.. Волоцюга Варлам—це жива особа! На Московщині віддавна живуть такі люди, що завжди мандрують! Вони звичайно не працюють, у них немає ні притулку, ні діла, ні родини! Вони завжди чимсь то заклопотані та блукають по Московщині від краю до краю! Вони бродять по заїздах, волочаться по монастирях, завертають у шинки й вештаються по ярмарках! Мету, намір мандрівки їх—неможливо вгадати!.. Дуже часто такі волоцюги від будьчого утікають, утікають скорше від нудьги, цієї відмінної, невимовної, часом зовсім безлідставної, незрозумілої європейському пессимістові, власне російської нудьги! Отже, подорожує від села до міста, стрибає, ніби справжній прочанин у процесії поза чудодійним образом!.. Варлам—це одна з найжахливіших та вартих уваги красок російської дійсності! Ось такі люди світові зовсім не потрібні!.. Крім того необхідно зазначити, що ці Варлами є батьки сучасного російського покоління, яке до цього часу ніяк не бажає зрозуміти, що приборкати свою юродивість, своє бурлакування, свої широкі поривання, орлячі злоти, стародавню монгольську прудкість, степові безупинні планетні розмахи, містичний хаос дикої скитської природи, кінець кінців приходить пора!.. Скоро настане час, коли сучасне російське покоління буде знищене життям! Так нас учити життя сьогоднішнього дня, що штовхає нас у будущину, до щастя, до прогресу, до знищення російської державності!..

—Товариші співробітники!—звертається він до студентів.
—Памятайте одне: перед вами Москва між XVI—XVII сторіччям!.. Перед вами Москва темна, забобонна, залякана в мент, коли дійсно “*homo homini lupus est*”!.. Дайте громом щось звіряче в обличчях!

Добувши коробку з гримувальним приладдям і вмостившись перед розбитим зеркалом, Борис Гонич передягається в своїй убіральні. Пальці його швидко працюють, обертаючи мя滋te лице в розпухлу від алькоголю фізіономію московського пристава.

В 7 год. 45 хв. авта, фаetonи й сані підізджають валкою до яскраво освітленого ганку оперового театру комерційного клубу. З кобудою револьвера на боці городовик лінівим голосом наказує фірманам відізджати в сторону.

У вестибюлі гомін, рух, штовханина.

Заля для глядачів запалюється дрижачими вогнями... Частина музикантів вже сидить у оркестрі, настроює струменти й витирає пилигу з контрабасів і тарабанів.

Серед оксамітних заслон і килимів губернаторської ложі сидить сам начальник губернії, поруч нього вмощується німецький консул, критика—присутня в повному складі.

В першій низці влаштовується з яйцоватим черевом вовчанський дідич пан Армашевецький з дружиною, поруч нього начальник місцевої жандармської охорони Микола Олексіевич Постригalo-Неглюдов і з орлиним поглядом і розмашистую бородою генерал Доленго-Гречулевич.

В сьомій лаві займає місце судовий слідчий пан Варжецький, в 12-ій директор гімназії товариства евангельсько-лютеранської парохії, в амфітеатрі сідають мати Сибіли Рета фон Генцов, батько Бориса—Петро Аркадієвич, мати—Марія Ігоревна сестра—Галина.

Борис виглядає крізь дірку заслони, щоб угадати настрій публики: він—тріумфуюче піднесений... Величезна заля театру заповнена по береги. Бліскучі манішки, рамена, лисини—сліплять очі. Серед ажурного моря люксусових туалетів—полискують діаманти... Сьогодні в театрі зібрано ціле місто: Круги аристократії, адміністративні, артистичні, дипломатичні, журналістичні—вся веселка суспільного наверстування...

На сцену долітає гомін натовпу. В оркестрі чути ревіння волторни, тріскотіння трамбону й пищання скрипок. За кулісами робітники ще стукають молотками, завіса ледве колихається.

В 8 год. 15 хв. біля пульту дирігента спадає червона ляmpa... Який артист не зазнає хвилювання в так урочисту хвилю?! Маestro Левко Штернберг починає увертюру. Він бере до рук паличку й вже даеться взнаки присутність диктатора, почувавшися влада, те, чому належить підлягати.

Оркестра вже кінчає увертюру, коли українська поетка Харитина Богуславна Гоничева, Тарас Тур і пані Базилевиче-

ва з сином студентом Мирославом та дочкою Нежданого розміщаються в 8 низці партеру, ззаду пана Варжецького. Дами скоса дивляться на порожні крісла тих, що спізнилися.

Складки заслони колихаються, коли в ложі бенуара зявляється Петро Аркадієвич з дружиною Валентиною Гіполітівною... Ще хвиля, по залі проноситься стримане шепотіння й починається перший малюнок прологу з двором Новодівочого монастиря під Москвою.

Борис Гонич у ролі пристава загрожує юрбі ломакою, щоб примусити просити його сісти на московському престолі боярина Годунова... На сцені зібрані ледве не всі старці: вони всі згинаються зо звичним удаванням... Спереду стоїть людина: половина його обличчя вийхала наниз, уста майже вздовж, ледве наскіс, праве око—нище вилиці. Далі сидить баба з жахливими, безглуздими очима: лице її в суцільних морщинах. Там хтось витягає безформний обрубок ноги на показ та висовгує в публику обгорнену в брудну ганчірку руку. Сліпі, безногі, криві, покриті струпами, з опухлими кривими вустами.

Хор юрби провіщає розрух і біду... Дивує слухачів осібне хизування маєстра Левка Штернберга—хорове пянісімо. В народніх хорах цієї музичної драми—головна краса музики.

Задихуючись, тиснучи чиєсь то чужі ноги й вибачаючись направо й наліво добирається до одиноко вільного місця в четвертій лаві партеру, де пришпилена кнопками текстура з надписом “Редакція Жізні Росії”, професор Олександер Перевертнєв.

Заслона на п'ять хвилин затуляється й 8 год. 35 хв. маestro бе два рази ціпochком об пульт. Другий малюнок показує глядачам площу в московському Кремлі.

На тлі темних, гнітучих бань церков здіймаються хмари.. Півколо алябастрового неба здається виліплene з фіялкової горшівки... Гучить перший удар важкого дзвону й небаром починається передзвін... Нескінченою валкою відкривається тріумфальний царський похід: бляхи, щити, шеломи, золоті коругви відбивають усі барви рампи... Проходять бояри в неприродно великих горлатих шапках, “ратні” люди, сновигають поперек сцену “вивертні” й “скоморохи”... Одягнуті в ясно-сірі гуні, з бардами на рамені плавко пливуть підлітки-хлопчишька.

Минає три хвилини, поміж натовпом, де, здається, вже все підготовлено для катастрофи, виступає поволі з берлом у руці й короною на голові, одягнутий в гризетовий убір, зо смаглим вилицоватим обличчям Михайло Енгельгард, що грає царя Бориса Годунова. Він проходить по червоному сукні від паперти на середину сцени, правдиво гарним гестом хреститься й вклоняється в бік собору.

Властен цар, немов величезний лев, оточений дикими гієнами й шакалами, що кінець-кінців мусять перемогти його... Ніби почуваючи інстинктивно львину силу Годунова й лякаю-

чись цієї сили, московські бояри плаzuють навколо неї з підтиснутими хвостами та клацають щелепами. Адже вони, сумирні бояри тільки до пори, до часу: при нагоді положива, але хижакька й анархічна зграя готова навіть роздерти на частини льва.

Михайло Енгельгард кличе до душі помершого царя-дегенерата Федіра, благає щасливого панування й глядач чує, що перші згуки його голосу наповнені жалем, бачить, що він—цар, уже внутрішньо звалений. В 8 од. 40 хв. пролог кінчається

* * *

Капельдінер шанобливо проводить поважного антрепреньора київського та одеського міських театрів Слободщикову-Самарського у директорську ложу й повідомляє, що пятнацятихвилева перерва кінчається й негайно розпочинається перша дія.

Майже біля самих дверей ложі антрепреньорів трапляється в очі знайоме обличчя. По коритарійшов горбоносий співак Оскар Комонський. Звісного баритона, що колись так збивав із розуму ввесь Київ, Слободщиков-Самарський пізнає не відразу. На лиці антрепреньора розповзується усміх і він радісно вітається.

—Ти що тут робиш, Оскаре?..

—Хіба не знаєш, що я “кончив” на зиму сюди?

—Безумовно знаю, тільки чому ти тепер не на сцені?

—Сьогодні мені там немає що робити, бо йде “Цар Борис Годунов”!

—Поклич, будь ласка, того дідька, що Борисовим-Масаковим звуться, бо, правду кажучи, мені якось ніяково одному сидіти в ложі!

1 малюнок 1 дії—в келії чудового монастиря—діється на просценіумі тоді, як на другому плані поза чорною заслоною робітники міняють декорації. Одягнутий в чорне сукно, сухий мов пергамін, із вошистим обличчям Василь Гаєнко (“Пимен”) пише перед лямпадкою літопис:

Так ще одне останнє оповідання й мій літопис закінчений!..

—Лямпадка кидає своє бліде світло на папір.

За 5 хвилин Жигмонт Блюменталь-Альбета (“Самозванець”) прокидається, наче ужалений, схоплюється:

—Все той же сон!.. Можливо?... У третій раз проклятий сон!..—Стараючись змалювати постать самозвання, що упевнений у своїй місії покорення Московщини, Жигмонт розказує свої честолюбні сновидія.

В 9.15 год. зза куліс долітають згуки дзвону й церковних співів. Рефлектор зліва пускає перший промінь згори... Василь Гаєнко уходить і Жигмонт, ніби коршак, допадається до місця, де лежить літопис:—Невблаганий суд історії, безіменний виявник ненависного самозванцеві Годунова... Годинник показує двацять по девятій, занавіса замикається.

Точно за п'ять хвилин розпочинається другий малюнок 2

дії, що переносить глядача в корчму... На тлі сірих завіс мальяр дає тільки кусники декорів, але ці кусники досить реальні, чому й складається враження низької та просторої хати... Деревляні стіни, наче обрубані цебриною з одного боку. Здається на сцені все смердить потом і салом. Здається там люди ледарють, плачуть і поринають в океані алькоголю.

Чорноброва шинкарка—Ніна Бортолет співає про качурика й за три хвилини з'являються з ціпками в руках, обвантажені мішками й бляшаними чайниками, Платон Целевич ("Варлам"), Тимко Чеславецький ("Мисайл") і Жигмонт ("Самозванець").

Платон Целевич має одутловатого, малокровного, сизоносого волоцюга, якого борода розповзується двома сивими трибушонами... Приводить кожного глядача в захоплення, руда кошиця, ріденька борідка й неприродно кирпатий ніс Тимка Чеславецького... Жигмонт уявляє собою ту ідеальну постать слов'янина, що можна стрінути тільки в Україні.

З незрівняним мистецтвом Платон Целевич передає бездонню тугу Варлама: ця туга так міцна, що хоч задушись... В пів на десяту лунає його знаменита пісня "Як во городі було, во Казані!..". Дивно має він гіркий і сумний гумор Варлама, під яким глядач почуває глибоку драму: він пропонує Самозванцеві разом з ним випити та на це дістає брутальну відмову:

"Пий та про себе розумій!.."

Глибокий жаль згучить у репліці Целевича:

—Про себе? Та що мені про себе розуміти?.. Е-ex!..

Сумно привалившись до столу він співає веселі слова в мінорі:

"Как єді йон, та поганяєт йон, шапка на йом сторчить, как рожон!.."

Не пісня, але таємничий зойк... Бездонна російська нудьга...

Все, що виробляє Тимко Чеславецький, зроблено зо справжнім комізмом і простотою... Він гикає, він шукає, давить і струшує вовшай, він витирає піт з лиця й притупує ногами... Він спокійно відбірає із рук засипляючого Целевича ціпок і діловито, без жадного шаржу, чеше ним собі спину...

Несподівано з'являється Борис Гонич, що, розшукуючи Самозванця, хапає Целевича. Той не бентежучись тиче пальцем на Жигмонта, але ж останній замахується ножем й вистрібує крізь вікно. Загальна метушня триває на сцені три хвилини. Скуйовджений Чеславецький рапчує під стіл, Борис крутить, міцно звязує й тягне до дверей Целевича. В 9 год. 42 хв. заслона.

В червоному сальоні комерційного клубу, де грають у карти поважні добрії, яким не цікава вистава, київський і одеський антрепренер Слободчиков-Самарський пропонує з місця в карієр нечуваний в той час гонорар Оскарові Комонському. Обидва п'ють шампанське й складають умову на наступний сезон.

В шовковій фіялковій сорочці, в оксамітних штанах і в жовтих чобітках із закарлюченими передками пишна Джована скоро проходить із убіральні на сцену... Очі її спущені, брови насуплені, поміж кутками уст залягла шорстка згорстка. Вона не дивиться ні на кого, але вовкуватий Жигмонт помічає погляди, якими закулісні меломани, не криючи захоплення, пасуть її очима... В пітьмі лаштунків здається вона йому болісно-прегарно.

— Я бажаю після вистави трохи розмовляти з тобою, Джовано!..—стиснувши її руки вимовляє Жигмонт.

— Але я зовсім не маю бажання на розмови з тобою!..—відбираючи від чоловіка руки й обертаючись до нього спиною відказує жінка.—Розуміш!.. Ніяк не можу задовольнити тебе!..— Вона приходить попри нього, промовляє недбайливо мимохіть півживим голосом. Її цікавить гра: подразнити чоловіка без причинними відмовами, його запал і розпушка лестить її самолюбність.

— Як так?..

— Звичайно!.. Я не хочу опустити сьогодні загальної учти в “Метрополі” з нагоди бенефісу Бориса Гонича!—нарешті сухим тоном говорить вона.

— Я з охотою довезу тебе до “Метрополя” в санях під сіткою!.. Хочеш?..—радо йде на всякі компроміси Жигмонт.

Джована стискає плечима й нагло дає згоду... Він недовірливо всміхається.

— Все думаєш про нього?..—нервово питає він і починає докоряти її, поки та не ховається в темний кут поміж декорації, куди зовсім не досягає світло рефлекторів.

Лямпи на залі гаснуть. Легкий театральний вітер колихає кармазинову шовкову заслону.

Друга дія в царській палаті починається в 9 год. 52 хв. та йде на тлі сірих завіс. Тільки під склепінням, що розмальоване янголами, стовбичить зелений двоголовий орел, у якого зелені лапи розчепірють пазурі та з тих пазурів випада берло й держава. А саме з замислом Бориса Гонича це визначує близьку загибель Росії.

Варка Ляшенко (“Ксенія”) оплакує свого покійного нареченого, данського королевича Христіяна.

—Хто грає сьогодні ролю царевича Федіра, що потішає сестру, заставляючи грati годинник із курантами й фігурами?—думає собі Тарас Тур.

В голосі молодої співачки здаються йому якісь то невпіймані, колись то вже чувані інтонації... Він відбирає від Неждані Базилевичівни програму й читає:

“Ксенія—Варка Ляшенко; Федір—Джована Альбота...”

Точно в 10 год. входить на сцену без бороди Михайло Енгельгард. Гнучка, висока, цупко стягнута постать його оголює усю гармонію спiввiдношення голови й тіла... Хід немов ледве сягає землі. Залишаючись на самоті, з сумним передчут-

тям, з глибоким пройманням і великою внутрішньою силою, він виконує за три хвилини свій славетній монолог:

“Здобув я вищу владу!..”

Ніби бавлючись своїм міцним голосом, він находитить, завдяки своїй чудовій вимові, природній тон, що дає мистецьку закінченість виконання. Він показує спосіб декламаційного співу, де не пропаде жадна подробиця словесно-музичного тексту.

На сцені зявляється Всеволод Ларський (“Шуйський”), що повідомляє про успіхи Самозванця... Самозванець, мовляв, у Литві, з ним накладають пани й сам польський король сподіється поживитись трохи коло московського добра. Михайло Енгельгардт сам на сам із Ларським вимагає заприсягання, ніби вбиті в Угличі немовлятко було дійсно син царя Івана Лю того.

“Та як що ти мене обдуриш,
заприсягаю: тебе спіткає
кара, така люта, що Іван
цар од жаху в домовині здригнеться!”

Всеволод Ларський відступає два кроки назад, простягає до землі руку й улесливо відказує:

—::Не кара жахає, але твоя неласка!..”—та сам лисячими очима слідкує враження своїх слів.

На самоті Михайла Енгельгарта опановує жах: фігури на кутинах нагадують йому труп дитини.

В 10 год. 22 хв. в глибині сцени підімається на 20 секунд сіра завіса... Магнезія спалахує й поза серпанком відновляється сцена убивства царевича в Угличі: метушня, читовханіна, лемент, царевич умірає в предсмертніх корчах. Гордин, величнім поглядом окреслює сцену Михайло Енгельгардт: ніхто, мовляв, крім нього не розуміє ваги офіри, що вчинена во імя гаразду московської держави. За хвилю там же на освітленій місячним сяйвом сцени, в півтемній сталюзі зявляється зморщений привид царевича. Двоє великих, наївних очей з сумом, із німим докором, з безслівним болем глядять на вбивника. Хитаючись, Михайло Енгельгардт підводиться, здригається: очі його палахкотять, зуби стукають, наче од морозу. З панічним, нелюдським острахом він обертається й кидається до стіни. Примара теліпається, напливає на нього, робить якісь то знаки й, наостанку, показує на широчезну рану в грудях.

—Цур мене!.. Цур мене!..—голосить, шаленіє, ніби відбиваючись Михайло Енгельгардт.

Привид випростовується, простягає до нього руки. Вбивник схоплює берло й кидає з усієї сили в двері... Він жбурнув державу. За кулісами чути поклик: і зойк.

—Помилуй, Господи, душу злочинного царя Бориса!..—благає вбивник і скочується по східцях трону.

Отак закінчується друга дія в 10 год. 25 хв... Заслону за пинають під грімкі оплески глядачів.

—Колись цар Борис Годунов славився за страшенну каз-

ку історії!—сидячи в кріслі партеру, звертається до пані Базилевичівної Харитина Богуславна Гоничева.—Після революційних подій 1905 року хто не пізнає в ньому передбачення наступної днини!..

— Трьохсотлітня історія династії Романових покажеться для історії одною коротенькою сторінкою, що перервала течію смутної московської доби!—перебиває їй пані Базилевичева.—Обрання царя Михайла Романова могло на деякий час відсунути, але не змінити остаточної долі Московщини!..

— Три сторіччя поспіль проголошують анатему Самозванцеві Грицеві, що походив з України, по всіх церквах російської імперії—втручається в розмову Тарас Тур.—Але скоро вся Росія, наче цар Борис Годунов, заголосить на ввесь світ: “Цур мене!...”

Спотикаючись об килими, скорими кроками по фойе переїгає відомий україножер і редактор “Жізні Росії”, професор Олександр Перевертнєв.

— Слухайте, Максиміліяне Карловичу!—звертається він до антрепреньора Борисова-Масакова.—Чи не могли б влаштувати у себе в театрі моєго молодшого сина, хоч би в конторі?

— Це того, що усунули з гімназії?— запитує відомий антрепреньор.— Та що він, ваш син, може робити, шановний професор?

— Як що він міг би дещо робити, я сам заставив би його працювати в редакції!— професор Перевертнєв дивиться на Борисова-Масакова хитрими зеленими очима крізь окуляри й переходить на пів тону нище.— Все ж таки я не розумію, Максиміліяне Карловичу, як може Сибіла Генцов, що тільки що грава Міньону й Льоту в “Вертері”, співати сьогодні партію Марини Mnішек?..

— Правду кажучи і я не розумію, професоре!.. Це все Борис Гонич робить!.. Він увесь репертуар тримає на Сибілі Генцов...— Поважний антрепреньор, що не має часу розмовляти. не знає, яким способом відчепитися від професора.

Нарешті лампи гаснуть і наче хвиля електричного току пробігає по залі. Лунає нетерпляче: “ТССС...” та негайно настає гробова тиша. Ця тиша попереджує той виступ, одне імення, яке на афіші доводить глядача до захоплення.

В 10 год. 40 хв. завіса розпинається перед покоєм Марини Mnішківни в Сандомирському замку в Польщі й розпоїнається перший малюнок третьої дії.

Довгі лави на позолочених ніжках покриті червоним сукном... Сибіла Гонич-Генцов, що грає ролю Марини, сидить біля зеркала. Ляшки забавляють її піснями та згодом залишають сцену. На самоті вона сумує: мрії про владу, престіл і Самозванця не дають їй спокою.

Дует з феноменальним баритоном Василем Конарським проходить дуже гарно.

Під час пятихвилинної перерви до убіральні Сибіли хтось

стукає, але до неї ніхто не потрапить: режісер заставив двері своєю високою постатю й ласково прохає завітати після третьої дії.

Небаром відкривається другий малюнок третьої дії: сцена біля водограю.

Місячна ніч... Богині, амури, мармурові вази... Сріблистим панцером іскрить натуральна вода в водозборі й бухають водо-граї... В глибині кону переплітаються блі стежки: серед таємничого мороку проходять закохані пари.

З шаблюкою на золотому поясі, взутій в великі сапянові чоботи з вилогами і з довгими острогами зявляється Жигмонт Блюменталь-Альбота, що, ніби син царя Івана Лю того збирається доходити московського царства.

Жигмонт, наче мрія про кохання, а Василь Конарський ("єзуйт Рангоні") пропонує посередництво в любовних умовах.

Брехливий та улеслий професор Перевертнєв щулиється, стає маленьким, низеньким та непомітно просмикує поза куліси.

—Як маєтесь?..

—Щиро дякую!.. Як живете собі, професор?..—обзвивається Сибіла, що жде свого виходу.

—Живу собі та й живу!.. І собака живе!..—професор Перевертнєв цілує її руку.—Я щиро радію!.. Ваш успіх!.. Ви здобули славу та визнане місце на сцені!.. Ви скоро станете всесвітньою знаменитістю!.. Ви й тепер обіймаєте владу понад натовпом!..

—Що ви кажете, професоре?..—Сибіла затаює усмішку.—Владу понад натовпом, слава обожування, оплески, слізки, адоратори, вінці, дарунки, палкі промови, улеслива газетна хвала, сотні "незрадливих" друзів, але кінець-кінців заздрість сутиконниць, інтриги дублерш, затроєні колючки, вічний страх попсути голос та нарещті старість, що непомітно підступить...

Хвиля яскравого світла рине на терасу замку й дванацять співробітників театру, одягнені в червоні куртки, що обшиті золотими галунами, становляться з запаленими смолоскипами на східцях. Із тераси спускаються в чорних оксамітних одягах, з червоними биндами через рамена хористи.

Сцена поволі порожніє й біля водограю зустрічаються Сибіла й Жигмонт. Вона вбрана в білу шовкову сукню, в білі виступці та шовкові панчохи.

—“О, царевич, я благаю!..”—слідує десятихвилинний дует: Її голос, вийнятковий по красі, тембрі й силі, зачаровує публику.

Мент, коли Сибіла запевняє, що віддасть своє кохання за престіл, а Василь Конарський слідкує здалека ніжну сцену, виходить незабутнім.

На жаль, вся дія, що триває двацять п'ять хвилин, здається глядачеві поневільно вплетеною в драму.

Повітря стрясається від вибуху оплесків... Вклоняючись публиці, Сибіла не вибігає скоро до рампи, а лише йде вздовж заслони з розпростертими руками. Один жіночий безпорадний

кив, один склонив голову й вона ховається пишно-полохливо, боязливо-тріумфуюче. Залю охоплює незвичайне піднесення, що напослідку переходить у бурхливу овацию.

Всі тільки й говорять про неї.

—Ні, Генцов дійсно захопила нас усіх!.. Який же в неї чудовий голос?!

—Вона бувша вихованка католицького кляштору!.. В жилах її юшить еспанська кров!.. Переказують, ніби бабуня її була знаменитою танечницею!.. Вона наймастерніша жінка в світі!.. Завважили, як вона тримається на сцені?..

—Кожна її нота, кожний віddих відкликаються мимовільним гуркотом у душі!.. Оповідають, що з часів ранньої молодості вона співала й гуляла в підозрілих кабаретах Монака!..

—Брехня!.. Вона ще зовсім молода й складала матуру в місцевій німецькій гімназії!..

—Хто ж буде ліпшою Карменшетою?.. Божественна Сибіла Гонич-Генцов чи чарівна Джована Альбота?..

—Сибіла Гонич-Генцов—повітряна тендітність, Джована Альбота вогняна жвавість і блиск!

—Після того, як слухаєш Сибілу Гонич-Генцов мені бажається почути музику Роберта Шумана, сковатись у костелі, перебути якусь годину-дві на самоті!

—Гра й співи Джовани Альботи збуджують зовсім інші хотіння! Дивуєшся: яка жага, який вогонь, який фаєверк?..

—Німецька кров Сибіли Гонич-Генцов перешкоджує її досягнути того південного темпераменту й експресії, що посідає Джована Альбота!.. Джована—це саме життя!..

—Режісера!..—розлягається вигук з балкону.

Борис Гонич переховується в убральні, але гуркіт наростиючих оплесків по адресі його обертається в справжню бурю... Він все чує, він все знає... Кінець-кінців Оксана Преображенська й староста співробітників Михайло Гаевський силоміць витягають його на сцену, блідого від хвилювання, збентеженого від радості.

За хвилю Сибіла й Борис стоять у джунглях папороті, циприсів, пальм і тепличного бузку... На високих гнучких стебелях, що покриті коралевими зубцями тернини, хитаються в черепяних глечиках гарячі ясно-червоні троянди.

Довго вклоняється Борис перед гримучою залею... До ніг його летить запах цвітів, конфетів, жовті й блакитні папери та білі, двохчубові, з пірцем підібраним до пірця, з волоском до волоску, ніби листки розану, голубі... Серед дарунків, при розсунутій заслоні, звертає увагу Бориса величезний вінець, складений з жовтих рож і синіх ірисів, із жовто-блакитнимі шовковими стрічками, з ініціалами “Т. Т.”... Припадає йому до вока маленька антикварна табличка: на покришці з дрібнеської пластинки, що вироблена зо слонової кості й оточена по-двоїною обвідкою золота та маленькими перлинами, на мальованій образ Сибіли в ролі Міньони.

Борис вибігає за куліси... Вхідні двері на сцені скриплять і на порозі несподівано станули Харитина Богуславна Гоничева й пані Базилевичева... Він кидається до руки поетки, а вона обсипає його голову поцілунками й теплими сльозами.

Поруч неї стоїть із білим, чистим і тонкими рисами обличчям, із золотистим і рівно зачесаним вище чола волоссям та з заломленими догори віями, що темніють на низько спущених повіках—Неждана.

—Дякую щиро, пане Гоничу!..—чує він голос дівчинки.

—Сідай на коня, Жигмонте!..—каже Борис першому тенорові.—Памятай, що в наступній сцені ти—хуторянин, наче грізний Велес-Войовник із луком і стрілами, якого шанували наші предки праукраїнської доби!.. Погляд Самозванця пішний і войовничий!..—Він стає біля поміж кулісами, щоб керувати ходом дії.—Ця сцена “під Кромами” повинна бути у мене тереном боротьби за ідею та зразком героїзму на честь Української Нації!—звертається він до втікачки зза Збруча.—Ця сцена у мене опрацьована, як ув ідеологіному, так і в мистецько-технічному відношенні!.. Вона має на меті діяти на глядачів так, щоб збудити в них вищі патріотичні переживання!..

Тимчасом у директорську ложу, де сидить на самоті київський та одеський антрепренер Слободчиков-Самарський, величнім жестом руки отвірає двері Борисов-Масаков.

—Я “кончив” наступний зимовий сезон сливе не зо всіми премієрами трупи!.. Як що ти бажаєш перетягнути декого з моїх, тоді прийдеться платити тобі здоровенну кару—вимовляє Борисов-Масаков.—Я чого доброго тобі ще можу відступити таких добрих співаків, як наприклад: Чернюкова, Дубравін, Ларський, Гаєнко або з феноменальним голосом Конарський!—Поява Борисова-Масакова в ложі помічена вже подекуди: з різних боків його радісно вітають.

—Чернюкова, Дубравін, Ларський, Гаєнко, Конарський мене цілком не цікавлять!—рішуче відповідає гість.—Адже таких акторів, як Дубравін у мене, брате, з десяток набереться: я не маю охоти збирати колекцію оперових нікудишників! Я й сам з подякою відступив би тобі весь свій комплет посередніх! Ось, бодай, як би ти поступився Преображенською, чи Гонич-Генцов, чи Джованою Альботочкою з її гожими устами. тоді почув би від мене у відповідь одне слово: “скільки?”... До таких співачок, як Преображенська, Гонич-Генцов або Джованочка, я власне принціповий охотник і вдень і вночі!..

—Чорта з два, заськи до Васьки!.. Цих я тобі за пана Бога не віддам!—твердо й безкомпромісово відказує Борисов-Масаков.

З виразом жалю Слободчиков-Самарський цмокає своїми товстими вустами:

—А може Блюменталя-Альботу віддав би?

—Жигмонт від великого посту заангажований в великий московський імператорський театр!—Електричний дзвін у кори-

тари дзеленькотить міцно.

—“Цар Борис Годунов” іде сьогодні?.. Люблю музику Чайковського!—говорить гість.

—“Цар Борис Годунов”—не Чайковського, а Мусоргського з вашого дозволу.

—Ну, тоді я люблю Мусоргського!

Отак до побачення!.. Мушу тебе залишити, бо зараз починаємо!.. Покладаю надію тебе бодай ще завтра побачити тут у театрі!—Борисов-Масаков виходить з півосвітленої залі.

Одягнута в світло-рожеву суконку, з лукаво пустотливою усмішкою, з легкою стрункою унадою стоїть на східцях, що ведуть на сцену, біля директорської ложі, Неждана... Вона намагається безуспішно поладнати спірку поміж двома гімнастами, що обидва бажають відпровадити її з матірю домів...

Ше задовго до завіси чути наростаюче хвилювання, гук голосів, якісі віддалені звукові прикмети недоуміння, запитливі поводження.. Хвилювання, що йде з глибини, нагадує згук шуміння води...

Нарешті заслона перед першим малюнком четвертої дії розсувается... Декорації змальовують безформну лісову прогалину “під Кромами”... Кін завалений всякими покидьками, гидотливим сміттям.

На жаль, сила освітлення видає матеріял декору: надто відверто бачить глядач папір, цвяхи й поперечки... Вся сцена народнього повстання, вигублення московських боярів і польських езуїтів проходить близькуче.

В хорі волоцюг, коли юрба знущається з Ігоря Южнина (“боярин Хрушцов”), виявляється стихійна сила й вся дикість московської анархічної черні епохи “смутного” часу... Рясна мережа простягнутих, ніби в постановці “Царя Едіпа” рук, показана гарно.

З широким, вилицоватим, типічно московським обличчям, з голою спиною й репяхами в голові Івась Гриненко (“Юродивий”) підстрибує, біжить, а хлопчеська глузують з нього.

—Забрали копійку!.. Образили Юрідивого!.. — ковтаючи сльози, гугняві він.

Платон Целевич і Тимко Чеславецький підбурюють натовп проти влади й доводять його до звірячого шалу.

У гострих сталевих шеломах, із панцерами, в сірих каптанах проходять нескінченою валкою відступаючі московські “ратники”.

Кінець-кінців їдуть гужом на конях інтервенти: українські козаки в широких, з червоного сукна штанах і в смушкових шапках—довгі списи прикріплені до їх кульбак.. Звісно, що тоді різні пани збирали козаків у похід на Московщину, захоплюючи московську здобичу... Раз-у-раз багатотисячні козацькі ватаги йшли тоді на Московщину та після з багатою здобиччю верталися в Україну, а на їх місце йшли все нові й нові ватаги. Один за другим заявлялися самозванці, що називали

себе московськими царевичами та з ватагами українських і донських козаків ходили на Московщину, збирали гроші й здобували московські міста.

З леопардовою шкурою на рамені, зо списом, прикріпленим до кульбаки, під триумфуючі вигуки натовпу, візджає на білій породистій кобилі Жигмонт... Всі вітають його, як царя... Здалека чути гвалт і видно заграву пожежі... Сидячи на камінні й роблячи враження якогось то сонного привиддя, невиразного непритомногого прозору Івась Гриненко оплакує долю Московщини, що з тієї могутньої перед тим держави стала здобичю для різних козацьких ватаг.

—На жаль, українським проводирям не довелося використати ту завірюху, що піднялася тоді в Московщині!..—дивлячись неповолі на паню Базилевичеву, вимовляє Харитина Богуславна, коли задернулась заслона.

—Історія ще мало дослідила ту роль, що зіграла наша Козаччина в цьому московському заколоті!—мигаючи своїми короткозорими очима, відказує пані Базилевичева.

—Пригадуються слова літописця: горіли городи московські; кривавими слідами червоніли сніги московські, а на Козаччину барилками везлися гроші, возами—дорогі одежі, парчеві калтани, соболеві шуби!..—додає Харитина Богуславна, обводячи зором по ложах.

—Це все була українська помста за все минулe!..—глибоко зітхаючи, каже пані Базилевичева.

Під люстрами, поміж фраками й осліпляючими жіночими туалетами, зустрічаються професор Перевертнєв і судовий слідчий Микола Евгенович Варжецький.

—Ходить поголоска, ніби весь план постановки “Царя Бориса” зявився наслідком наркотичного марення режісера та його облесниці!..—запевняє перший.—Вони, мовляв, нанюхались вдвох кокайни й нарешті натворили разом!.. Дійшло до того, що Бориса Годунова випустив на сцену без бороди!..

—Він затверджує, наче такий образ Годунова бачив на виставці в Петербурзі, що була влаштована в літньому саді з приводу 300-ліття панування династії Романових—відповідає другий.

—Здається сюди, а звідсіля вийду по сходах!..—Тарас Тур ще кепсько розбріається в розполозі театральних убралень і коритарів. Несподівано перед ним майнуло мертвучо-бліде жіноче обличчя. В далекі дні дев'ятдесятих років минулого сторіччя він десь бачив його.—Це ж вона!..

Вюнка, жвава, пахуча жіноча постать в одязі царевича Федіра припиняється нерішучо перед Тарасом Туром... Переvodячи на неї уважний зір він машинально рикснється й... Вона відповідає на поклін, проходить скоро дескільки кроків, обертається й нарешті підходить до нього... Коротеньку мить дивляється одне одному ввічі й небаром починається розмова.

—Дозвольте запитати вас!..—починає вона тихо й здій-

хуючись. Співачка довго і журно вдивляється в його лиц... В очах її вогонь: гляне—опалить.

—Перепрошую, добродійко!—говорить він—Коли ви сьогодні звались на сцені, мені здавалось, ніби колись і десь бачив вас, чув ваш голос! Дозвольте дізнатись, з ким маю шану розмовляти?

Співачка злегка дріжучими пальцями лагодить собі пасмо волосся й никне головою.

—Хто ви?—настирливо питает вона.

Він зазнає незясоване, легке й нудяче хвилювання.

Не дивлячись на розмовника, вона ще нище схиляє голову й ледве чутно вимовляє:

—Мандрівна Джована Альбота!

Щось глухе шпигнуло старе серце Тараса Тура. В одну мить перед ним промайнули 23 роки життя, пронеслись, наче ніколи їх не було.

Він бере руку співачки, міцно стискає й тремтячим голосом говорить:

—Я старий Тарас Тур!—Він негайно випускає її руку зо своєї.—Не будемо згадувати минулого й тривожити незагоєну вразку!..

Вони відчувають тільки тихий смуток, ніби зустрілись біля могили обом їм близького серцеві ества.

—Я був змушений залишити наш край, дитино моя, коли кат Пилип запродав тебе в Петербург!.. Довгі роки я ждав твоєного повноліття, щоб визволити тебе від опіки так званого “батька”!..

Її уста тремтять... Очі повні сліз...

—Я провела тяжке дитинство!.. Мене лупцювали, мене мордували!..—Голос її заглушений плачем і вона квапиться про-мовляти.—Шіснацять літ од роду я зазнала немилосернє ви-зискування праці, коли робила кельнеркою в Северній гостин-ниці в Петербурзі! Скільки довелось страждати в цьому یе-личезному кишлі злодіїв і паскудників. Це таке холодне, жор-стоке й байдуже місто, що відіймалась у мене всяка охота до життя!—Глибоку, звірячу, бездонну розпуку Тарас Тур читає в її зорі.—Як тяжко зрозуміти й піznати всю страшенну тер-пку сущість життя, з його кошмарами, брехнями й жахом! Я пішла шляхом, що був указаний так званим “батьком”, коли він випхнув мене зпід рідної стріхи в зимову завірюшну ніч!..

Робітники на сцені скоро міняють декорації. Перерва перед останнім другим малюнком 4-ої дії затягається.

—Починаємо!..—розлягається несамовитий крик Бориса Гонича.

Джована хапає шклянку з водою. Зуби її брязкають об шкло.

Перед глядачем відкривається, як і в 2 дії, на тлі сірих завіс із зеленими двохголовими орлами царський палац.

Витираючи піт, знеможений від моральних мук Михайл

Енгельгарт, страшенно, нелюдськи благає небо про порятунок сина.

Тонка, струнка, напружена, витворна Джована граціозно в'ється й дріжить, наче напнута струна... Очі її горять і мечуть...

— Вміраю!.. Обіймемось!.. — промовляє він. — Пращай, мій сину!.. Тепер ти царювати почнеш!.. — У русі тільки очі, але яка ж сила виразності в повільному опусканні його вій.

Глядач почуває живий біль уміраючого, останній жах ще заючої притомності. Мірні удари дзвону й ледве чутний похоронний спів обряду постійно тримає публику в своїй чудодійній владі.

Михайло Енгельгарт важко зсувується з крісла на коліна й, поруч Джовани, хреститься відміраючи рукою, наче намагається відвести насуваочу небезпеку від юного царевича, від Москви.

Сіра заслона в глибині кону розпинається. Всю просцену заповняють ченці в чорних довгих сутанах, в каптурах, що насунуті на самісенькі брови. В гробових одягах, у папафіях, прикрашених срібними хрестами й черепами зявляються схимники...

Зомлілих жінок виносять... Джована конвульсійно ридає: у неї жадного підкресленого жесту, нічого розрахованого на глядача.

Михайло Енгельгарт раптово схиляє голову, так що чорні пасми затуляють обличчя, починає тремтіти, спирюючись на слабіючі руки, теліпаючи, ніби погибаючий звір, головою, здригається в гикавці, поки не паде горілиць, перевертаючись...

Заля тільки за мить розряджається грандіозною овациєю..., Яскраве світло спалахує...

Михайло Енгельгарт відважує поклін. Нахилиючи свою чарівну голівку й виблискуючи карими очима, Джована вклоняється глядачам.

Заслона відокремлює їх від натовпу. За хвилю спускається залізна неспалима заслона.

Не опамятившись, не охолонувши, не розібравшись у власному захопленні, студент Мирослав Базилевич залишає оперний театр станнім.

На Римарській вулиці стоїть оксамітня могозня темрява... Фірмани гріються біля багаття, коні, понуривші голови, покриваються кошматим інем.

Одягнута в майстерну шубку на горностаєвому футрі Джована в сіро-захисному, короткому жупані зо стоячим смушковим коміром і рвучкий Жигмонт сідають у широкі сані під сіткою... Всю дорогу чоловік і жінка мовчать: Вона старається не дивитись на нього, він так само не глядить на неї, але ввесі час тримає її руку в зарукавнику та час від часу, ледве стримуючи свою жагу, стискає її.

— Мирослав Базилевич теж буде присутнім у “Метрополі”? — запитує Жигмонт Джовану, коли сани припиняються бі-

ля ганку готелю.

—Годі, не згадуй мені про нього, за для Бога, Жигмонте!
—чути відповідь.—Він... так буде!..

Тенор випускає митю руку дружини.

—Так можна говорити тільки про людину, яку безумно
кохаєш!—мимрить він, полотніючи.

—Ой!—викрикує вона.—Благаю тебе, не кажи мені нічого
про Мирослава Базилевича.

Жигмонт мовчки обіймає її за рамена, коли вони злізли з
саней... Сніг білою зливовою осипає баньку електричного ліхтаря
на Миколаївській площі й топиться в сірій рясній імлі... Крут-
ячі шклянні двері “Метрополю”, що хвилини грюкають і роз-
єднують їх на мить...

* * *

Біля входу, вставленого широчезними підстриженими мір-
товими деревами, в візитці Борис зустрічає гостей. По доро-
гих килимах, серед рядків зелених пальм, запрошені підійма-
ються по мармурових сходах на залю. Коло важких дверей,
наче на варті стоять локаї. Зала художньо прикрашена екзо-
тичними ростинами й залита жовтуватим світлом еле-
ктричних ламп. Всюди, куди не глянеш, цвіти, кришталь і ма-
сивне срібло. Повітря наповнене запашним жаром теплиці й
дорогими паощами. Під неголосну, мелодійну, пливучу
музику струнної оркестри, бліді офіціянти в фраках і з англій-
ськими проділами маневрюють із зручністю жонглерів з та-
цами в руках, приймають і виконують накази з тим виглядом
глибокої значності, що властива офіціянтам тільки першо-
рядних готелів. Стискаючи руки чоловікам і цілуючи їх да-
мам, розривається направо і наліво Борис. Завалений цвіта-
ми стіл дивує достатком дорогих вин, гарячих і зимніх страв.

Далеко за північ затримується товариство в “Метропо-
лі”... В 5 годині вранці, біля ганку стойть чотирьо-місцевий
Бенц, але кого підніжку Джована з Мирославом Базилевичем.
На ній горностаєва шубка залита шампанським. Відкинувши
голову й хитаючись, вона тримається за дверці авта, розмашно
шарпає Мирослава за рамя й пяним розтурбованим голосом
наспівує. Навколо рожевих ліхтарів, ніби метелики, кружляють
сніжинки.

В 10 год. вранці Борис, що цурається зажди російської
адміністраторської гостинності, спішиться до канцелярії началь-
ника губернії на авдієнцію позбавлену всякої приємності. Су-
хий, ніби підсмажений, губернатор вітає Бориса члено й су-
хо. Пішли офіційні питання, офіційним тоном: чому, мовляв,
із пазурів двохголового орла в виставі “Цар Борис Го-
дунов” мусіли випадати берло й держава?.. Чи не є це намір
неславити існуючий російський державний устрій?..

Потроху губернатор дізнається, що Борис чоловік співачки
Сибіли Генцов, потрохи стає гречніший та згідливіший... Кінець-
кінців він підводиться й з замішанням, потираючи руки, за-

кінчує допит приятельським поводженням: на прашання обіцяє бути присутнім на премієрі "Карменшеті".

Тимчасом у театрі вже все приладжено на пробу... Заля для глядачів топиться в пітмі... Зимно й вільготно... На сцені помітний рух... Чекаючи на вихід, пудриться Оксана Преображенська... Серед темряви лаштунків, із жмутками рецензій в кишенні Марко Дубравін бродить і скаржиться на інтриги супротивників... Біля столу з рефлектором в оксамітній куртці, з чорним шовковим батом сидить Борис і мяко стукає по столі олівцем. На обличчя лягає трохи втомлена усмішка.

З млявою тінню під очима Жигмонт йде дов'им, темним коритарем, освітленим кріхотними електричними лампами... Джована почуває, що він слідить її і бажає розмовляти з нею на одинці... Двічі Жигмонт пробує відтягнути жінку в бік, але та кожний раз зручно ухиляється від розмови, стараючись не відходити від Оксани... Річ ясна, що Джована просто не бажає задовольнити його... Вона ввесь час грала натяками, що розпалюють ще більше своїм невдоволенням.

— Я хочу ще говорити з тобою, Джовано! — починає, збиваючись, Жигмонт.

— Ну, в чому справа? — відкинувши голову й жуючи тягучку, задерливо промовляє вона.

— Що трапилось, Джовано? Що примусило тебе такого стро змінити до мене своє ставлення? — нахиляючись до мушлі її вуха, продовжує чоловік.

— Чи довго ти хочеш мене мучити, Жигмонте? — пирхає жінка спідлоба. Безодня любови й ненависті зливаються в поглядах. Бровами поведе — так наче бритвою...

— Та ж це не може так довго продовжуватись! — Його уста затремтіли. — Я можу позбавити себе життя!

— Ти питаєш, чому я змінила до тебе ставлення?... — Вона робить павзу. — Та просто у мене був час дещо передумати! — закінчує зимно.

— Про що передумати? — благаючи запитує він.

— Про те, що пора вже остаточно!.. Гадаю, що ти розумієш у чому справа!

Немилосерний тон її слів не допускає заперечення... Він дихає часто, коротко, з кашлем і неспокійно метушиться.

— Я сподівався, Джовано!.. Я... я тільки одну хвилю!.. Я покладав надію!... — вимовляє Жигмонт, схиляючи голову. Голос його звучить тихо.

— Сподівався, сподівався!.. Покладав надію!... — перебиває йому вона. — Що мене там обходить! Тепер у мене спалахнула нова міцна пристрасть!..

Самопевнено-смілий, дико-звабливий, він, наче випромінює якусь незясовану магнетичну живодавчу силу, таку силу, проти якої не взмозі ставити жінки чимало урівноважніше мене. Я вважаю себе за вільного суддю своїх власних вчинків!..

Вона повертілась і десь зникла.

ТРАГЕДІЯ СТАРІЮЧОЇ СПІВАЧКИ

Оперовий театр комерційного клубу—це шговханіна й жвавість, звідкіля долітає музика й гістеричний жіночий сміх... Оперовий театр комерційного клубу—це гай електричних лямп, під якими кружляють сомнамбулічні люди, де Тимко Чеславецький з веселими очима “відпускає” жартики й залищається до хористок, одягнених у зелені плащі, де волоцюга Василь Конарський випиває перед виставою “пів вагону”, де горбоносий клаповухий оркестровий музика в чорно-оксамитуватій куртці оповідає про доктрину Карла Маркса й взаємновідносини праці й капіталу, де миготить обличчя Джованні й чути її жагучі поцілунки під тіню бокових куліс, де блискотить сніжно-білий панцер сорочки дирігента Левка Штернберга й навально проноситься по сцені режисер Борис Гонич.

Сьогодні в оперовому театрі прощальний бенефіс Жигмонта Блюменталя-Альботи... Вже повно там студентів, гурток епархіялок терпільво жде біля каси, курсистки з благанням простягають останні гроші... Даремно. Білети всі давно розпродані.

Рух фірманів утрудняється. Їх дуже багато. Вони повільно тягнуться ключем у напрямку театру. Римською вулицею пливє море величезних кошиків, цвітів, вінців. Барішники біля ганку торгають моторно.

Навіть і на сцені розставлено трохи крісел для відбірних глядачів, контрольори стискаються від навали нетерплячої публіки. На деяких місцях сидять по двох. Одягнуті в зеленій стрій капельдинери розчищають із нелюдським зусиллям прохід серед стиснених чоловічих тіл, але тіла миттю зливаються в стислу, голосно дихаючу людську силу.

Притримуючи збори шуби на лисячому футрі, летить на сцену Оксана. Злегка шамотячи сукнею й блискотячи білістю рамен і діамантів проходить повз розступаючих чоловіків і жінок Сибіла Гонич-Генцов: вона не дивиться на нікого й всім усміхається, немов чимно дає кожному право милуватися красою своєї постави. Світлий всміх сяє на її прегарному обличчі.

В сіро-захисному, короткому жупані зо стоячим смушковим комірем і сірій смушкові шапці поволі йде бенефісіянт Жигмонт Блюменталь-Альбота. До колін звисає його сіре кашне.

* * *

Юлія Діянич-Поклонська приходить в свою кімнату й сідає біля столу. Ангажементу на зимовий сезон немає й вона прожи-

ває в Гранд Готелю, стараючись зістатися непоміченою. Ломбард хутко й зажерливо поглинє срібло, діаманти, суконки, футра. Відірані гроші тануть із дивною, лякливою швидкістю. Все блище насувається біdnість, безсила старість і свідомість страху перед нестактом. Довічне мандрівне життя, сутужна боротьба за існування доводять її до шаленості, залишають сліди на її, колись вродливому обличчі. Її чотирнадцятирічна дочка Наталка, що прибула на тръохденну відпустку з інституту, стоїть біля столу й готовить чай.

—Знову сумуєш?..—запитує дівчина, ставлячи перед матірю горнятко з чаєм.

Юлія Діянич-Поклонська бере до рук “Край Юга” й перечитує так собі оголошення на першій сторінці.

“Пятниця 31 І. 1914. В 8 год. 25 хв. Бенефіс Жигмонта Блюменталь-Альботи премієра Майєрбера “Гугеноти”. Валентина—Оксана Преображенська; Королева Марго—Олена Делявос; Урбан—Сибіля Гонич-Генцов; Придворні дами—Анна Горська й Ніна Бартолет; Джура—Варка Ляшенко; Равль—Жигмонт Блюменталь-Альбота; Невер—Оскар Комонський; Сент Брії—Михайло Енгельгардт; Марсель—Платон Целевич; Коце—Iвась Гриненко; Торе—Гриценко; Таван—Тимко Чеславецький, Мерю—Сергій Енгельгард; Де-Ретя—Борис Гонич; Буа-Розе—Всеволод Ларський; Вартівник—Ігор Южанин... Диригент: Альфред Шевич-Цербанзон. Постановка: Бориса Гонича.

—Справжнє мистецтво сьогодні нікому не потрібне: все витиснула легарівська музика й голі ноги Джовани Альботи! Аматорам нашого фаху доводиться важко бідувати! Дійсні досвічені артистки тепер нікому не потрібні!...—Юлія-Діянич-Поклонська кладе “Край Юга” на бік.

В куті люксусового нумеру Гранд-Готелю тріскотить несподівано телефон... Наталка підходить й здіймає слухавку.

—Вона, Наталка, буде майстерною дівчиню!..—слідкуючи за рухами дочки, гадає собі мати.

Наталка нагло покладає слухавку на стіл, сплескує руками й, широко розплющивши очі, викрикує здивовано й захоплено:

—Мамо!.. Це антрепреньор оперового театру Борисов-Масаков нагально кличе тебе до телефону!.. Я певна, що тобі хотять пропонувати виступ у місцевій опері!..

—Не може бути, рідна доню!..—відказує співачка.—Тепер маємо за п'ять осьму!.. Борисову-Масакову не начасі запрошувати нових артистів!

Все ж Юлія Діянич-Поклонська підводиться з крісла, підходить до телефону й бере слухавку до рук...

Із протилежнього кінця дроту тече рясна, кваплива мова.

—Це ти, Юліє?.. Дуже радію, що вдома!.. Наша Олена Делявос, що грає “королеву Марго”, несподівано занедужала й Борис Гонич бажає, щоб ти її заступила! Твій вихід у 9.15!.. Тепер маємо восьму!.. Точно в 8.20 приїде по тебе наша карета!..

Не забудь захопити з собою убрання королеви! Ти маєш ще двадцять хвилин часу!.. Виряджайся найскорше!.. До побачення!.. Чекаємо на тебе!..

—Чула новину?.. Борис Гонич бажає, щоб я заступила недужу Олену Делявос!—тремтячою рукою вішаючи слухавку, вимовляє старіюча співачка.—Вихід у 9.15!.. Це так несподівано!..

—Чудово, мамо!.. Ти розумієш?..

—Та що ж?.. Тільки на одну виставу!

—Як що ти вподобаєшся глядачеві, тебе запросять вдруге!.. Мати задумливо дивиться на доню:

—Треба захопити з собою діамантовий діядем, що вчера збиралась однести в ломбард.

—Ти, матусю, мусиш захопити з собою найліпші дорогоцінності!..

—Гаразд!.. Ти ліпше мене знаєш, що треба взяти з собою!.. Тільки, як бути з камериткою?.. Не знаю!.. Торішню шукати пізно, а нова переплутає всі мої одяги й перуки.

—Я пойду сама з тобою, мамо!..

—Що ти доню?.. Ти виховуєшся в інституті!.. Тобі не належить перебувати поза лаштунками!..

—Дурниці!.. Де твої одяги й коштовності?.. Мерщій!.. Нам треба спішитись!—засовуючи руки до валізи, Наташка копається поміж одягами й перуками: вона швидко підбирає все, що матері потрібне.

За двадцять хвилин портієр Гранд-Готелю повідомляє про прибуття карети.

* * *

В убіральні Жигмонт Блюменталь-Альбота прочищує гортанку гамою й прикладається до мадейри.

—Нічого, трохи можна!..—каже йому Борис Гонич.—Гайнріх Бурbonський, король наварський, під іменням якого виведений Равль, знов добре толк у вині й завжди розхваляв молоде аржентейське вино!..

—Чому я це старе Майєрберівське сміття вибрав для свого бенефісу, Борисе?..—Тенор непорушним поглядом вдвівляється в розмовника.

—Я не прихильник космополіта Майєрбера, Жигмонте!..—відказує режисер.—По національності він—жид, по мелодії—італієць, по гармонії—німець, по ритміці й інструментовці—француз!.. Із шахрайським пориванням до дешевих ефектів він виявляє лише, як висловився Ришард Вагнер, “Жидівство в музиці”!.. Моя мета, замісьць звичайного бальсамування майєрберівського оперового трупа, тільки відновити гастарілі засоби традиційних постановок!.. Наскільки мені пощастиТЬ—не можу знати!..

Переконавшись, що Жигмонт загримований під Гайнріха Бурbonського, Оксана—під співачку Корнелію Фалькон у ролі

Валентини, Михайло Енгельгарт—під герцога Францішка де Гіза й навіть Платон Целевич вийшов так, ніби зійшов із стопіння, Борис біжить в убіральню Сибіли.

—Готова вже?—цилуочи жінку, питає режісер. — Тільки крутійської всмішки, як усі оперові джури, будь ласка, не роби, Білі!..

* * *

Театр наповнений публікою від поверху до споду... Напружена увага в залі панує ще задовго до заслони... На притемненій сцені робляться останні приготування до першої дії... Там під пильним нагляданням Сергія Вишоватого розставляються крісла з незвичайно високими готичними спинками, наводиться лад на столи, лагодиться цвіти в вазах...

Квапливим рухом виходить на сцену спільнений Оскар Комонський. Зза куліс виглядає й негайно ховається Борис. На залі для глядачів гасять люстри. Гуркіт голосів поволі стихає.

Дирігент Алфред Шевіч-Цербанzon у 8.15 починає увертуру й за три хвилини заслона розсувується.

Велика тереса простягається вздовж всієї сцени... Поза террасою видно тільки верховіття підстрижених дерев, що надає малюнкові незвичайне відчування височини. При кінці спускаються східці, але їх глядач не бачить... Звідтіль, по східцях, підводиться Оскар Комонський—“Невер”, разом із хористами... Минає чотири хвилини й зявляється бенефіціант Жигмонт Блюменталь-Альбота—“Равль”... З прудким і гарячим зором на лиці Жигмонт має постать грубянського вояка—гугенота, що не знає аристократичних манір: штани його всунуті в високі чоботи з оленячої шкіри.

Бенефіціант виконує свій важкий романс: “Все розкіш у неї!..” Заяля струснулась від оплесків, коли він скінчив.

За п'ять хвилин на сцені зявляється Платон Целевич—“Марсель”, що затягає спочатку протестанський хорал та після співає бойову пісню гугенотів “Піф-Паф!..”

Одягнута в атласний одяг, панталони з обтяганням і берет із пером у 8 год. 50 хвилин підіймається по східцях Сибіла Гонич-Генцов—“Урбан”. Театр дріжить від оплесків, коли вона кінчає свою каватину з трелями.

Бурхливе “браво” переходить у справжню овацию, лише на десяту годину затягають заслону!..

* * *

Перерва оперової пятниці має свій окремий відбиток: Дами з лож не виходять. Люди партеру й бенуару переходять із однієї ложі в другу!..

Харитина Богуславна, Пані Базилевичева є 16-літня Неждана приїхали в театр, коли перша дія розпочалась і ті, хто спізнився, товпились біля входу на залю й в фойє, чекаючи пе-рерви... На пані Базилевичевій—бордовий ліф із виріжком, із буферами на рукавах, ввесь розшитий дрібними пацьорками. На

Неждані біла мережкова сукня й недбайливо накинута на рамена хустина.

Хутким і дрібним кроком Борис перебігає сцену... Пенсне його гостро блищить... Робітники рухаються безгучно й непомітно... Порядок на сцені зразковий: кожний пильнує свою справу й всі, не кваплячись, упевнено готуються до виходу.

Наталка вже стоїть із матірю за кулісами. Старіюча співачка загримована 19-літньою королевою Марго. Її одяг стає їй в пригоді. 25 років, від того дня, коли вона виступила вперше в ролі Марго й користалась у провінції великим успіхом. Юлія Діянич-Поклонська надто досвічена артистка, щоб хвилюватися перед виходом на сцену: вона стає центром загальної уваги, всі бажають сказати їй привітливе слово, нагадати їй про першу зустріч.

Розлягається пронизливий електричний дзвін... З почервонілим від напруження обличчям вибігає з убіральні Жигмонт... Робітники продовжують нечутно переставляти задню декорацію.

—Юліє Степанівно!—звертається до Діянич-Поклонської напівголосно Борис Гонич.—Як маетесь?

—Дякую красненько, Борику!.. Як живеш?

—Отже взявся до постановки Офенбахівської “Олени Прегарної”, але ваше завдання сьогодні змалювати перед глядачем постать чаювливої колоратурної королеви Марго!.. Вам звісно, що з часів дитинства Марго бавилася уборами й двірськими розвагами й була докладно інформована про любовні інтриги своїх сестер!.. Тому, що юшила в її жилах кров Медичі й Валуа, життя її склалось цілком не благочестиво!.. Вона, Марго, й перед старістю не стратила смаку до недовгочасних любовних авантюр! Список коханців її ніколи не буде скінчений! Коли дехто на підставі ревнощів убивав її чергового адоратора, вона клялася ані їсти, ні пити, доки убивник не буде покараний! Незвичайне сполучення поетки й дипломатки Марго являла собою! Своїм гептамероном вона поклава початок французької порнографії! Під час Вартоломеєвої ночі їй виходило дев'ятацять літ! Змалюйте мені, Юліє Степанівно, відповідну поставу! Це ви можете зробити, я знаю!..

—Але мені, Борику, не дев'ятацять, а цілих трицять!—ухиляючись від істини, відказує Діянич-Поклонська.

Знову розлягається дзвін, настає мовчанка й спалахують огні рампи.

—Отже час тобі виходити, Юліє!..—шепче антрепренєр Борисов-Масаков. Серце Наталки тремтяче бе... Завіса йде в 9.15... Діянич-Поклонська спокійно виходить на сцену.

У всю широчінь сцени збудована тераса, що виходить у архітектурний парк Шеносо... Це спорудження йде приступками до рампи, але вгорі зроблена, ніби з великих сталактитів, грата... На авансцені бути водограї природної води... Вся обстанова, де Борис пристосував обливну кераміку, разом із таємничим синю-

ватим світлом, чинить феєричне враження...

В чарівній грі світла й тіні, під переливи гарфи Юлія Діянич-Поклонська—“Королева Марго” мріє про спокій,тишу й замирення ворожих релігійних партій.

—Шу-у-уш!..—побігло в 9 год. 20 хв. понад натовпом.

Висока, статурна, з дивними блакитніми очима заявляється на сцену Оксана—“Валентина.”

Минає ще п'ять хвилин і перед глядачем опиняється з повязкою на голові Жигмонт... Завій паде з очей його й він клянеться бути лицарем Марго та обіцяє взяти там шлюб, що проектовано державною радою.

В пів десяту виходить на сцену Михайло Енгельгарт—“Сент-Брі” в оточенні хористів—“дворян”.

Заприсягнення припинення ворожнечі поміж гугенотами й католиками проходить із піднесенням.

Фінал, коли Жигмонт відкликає свою обіцянку щодо шлюбу та загальне обурення на сцені закінчується в 9 год. 40 хв. трохи зібрано.

Спалахують люстри... Заля гуркотить від оплесків... Більше всіх шаліють і приплескують у ложах бель-етажу, біля самої сцени, гімназистки—адораторки бенефіціянта.

* * *

За кулісами товпяться цивільні й військові меломани, ошатні дівчата та студенти... В артистичну вбіральню тенора тяжко протиснутись: тут ллеться шампанське, тут настрій тріумфуючий. Всі гратулюють бенефіціянта: зовнішність його дихає самозадоволенням.

—Дякую, дякую тобі за все, Борисе!..—промовляє Жигмонт.—Інший давно на твоїому місці вийшов би в тираж!.. Я заздрю твоїм нервам!.. Я заздрю, дорогий, твоїм міцним нервам!

—Вони гірші тепер, як були давніше!..

Антракт тягнеться довічне... Кінець-кінців публика знов гомонить і займає місця... За хвилю світло гасне.

Точно в 10 год. 45 хв. оркестра й заслона пішла на третю дію... Освітлена поверх велика площа на березі сцени приймає цілком феєричний вигляд... Циганські танки продовжуються десять хвилин... Зо шлагами при боці виходять люди зза куліс, проходить сцена змови. Момент і натовп розходиться... —Неждана очей не зводить зо сцени.

В 10 год. 17 хв. починається дует Оксани Преображенської й Платона Целевича... Видатне по діапазону, силі й красі звука геройче сопрано Оксани розлягається під час дуету надто близкуче...

“Розумієш нудьгу й страждання,
серця гірку скорботу й кохання!..”

Прорізують в 10 год. 27 хв. гостру мовчанку слова її.

Сцена герцю Жигмонта з Михайлом Енгельгартом має незвичайний успіх: віроломність Сент-Брі не вдається й тому завя-

зується колотнечка поміж гугенотами й католиками...

Шлюбними піснями за 9 годин 45 хвилин закінчується третя дія... Заля стогне від оплесків, долітають дикі голосіння з балкону: "Пре-о-ображенська!.. Альбо-о-ота!.."

Бенефіціант кланяється, дякує публіці, партнерам й оркестру. Ale буря оплесків росте й шириться. Оксана й Жигмонт виходять на викини дванацять разів.

* * *

Почувши, що за тиждень намічена до постановки комічна опера Жака Оффенбаха "Олена Прегарна", Юлія Діянич-Поклонська покладає надію, мовляв, її не забудуть і запросять грati головну ролю. Вона нервово спиняє Бориса й запитує:

—У наступну п'ятницю, 7 лютня може мені доручите ролю "Олени"?.. Це ж моя коронна роль!—Сказала й почевоніла. Залилась китайкою від хвилювання та від солодкого сподівання. Й так хочеться грati ролю "Олени". Вся її повна постать підсмикується...

—Приїзджай завтра до мене обідати! Які страви ти вжишаєш?..—Юлія Діянич-Поклонська відкликує Бориса в бік.—Я засмажу тобі цілого індика й розподілимо з тобою всі ролі в "Олені Прегарній".

Борис надягає на ніс пенсне й хвилину продовжує дивитись на неї:

—В п'ятницю, 7 лютня йде у нас прем'єра Оффенбаха "Олена Прегарна"! Головну ролю грає панна Преображенська, Ореста —пані Альбота!—поволі й дзвінко викарбовує Борис.

Юлія Діянич-Поклонська спочатку гадає, що це жарти, після рішає, що не дочула, кінець-кінців відважується запитати:

—Та як це?.. Якась Преображенська грatisмо мою найбільш улюблену ролю?..

Бориса охоплює жаль над нею. Без жадної злоби й роздратування він відповідає їй ясно й зрозуміло:

—Не думайте, Юліє Степанівно, що я хочу покривдити вас!.. Скажу вам щиру правду!.. Ви своє давно відспівали й відіграли! Вам приспів час вже молодь учити, школу співачок відкривати, але не слави добувати!..—Він підносить до її лиця кишенкове зеркало.—Належить, матінко, добре подивитись на себе!

—Ти що ж, Борисе?..—спалахнувши й ламаючи руки, захримала вона.—Тобі мало Сибіли й ти вирішив жити з цією шлюхою Джованою!

—Це вже прямо нерозумно з вашого боку, Юліє Степанівно!—гостро вриває розмову Борис.—В Оксани Преображенської й Джовані Альботи голоси значно свіжіші вашого! Прошу не забрати мені часу й залишити мене в спокою!

Під час перерви Юлія Діянич-Поклонська не може заспокойтись. Її першим бажанням є—почати плакати, кричати, протестувати, другим—закликати дочку Наталку й на її очах ви-

пити ціянкалі, третім—нанести замашного намордня Борисові, четвертим—розшукати Преображенську й Джовану Альботу та побити їх обидвох до півсмерті, пятым—вдертися до кабінету антрепреньора Борисова-Масакова та розрядитись там.

—Ви своє відспівали й відіграли!—страшенні слова, до властивого значення яких вона ще не вспіла дійти, гучать її в ухах... Попереду старість і жадного пробліску, жадної надії.

Нагло, серед закулісного чаду, обсипані сріблом сяйва рефлектору опиняються Наталка й Неждана.

—Де є тепер “Равульчик” Альботик?.. Я хочу його негайно бачити!—щебече нестомлено повна Наталка, що не помічає матері.

—А гарно, чудово?..—відзвивається Оксана, яка біжить, що духу перед своїм виходом із убіральні.—Дві дівчинки ховаються по кутиках за лаштунками! Це добрий знак! Не вільно тепер бачити Блюменталя-Альботу! Зараз негайно починаємо останню дію!

Трудно сказати, що Наталку заспокоїла така відповідь і вона негативно хитає головою.

Але тут нагло, наче заворожений, зявляється сам Жигмонт, що також спішиться до свого виходу. Одним рухом він обіймає стан Наталки й, притиснувши до себе, цілує її в ліву щоку.

Наталчина мати плаче... Неждана сторо піла. За кулісами запановує гробова тишина.

Остання дія, що являє собою передодень Вартоломеєвої ночі 24 серпня 1572 року, починається точно в одинадцятій годині. Поза залею проходить поперечний коритар, звідкіля вглиб сцени тягнеться довга галерія з різnobарвними шибами... Декорація розкішно зроблена. Не можна розпізнати, де кінчается будова й де починається малювання...

Сцену розпуки й внутрішньої боротьби між коханням і подружнім обовязком Оксана Преображенська проводить із надхненням... Як лише Жигмонт ховається за кулісами, негайно хористи, що одягнені монахами-домініканами й тримають хрести, покриті чорним крепом, відкривають похід... Співробітниці театру в ролях двірських осіб, на чолі з нафарбованою і напудреною регенткою Катериною Медічі, займають свої місця... Зліва заявляється в мантії з чорними хрестами Платон Целевич і в білому лицарському одязі Оскар Комонський.

За десять хвилин Платон Целевич починає своє оріозо: “У Карла є вороги!..”, після обговорюється план Вартоломеєвої ночі. Сцена протесту Невера й його арешту проходить дуже гарно.

В 11.15 починається мент благословлення мечів: усім присутнім подають до рук індульгенції, пришиплються золоті троянди та перевязують рукави білими шарфами... Чудова міміка мовчання Оксани, коли вона ледве торкається майкотом хреста на ший.

Після масового піднесення релігійно-врочистого й фанатич-

но-шаленого хору з його буйним підійманням і паданням оркестрових хвиль, після того, як хористи з шепотом зіставляють, рацькоючи, сцену, назустріч вибігаючому з одвагою Жигмонту кидається з розпростягнутими вперед руками Оксана, що припиняється, наче укопана, в достеменному збігу з музицю.

—Равуль!.. Де йдеш ти?..—Голос Оксани підноситься на грізному питанні, її горішня інтонація дзвінка: в неї чути елемент незвичайної ваги.

Цим фатальним запитом починається в 11 год. 22 хв. вінець усієї опери—знаменитий дует Равуля й Валентини.

Жигмонт відказує, ніби мусить попередити одновірців про змову... Вся сцена розіграється досконало та викликає бурю захоплення.

Оксана виявляє занадто чуття й стриманість... Вона передає й прощання й свідомість свяченого обовязку й боротьбу релігійного почуття та зворушливе признання в коханні.

Дивиться публіка на стриманість її рухів, постерігає глибину того, що занишко й холоне в незвичайному напруженні. Не дивлячись на незначну якість, сила драматичного вихору дуєту підіймає авдиторію.

Нагло долітає дзвін гвалту й ляскотіння скрешених шпад.

—Ти чуеш дзвін зловіщий?

—Вжакає він мене!..

—Серед тьми тьмущої він лунає!.. Сюди несеться крик і зойк!.. О. Боже, де я?..—Мрії про щастя обопільного кохання, наче залишають його.

—Ти тут зо мною, о мій Равуль!..—із булькотінням стриманих сліз відказує вона.

За сценою вже реве, стугонить, мідю верещить у вухах дзвін. З оркестри вже чути ряснє мукання віолінчеля.

На залі в невпійману мить проноситься гуркіт, після розлягаються нечувані оплески... Крісла зсунуті, ложі, амфітеатр, балькон, галерія розгортаються й потрясаючі приплески лунають металевим гідгомоном... Хвилювання доходить до кінця... На бальконі й галерії глядачі вилазять на крісла й, охоплюючи колонни, звисають донизу.

—Чортові люди!.. Університетське місто зветься!..—кричить за сценою несамовитим голосом Борисов-Масаков.

—Давайте там заграву пожежі!—голосить там же помічник режисера Сергій Вишоватий електротехнікові.

Вискачує з ляди вгору Борис.

—Гомінливість!.. Дай наростання жаху!.. Ступневе наростання!..—холодно й безстрасно наказує співробітникам він.—Починайте там стрілянину!..—руки його в повітрі мигають, наче крила вітряка.

На сцені крізь відчинене вікно, що виходить на галерію, видно, як одна за одною просуваються тіні... З розпростягненими руками Оксана благає Жигмонта зістатися.

Він вже не слухає її та кидається до вікна.

“Ллється кров струмками!..”

Милосердя нема над нами!..”

—рвутся й розносять театр слова його.

Оксана так чудово паде, що стає лякливим за неї... Чути несамовиті жіночі крики, гуркотнечу, вилуск, дзвони, свистіння... Висовгуються вогонь поверх, вогонь знизу: кривульки кривавого полумя впинаються в алябастрое небо... Вистава сягає апогею успіху.

—Давайте справа вогонь!.. Всю міць вогню!..—не виходячи зо своєї рівноваги, подає гасло Борис за кулісами. За хвилю він відходить у ляду.

Електротехнік регулює, підкручує червоне світло... На тлі вогняного нічного неба в вікні обмальовується постать Жигмонта: м'яким, котячим рухом він сплигує... На цьому в 11 год. 40 хвил. заслона.

* * *

Натискаючи на крісла, оркестру й рампу, натовп потоком ллє на сцену, після схоплює бенефіціянта, несе його, наче здобич, не знаючи, що це він, натовп, шість тижнів перед цим одібрав знаменитого тенора Блюменталя-Альботу від кістлявих рук невблаганної смерті, коли тенора залишила дружина... Натовп так пристрасно жив з ним увесь сезон, сьогодні бажає тримати його, покласти руки на його рамена...

Мінає хвиля... Тенор вихвачується й тікає... Позбавлений сили, він біжить, здається, ніби паде мерцем на тій сцені, де пролив так багато слів.

За четверть години голий до паска Жигмонт сидить перед зеркалом, обережно зриває борідку Равуля й витирає обличчя васеліною.

—Але я слухав тебе, Оксаночко, та й розплакався!.. Йї Бо, правду кажу, розплакався!..—чути голос за стіною антрепреньора Борисова-Масакова.

Нагло Жигмонт скіпає від гніву, лається й кричить, що зроблений касієром розрахунок неправдивий, що його обдурили, що Борисов-Масаков є шахрай...

Антрепреньор вбігає й покірно вислухує лайки: Йому й до голови не спадає ображатися: Жигмонтові все дозволено, на те він є Жигмонт!..

Бенефіціант безперечно не вірить своїм словам, та і власне розрахунок не сидить у нього в голові: він попросту виявляє недужу, змучену душу.

Дорога слітна й гнійна... Машталери чиркають об камяний брук... Внизу біля ганку публика все ще не розходитьсь.

Гурток сірих гімназистів, зелених із жовтизною реалістів і червоно-петличних “комерсантів” стоять із букетами троянд і питаютъ капельдинерів, на які двері вийде Преображенська...

Як лише Оксана зявляється в дверях, вони обкидують її цвітами... Навколо зворушені постаті.. Якісь то незнайомі люде

підходять до Бориса й міцно стискають його руки: Він ледве пробивається крізь густий натовп... Скоро хтось підхоплює його й в мить його довга постать колихається понад головами людей... Ще момент і Жигмонта так саме несуть на руках... Безпорадно тіпається на чиїхсь то раменах горбоносий Оскар Комонський.

* * *

Юлія Діянич-Поклонська сідає в карету, як садовилась перед п'яtnацяті роками, тре носа й плаче... Звідкілясь то з глибини, ніби з імлі туману виринає старе, давно забуте минуле... Перед нею кружляє ціле її життя: виповзують, чіпляючись одна за одну дрібниці, вони дають споминам яскравість, роблять їх близькими, зовсім недавніми... Вона бачить себе 16-літньою дівчиною, під час іспиту в консерваторії, після на сцені... Ось перед нею її рідне місто: минуло двацять літ тому... Павло Аркадієвич Гонич—молодий оперовий барітон... Вона починає свою карієру.

—У неділю “Олену Прегарну” буде грati молода Юлія Діянич-Поклонська, що подає великі надії!—каже Максиміліян Борисов-Масаков, тоді ще молодий антрепренер.—Анна Іванівна Горська своє відспівала, прийшов їй час відпочити!

—Та невжеж захід?.. Невже всьому кінець?.. Невже колишнє щастя, що здавалось так безкрайм, не повториться?..

Вона втомлено спускає руки й горбиться... Сльози крапають на кітку сіамської раси, що скочила їй на коліна... Якщо з прожитого життя вона бажає щось повернути, то не ревіння галерї, не тріумфальні випровадження в Тифлісі, не стрічку лаврового вінця, але тільки перший день зустрічі з Павлом Аркадієвичем Гоничем.

* * *

—Боже, як важкий, складний та незрозумілий світ Твій!..— говорить собі Неждана, роздягаючись біля ліжка вся до сорочки.—Сьогодні тільки що плакала передомною за кулісами жінка, що вбірається в святочні шовки, атлас, оксамит, коштовні каміння!.. Вона колись мабуть була дуже гарна, вона й тепер звяляється на мить застигшому натовпові, ніби віщунка щастя!.. Привітлива, окромішної побажливої привітальності, вона рухається по сцені соромлива, пишна, в казковому світлі різnobарвних рефлекторів, під тріумфальні звуки симфонічної музики!.. Вона живе в осібному світі дирігентів, режисерів, адораторів, рецензентів! Балерини, швачки, камеристки—її друзі! Адоратори з охотою підлягають їй: її розуміють з півслова, з півшесту!.. А дихає вона незрівняним повітрям театру, запахом декорації, клею, нафти, гриму, васеліни, пающів, дихання адораторів, чоловічого поту й шампанського!.. Але жінка, що має велике право валити до ніг свою сіру, стадну, безіменну людскість—сьогодні ридала й плакала, наче дитина!.. А який же у неї чудовий голос?.. Де вона навчилась таких гарних пісень?..

ВЕЛЕСОВІ МАСКИ

Гучно пролунав сараєвський постріл, ніби замаскована пре-людія до майбутніх кривавих злочинів людства...

Важкі вози зо снопами, скрипучи пливуть у розчинені комори.

Мобілізація!..

Після ультиматумів, хот і дипломатичних телеграм—мобілізація!..

Стрепенулось заспане царство села. В один день припинилась рільнича праця, по шляхах потягнулись нескінчені вози з людьми.. В містах мури камяниць покрилися лиховісними наказами про мобілізацію.

Потоптом толочать суху траву чоботи, рівняються німі й слухняні лави... Навантажують вагони людьми, щоб гнати їх у напрямі російсько-австрійських кордонів... Гостро запахло гарматнім огнем, рвучкими гранатами, фронтом, запіллям, пожарами, реквізіціями й смертю...

Війна!.. Війна!.. Війна!..

—В перемозі Росії є для України величезна загроза, в її поразці—наша користь!...—говорить собі, під впливом брата, Неждана Базилевичівна, що тільки що з матірю переїхала через Волочиська російсько-австрійську границию...

* * *

Задиркуватий сигнал сурми мідю роздирає повітря... Нікому не сидиться вдома, всякому паде робота з рук...

Ще тиждень перед цим можна було дістати у Львові в “писок” за “чорно-жовтий патріотизм”, але сьогодні бе всякий поважного добродія, як що він не скине капелюха, коли перед великим міським театром грають чи австрійський державний гімн, чи “Єще Польска”, чи “Це не вмерла”.

Від ранку до вечора незвичайні газетні видання, крики, вигуки, походи й патріотичні маніфестації з цісарським портретом Франца Йосипа над юрбою, з манекіном царя Миколи нашибеници.

—“Збережіть мені вірність і в ясні й в хмурні дні!”—передказують люде з уст до уст тронову промову... Повне екзальтації обличчя вишкірила площа святого Юра... Скрізь море голів.

Перші видання львівських часописів 4 серпня сповіщають гладкими літерами читачів про перший універсал Головної Української Ради.

—“Надходить важка історична хвилина!..—перечитує Неждана Базилевичівна.—Важиться доля держав і народів!.. В

цій хвилині представники Українського Народу в Галичині зібралися в Головній Українській Раді, що має бути виразом одної думки і одної волі Українського Народу!.. Російські царі зломили Переяславський договір і поневолили вільну Україну!.. Царська імперія протягом трьох століть веде політику, що має за ціль відібрати поневоленій Україні національну душу та зробити Український Нарід частиною російського!.. Історичний ворог України не може спокійно дивитися, що не вся Україна в його руках, що не ввесь Український Нарід стогне поневолений під його пануванням, що існує частина української землі, де Український Нарід може жити своїм національним життям!..”

* * *

На блакитній канві західно-українського неба стремлять руді карпатські гори... Котиться туман, котиться й розтає... Летить орел, бренить оленка, самітньою стежкою черкотить кристалевий струмок... Хвіля біженців східної Галичини заливає околичні села: москалі зовсім недалеко!..

З сокільською стрічкою й шапкою Юрко Сикуранець, що походить із селянської родини й вчився у четвертій гімназійній класі, виряджується в глиб гір, де чути ревіння сонного ведмедя, де скаче сернюк у високій траві.

З ніжним і рухливим обличчям із відтінком, що буває іноді в чайній ружі в середині, Неждана Базилевичівна йде побіч нього з тростиною в руці.

Німі обводи Бескиду зачаровують їх обидвох... Низина, де рухається гімназист четвертої класи з утікачкою—дика, скеліста: по узбіччях її нависають наметні, що робить її подібною до глибокого межигіря. В деяких місцях прискалку підіймаються й по них віуться вузенькі стежки.

Поволі вкладається вогняно-червоне сонце поза синім профілем стрімких скель і гострих урвищ.. Манячить дивна панорама серед розступаючих ув обидві сторони гір... Села здаються їм дитячими іграшками, як і отари, що розсипані по зелено-оксамітних лугах.

Юрко й Неждана повільно рухаються вперед, спотикаючись об пні й каміння... Вони вертаються на дорогу в село, де тимчасово замешкали мати й брат Неждані. Їм належить спуститись із високої і крутій гори, перейти долину й піднятися на другу гору, біля якої підгір'я розповзається село з церквою.

Кучерявиться вечірнє небо: вже видно село на обрію... Із куряви виринає кільканадцять возів, а всі прибрані: коні в цвітах, вози в вінках... На передніх возах—парубки-добровольці, на задніх—їх родини, здебільша дівчата.

Все прикрашено зеленю... Парубки увішані вінками з цвіток: в декого й на голові вінок... Дівчата так саме оздоблені вінцями й цвітками.

—Прегарно виряджають наші карпатські дівчата своїх на-

речених на кривавий шлях за крашу долю України!—промовляє Неждана Юркові. Якась журлива радість дзвенить ув й голосі.—І вам не шкода, Юрку, залишити родину, коли й на вас прийде черга збиратися в так далеку дорогу?..—зненацька пи-тає вона його.

—Шкода?.. Я нічого не шкодую, крім Батьківщини!..—безжалісно дзенькаючим голосом відказує гімназист.—Ви хотіли б так саме бути на фронті?..

—З вами?..

—Зо мною!.. Батьківщина в небезпеці!.. Ми мусимо рятувати її!

—Хочу!.. Горить під нами українська земля!..

Неждана заражує Юрка своєю веселістю... Байдужість до родинного розбиття й якась черствість до всього крім України дивує гімназиста.

“Ми поляжем, щоб славу, і волю, і честь,
Рідний Краю, здобути тобі!..”

Здалека пливе рідгомін пісні-присяги Івана Франка в устах тих, що добровільно йдуть писати нову мапу історії України... Які міцні, буревійні звуки!...

Вечір непомітно насувається... Місяць грає в плесі струмка... Юрко Сикуранець бере за рамена Неждану та наближує обличчя своє до її палаючого лиця: очі її несподівано наповнюються світлими перлинами теплих сліз, але не позирають ув його вічі... Він намагається піймати вустами її довгі, живі вії... Вона штовхає його в груди обома руками та нагло щезає.

Другого дня її вже не було... Вона була вже далеко... Десять грюкотів її потяг у напрямі Відня... Сонце заходить криваво й заливає золотистими барвами холодні шпилі гір... Юрків брат, призваний у дванацятий Гонведський Сегединський Полк від'їджає... Москалі вже зовсім недалеко.

Родина Базилевичів тимчасово замешкала в Гранд Готелі на Кертнеррінгу. Веселий майстерний красунь Віденсь, після проголошення війни, помітно змінив своє обличчя.

Місто штварівських вальсів, необачних лейтнантів, гомінків скрипок, чарівливих жінок, мелодійної суголосності й легкого привільного життя,, переповнене людьми в сіро-зелених одностроях, з кашкетами глибоко насуненими на чоло... Непорушно, як статуй, притиснувши до лівого плеча кріси, скрізь стоять вартові: від їх кашкетів на молодечі обличчя падуть сувері тіні.

—Люблю стару Австрію до всім її відзнаками й забобонами, з її майстерністю взагалі!—промовляє утікач зо Львова, лікар Лапчук до пані Базилевичової.—Суть віденської та взагалі австрійської культури, як висловився Артур Шніцлер, є промінь італійського сонця крізь германські хмарки.

—Коли герой майерлінгської трагедії архікнязь Рудольф почав викладати матері імператриці Елізаветі свої проекти необхідних реформ, вона, імператриця, відповіла йому з журною певністю—хмурячи брови говорить застудженим в дорозі го-

лосом короткоозора Базилевичева—що Австрія засуджена на загибіль. Жадними людськими зусиллями її не врятуєм. Австрія жертва невблаганого фатуму!..

Вирішивши відвідати Стефанс-кірхе, пані Базилевичева з донею Нежданою по дорозі милуються памятником порятунку від джуми старого зеленого скверу.

Величезне враження робить на обидвох церква корони святого Степана... Воскові свічки, безліч жевріючих лямпадок, хлопчики з золотими повязками, підіймаються із півтьми алябастрові статуй на мармурових підесталах, незагнено страшним висить хмуре, гнітуче розпяття, де веться від болю тіло Спасителя.

На поворотній пугті пронизливі сирени авт, гуркіт вантажних трамваїв, вигуки вуличних продавців газет розгвинчують всю нервову систему старої.

Над вечір, проходячи по Кернерштрасе, родина Базилевичів вступає до просторої каварні.. Локаль переповнений. Циганська капеля грає мрійний віденський валець: із тихим жалісним смутком ллється “Вінер Музік”—пісня забуття... Розпука й нужда тягнуть віденських урядовців до каварні “Сіргале”, де вони мантачать іноді останні корони.

* * *

Настає весна 1915 року... Союз Визволення України виявляє жваву діяльність... Мирослав Базилевич виряджається на сербський фронт... Білявий Юрко Сикуранець, що залишив гімназію й готується стати фенрихом, прибуває у Відень напередодні вроочистого свята, яке влаштовує львівська “Просвіта” на еміграції в австрійській столиці.

Вже в третій годині пополудні починають зіздитись із подальших околиць українці, до яких донеслась вістку про свято в річницю смерті Того, хто вірив незломне в майбутнє воскресення України, хто спить довічним сном серед розлогих степів над Дніпром у могилі.

В переповненій по береги залі настає гробова тиша... Хор починає “Заповіт”... Серце Неждані, що сидить поруч матері, бе швидко, очі Юрка горять жадобою боротьби.. Далі виголошено святочний реферат.

Перед авдиторією проходить незвичайно яскравий малюнок життя, чину й творів не “пророка-мученика”, не “плачучого лірника”, не “романгічного мрійника”, не “Кобзаря Тараса” з трагічною біографією, але Апостола Національної Правди з Його буйним полумям, вибухом, карами й помстами за довгий час кривд.

Воля, щастя Нації, Суверенна Українська Держава—ось гасла Його, що кинуті ним у часи страшенної лихоліття Нації— в часи, коли, здавалось, що Нарід із так великим минулім, стиснутий залізними кайданами жорстокої ворожої окупації, вже більше не вирветься на волю.

Вихід Його—не в темряві національного занепаду, якого

була епоха початку двадцятого століття... Виступ Його в минулому України і в цьому незбагнена містична сила його генія...

Його родовід—це не крипацька селянська родина в Моринцях—це могутні, підземні, титанічні сили Української Нації, що породили Державу Володимира Великого й Ярослава Мудрого, українське лицарство пятнацятого століття, Запоріжжя та Гетманську Державу Богдана Хмельницького.

Він являє собою перелім цілої епохи... Розшматована Україна вірна Його гаслам... Його активізм, Його безкомпромісівість, непримиримість, нетерпимість, революційність і фанатизм відбиваються у наступників Його з неймовірною силою...

Його слова: “Мордуйте скажених!”, “Матері їх хиря!”, “Всіх уклести, все забрати!”, “Мало клятим кари!”, “Ще раз треба перемучить, щоб не повставали!”, “Дайте ножа, дайте силу, муки ляхам, муки!..”—залишається вирізьблені в серцях Українського Народу, наче на скрижалях...

Під час перерви Юрко проходить попри стіни й бачить, що в кріслах сидять стара Базилевичева й дочка. Неждана повертається профілем до вікна. Юрко вміхається, чомусь червоніє, трохи вагається, але все ж кінець-кінців рішає підійти..

—Добрийдень, добродійко!.. Добрийдень, панно!..

Неждана спохалалась. Вона повертається до нього й дивиться мовчки.

—Сідайте!..—вимовляє стара.—Не сподівались ми так скоро вас бачити в Відні.

Дочка глядить йому прямо в вічі:

—Так!—говорить вона поважно.—Дивуєтесь, що нас зустріли?.. Наближається рішучий час для нас усіх!.. Будьмо ж готові!.. З Шевченковими гаслами, з Шевченковим Заповітом, у похід!.. Вперід!.. Московські окупанти Галичини вивозять зо Львова інтелігентних, небезпечних для себе громадян і висилують їх аж на Далекий Схід, над річку Ангару!

—Вперід до остаточної перемоги над ворогами!..—поднервовано відказує Юрко.—Шлях важкий, панно!.. Хто впаде, хай не жаліє!..

—“Червоний бенкет” мусить запалити в нас усіх жагу помсти, боротьби!..—каже короткозора Базилевичева.

Юрко несподівано для себе самого цілує стару в руку й сідає біля Неждани цілком близько... Недоговореність важко висить у повітрі. Програма свята продовжується... Якась молода панна декляє “Катерину”, якийсь студент “Наслідування пророка Осії”, бандурист співає думу на смерть Тараса Шевченка.

* * *

Перед 18 год. бій досягає страшеннего напруження й німецькі лави підходять щільно до лінії російських окопів... Минає 10 хвилин і німці вдираються в замерзлі, вошиві окопи... Охоплені панічним жахом росіяне відступають, майже не прийнявши багнетового удара.. Скрізь лемент, чорні, скоро висихаю-

чі колюмни та згасаючі, благаючі погляди... Ранені з перебитими ногами, з простягнутими, схудлими руками зіставляють за собою темно-червоні стежки.

Поручник Гліб Гонич смертельно ранений скалками на бою!..—доповідає в 20 год. адютант Лейб-Гренадерського Ериванського царя Михайла Федоровича полку своєму командантovі полковникові Мдивані.—Раненого поклали на деревляний санітарний візок і вирядили в запілля!..

—Післати телеграму родичам, коли нещасний сконає!..—наказує рішуче полковник Мдивані.—Весь другий Кавказький Корпус під металевим огнем германських гармат!.. Біда!..

Повітря роздирають нелюдські стони смертельно ранених... З пергаментними обличчями, з помертвілими очима вони всі хриплять, задихаються, лементують... Оброслі волоссям безкровні щоки їх здаються безтілесними... В очних западинах застиг глибокий морок...

Серед болісних страждань умірає Гліб Гонич: Кривава піна червоніє на його вустах.. Звідтіль то, з туманої мли долітає голос полковника лікаря... Ранений робить останній намір напружити сили...

—Телегра-а-а!..—Яzik Гліба відмовляється служити, дихання з хрипотінням виривається з грудей.

—Ось вона, смерть!..—Він не знов досі.—З небуття нагло зявляється вона, чомусь то стежила чотири місяці...—Йому не вистарчає повітря, нутро роздирається на кавалки, кров заливає легені за кожним віддихом.

* * *

Вітер свище знадвору, знов паде сніг у цей вечір напів з дощем... Серед мороку потопає простора Мироносицька церква... Покрита фіялковим покривцем із посрібленою сріблого-ловою облямівкою підноситься цинкова домовина. Вилискуючи палають золотисті вогники тоненьких свічок. Тримаючи в руках лойовий недогарок, дячок невиразно гучнявить перед поставцем псалтир: щось стародавне, жахливе, нагадуюче поганську містерію чути в його одноманітному скавулінні.

—Ти, мій брате Глібе, блукав у пітьмі та упав, не помітивши, що боронив заклятого ворога!.. Сини України потрібні противникові, як гарматне мясо, щоб опанувати протоки й Галичину!..

Чудні гадки копаються в голові Бориса.. П'ять обдертих сірих суків, немов розчепірені пазурі, заглядають у шиби, стукають і скреблять по шклі.

Покрита чорною вуалею, одягнена в жалібне убрання відчиняє двері церкви мати Марія Ігорівна Гоничева... Обличчя її цілком сіре, очі набубняві від сліз... Борис підходить до матері на вшпиньках, схиляється та ніжно цілує її голову... Вона ледве справляється з хвилюванням.

* * *

“Ревуть стогнути гори хвилі
в синесенськім морі!..”

—виривається із 60 живих грудей під супровід оркестри, під орудою Альфреда Шевича Цербанзона... На сцені—IV акт “Невольника”, полонені козаки гризуть сухі скоринки... Хтось у куті міря кроками вязницю, інший виробляє зигзаки на стіні, третій—з розпуки лупцює стіну...

Прикутий за руку й ногу до важкої гирі катується Борис Гонич у ролі “Степана”. В турецькому одязі з широчезними шараварами Василь Конарський співає: “Ой, пе байда мід-горілочку!...”

Під гуркіт усієї залі та бурхливі овації злучаються половинки заслони.

Одягнута в “жюп-кюпот”, перетягнутий нанизу поперечним швом, Джована Альбота проходить скоро попри убіральню Бориса.

—Нам швидко прийдеться розрізнисти з тобою, Джовано! —говорить він біля дверей. В очах її застигає тривога.—Як тільки розпочалась ця бійня, стихійна хвиля життя вилучила мене, звичайну людину з юрби! Я знаю, що стовп, біля якого мене розстріляють, затикатимуть на рубіни двох різних діб Батьківщини. Свідомість ця дає мені безодню сили й я під'їду на розстріляння, на шибеницю з гордо піднятою головою! Позаду зістануться страждання народу, але переду я буду споглядати на відроджену Україну!..

—Ні, ні, чекай, Борисе!.. Що ти кажеш таке?.. Ти бажаєш цілком віддатися ідеї й залишити мене однієньку з моїм щиро-сердним коханням, з моєю гнітучою журбою!—протестує Джована.—Це неможливо!.. Ти не можеш залишити мене!..

Замісць відповіді Борис скоро скоплює її в свої обійми та впивається в її уста довгим, жагучим поцілунком. Він проводить її до дверей, що ведуть на сцену... Вона затуляючи хустинкою лице й обережно оглядаючись, скоро вибігає на залю для глядачів.

—Ах до речі, Джовано!..—обзывається в фос генералова Доленго-Гречулевич, із якої пудра сиплеться на підлогу, як пісок.—Ти сьогодні вільна й не береш участі в виставі, можемо поговорити з тобою відверто!..

—А невже що сталося?..—сідаючи на мяку плюшову канапу, запитує Джована.

—Та переказують люди... переказують, ніби ти...

—Переказують, ніби я живу, як з любовником, із Борисом Гоничем!.. Дивуюсь вам, що звертаєте увагу на закулісні пльотки?

—Та власне переказують про це!

—Плювати я хочу на все, що переказують.—бурмоситься вона...

—Дивує мене це захоплення!!.. Світського в ньому нічого немає!.. Не розумію, як тобі може подобатись цей виродок!.. Типовий високий офіціант із “Метрополя” з вульгарними пле-бейськими манірами. Син якогось там члена судової палати,

що невідомо звідкіля зявився!.. Пфуй!..—зневажливо пирхає генералова.—Послухай!.. Тобі подобається...

—Про що ви саме балакаєте?—нарешті запитує Джована, всміхаючись спіллоба.

—Про те, що ти жила спочатку з якимсь то гуцулом—студентом Мирославом Базилевичем, розпусником, волоцюгою, авантурником, мазепинцем, невіруючим інтелігентом!.. І поруч із ним ти майстерна до краю нігтиків, буцім казкова принцеса з баляди Замотте-Фокве!.. З твоєю зовнішністю ти взмозі легко зробити чудову пару.

—Яким правом ви все це говорите?.. Припустимо на хвилю, що все це правда, що я кохаю його та живу з ним?.. Ви розумієте добре, що ображаючи його, ви ображаєте й мене!.. Залишіть свій облудний погляд на речі... Заборонити мені робити те, що я хочу, немає кому!..

—Послухай мене!.. Майже вся родина Гоничів якась навісна. Пятацятилітня інститутка Галина плуталась деякий час із актором Михайлòм Енгельгардом, а сьогодні кохається зо студентом Гаєвським!.. Увесь інститут скоро буде знати про це!.. Дивуюсь, як начальниця Марія Олексівна Вестенберг її ще досі не вигнала з інституту?.. Я не можу дивитись на її хамські маніри вуличної дівки, я не можу чути крикливою, вульгарного тону її голосу!.. Сам Борис Гонич перед трьома роками стрибав по столах і лавах університеті на сходинах, але тепер кинувся в нову авантюру: Театр!.. Мені переказували, що поліція вчинила за ним таємний догляд та скоро вход у пристойні світські доми буде для нього зачинений!.. У всякому разі він—особа темна, небезпечний фантаст і невихованій хвалько!.. Я покладаю надію, що ти подумаеш і відмовишся від нього!.. Ти все це робиш, тому що ще з дитячих літ ув інституті постановила: мое життя, життя Джовани, мовляв, не може бути звичайним і безславним!.. У родині славної предками Постригало-Неглюдовых ще не було таких мезальянсів!.. Твоя небіжка мати, не перша мати, а друга, що була властиво для тебе не мачохою, але дійсною матірю—не пережила б цієї ганьби!.. Мені оповідали, ніби тільки що він, Борис, причіпився в готелі “Метрополь” до незнайомої дами!.. Він і на це здібний!..

—Яким правом ви, добродійко, наважуєтесь мені про це говорити?..—спалахує гнівом кінець-кінців Джована.—Не хвильуйтесь марно!.. До вас, пані Доленго-Гречулевичева, чи до вашої дочки не причепиться!.. До якоїсь привабливої дівчинки причепиться, але до вас чи до вашої доні—дайте собі спокій—ні!.. Зрештою, йдіть задля Бога на всі чотири вітри!.. Розумієте добре, добродійко?..

* * *

Чистенька світлиця в домі батька Юрка Сикуранця... На стіні олеографічний захід, на долівці розтворена валіза... За вікном порошна, сільська вулиця, ріка, деревина, тартак, сонце, верби й городи... Далі починаються гори. На зелених горах—хати, стежки. Ось тут—кусник засіяної житом рілі та жовто-

фіялкове від цвітів поле, ось там—гай повний птахів... За горою підіймається ще одна гора.

Неділя... Журно дзвонять ув один дзвін... Як не послухати Служби Божої?.. Стисло притиснута до землі тягарем дубової соснової деревини церква увінчана восьмикінцевим хрестом із трьома поземими поперечками... Дзвіниця збудована окремо—ніби велика фортечна вежа. Зпід її дашку—коловий вигляд на всі боки, в дерев'яних стінах—сутінок... Церква, хата, комора—все деревляне в цьому лісовому Бескиді... Вгорі, в дубових бантинах висять величні дзвони. До них, немов до сінника, веде крива драбина....

Але з якою працьовитістю вирізлені деревляні колюмни та деревляні прикраси... Біля церковної горожі сліпець співає вірш про Лазаря.

Юрко входить у церкву, де тяжко пропхатися... Низький іконостасувесь у різьбі, в позолоті, малесенька царська брама, з традиційним мотивом із виноградних листків.

Закрапане воском, деревляне люстро застигло під стелею. На хоругвах—Марія Божа, вівчари та білі отари...

Юрко Сикуранець вибігає крізь бічні двері: сонце сліпуче сяє на шкляній скалці... Біля ганку дзвіниці сидять селянки в вишиваних сорочках, два ранені стрільці із повязками, немобілізовані хлопці.

Розмова йде про москалів... Їх давно вже немає тут: відкотилися під Львів, але їх розбійнича тінь все ще мандрує по церквах і корчмах, по горах і селах, оживає за келіхом горілки, біля пастушого багаття, в хаті лісника та в вагоні потягу третьої класи... Проходить учителька в міських черевичках... За нею попадянка...

—Показати б вам усім, як треба кидати гранату в москаля?.. Зясувати б вам, як колоти багнетом, убивати вдаром прикладу ляха?.. Навчити б вас, як наводити мушку кріса на дихаючі груди мадяра? Оповісти б вам, як належить перебивати набоем хребет, відтяти череп зрадників?... Кінець-кінців змалювати б вам видовище роздроблених кісток, розбризканих мозків, випадаючих із черева кишок УСС-ів?.. Нагадати б, як стогнуть стрільці ранені в черево, як вони підбиті в голову скиглия?.. Більшість із вас нічого не бачила, нічого не знає... Всі ви нічого не розумієте!.. Підвести б вас усіх до рудувато-зеленої мапи Європи, провести по ній пальцем од Кавказу до Бескиду та від Полісся до Чорного моря, а опісля сказати, обовязково сказати: “Ось тут стогне наша Батьківщина!.. Ось тут панують зайнанці!..”

Заплюшивши очі Юрко біжить геть, сам не знає куди... Заросле буряном жidівське окописько... Камяні нагробники з съомисівчниками, де лежать покоління корчмарів, перекупників, крамарів. Юрко сидить там увесь день і дивиться на синє небо.

Над Тисою стелиться вечірний туман... темніють гори...

Юрко йде у батьківську обору. Худоба втягає повітря в ніздрі, в пітьмі топче ногами гній... Одягнута в розшиту по плечах сорочку, червона, мов китайка, сестра Юрка—Анна сидить на маленькому дзиглику, притуляється до плямистого боку корови та доїть її. Тонкою цівкою молоко тече в цебер, перси Анни колихаються під сорочкою, очі світяться в темряві... Пахне сіном, гноєм і худобою...

Юркові залишається дуже багато часу для роздумування. Він гадав, що одноманітні дні його заспокоють, але виявляється, вони тільки збільшують внутрішню його тривогу. Чому такі загайні вечорі тут?.. Тепер він мусить стати летуном.

Постоявши в обєрі, Юрко повертається в хату.... Вже час лягати спати. Він лягає в велике селянське ліжко, що покрите периною з синьочервоними гратками. Він не взмозі заснути: його тисне глибокий сум, глухий та важкий...

НА РІЧКАХ ВАВИЛОНСЬКИХ

З початком 1919 року втікає зо Східної Галичини в Київщину безліч української інтелігенції, що боялася залишатися у краю зо страху перед польськими репресіями... Приїхало в Київ багато священиків, учителів, урядовців, суддів та інших. Усі ті нещасні люди—без засобів до життя—круться, вештаються без даху й праці по Київі... Деяку частину іх—головно вчителів—приймає на своє втривання придніпрянський уряд.

В нумері готелю поблизу Безаківського двірця Неждана Базилевичівна глядить на вулицю, ловить очима кожний фірманський візок, додивляючись до всякого, хто простує вгору. Вона сподіється, що двері ось-ось відчиняться і її маті вступить у номер. Чути, як хтось човгає в коритарі й ніби наближається до дверей.

Нагло Неждана схоплюється з місця, хутко біжить до виходу й відчиняє двері. В довгому коритарі хтось покапцем ускочив у сумежній нумер і склався там... Вона знову вертається й сідає біля вікна.

На двірці стугонить паротяг. Вулицею сливе бігцем шмигають люде, шинелі, вантажні авта... Сльози душать її, але вона не плаче...

Нарешті двері відчиняються й в нумер тихо, безгучно ступаючи, входить стара Базилевичева, що в той день ще перед північними пекла в касарні для синьожупанників хліб.

—Я, мамо, мушу розшукати тут у Київі Галину Гоничівну! —обзвивається Неждана.

—Про мене йди й відвідай сестру того, хто торік бачив нещасного небіщика Юрка.—Мати обертається й звертає на доню свої короткозорі очі.—Тобі честь і пошана, що ти чтиш пам'ять своєго нареченого!..

Стойть слота й негода: нависає хмарний і сумний день..

Підходить Неждана до кінця Хрещатика... Наче допотопні потвори висовгуються трамваї з оголеного лісу й десь вгорі високо плавають. Назустріч їм виринають вагони з Липок.

Даремно втікачка-галичанка йде в кінець Хрещатика: Галина Гоничівна повернулась з фронту й змінила адресу.

Кімната, в яку перейхала Галина до артистів Соловцівського театру—світла й простора: двоє вікон виходить на Софійську площа, де видно маєстатичну постать гетмана Богдана на скелі. По один бік бовваніє Софійська дзвіниця, по другий блискотять золоті бані й маківки Михайлівського Монастиря.

—Отже ж, здається, я вас десь бачила, але може й помилляюсь!..—вимовляє Галина, коли Неждана зявилася на порозі.

— Борис!.. Юрко Сикуранець!.. Юрко!.. Борис Гонич!..

— Розбився з літака на смерть!.. Вчера вони мусіли залишити Овруч!.. Тут утікачі зайняли кілька кімнат!.. Мене примістили тут артистки Соловцівського театру! Ось мое тимчасове житло!.. Може будете пити чай!.. Самовар ще не прохолос: досі шипить!.. Прошу!..

— Урочисто відсвятковано свято Соборності й Самостійності Українських Земель!.. Але дивні тут люди: вони не знають навіть, що пишеться українською мовою, що діється поза містом на селях, як народ живе, чи бідує він чи радіє від акту проголошення Самостійності!.. Одначеве, час до дому!.. Мама чекає на мене!..

— Як? Сама до дому?.. Тепер у такий шалений час нам небезпечно вертатись домів поодинці!.. Нападе на вас будьяка ватага розбишак й обороняйтесь від неї українськими гривнями!.. За два дні сюди знову вступлять ті!.. Всім відомо, що Директорія мусить залишити Київ, бо справи на північ від Коростеня розгортаються далеко не в близькому стані!

Кров стукає в висках Неждані.. В кімнаті не світиться електрика...

* * *

Хрупотить сніг під чобітами... При тьмяному свіtlі близькість над головами козаків ліс багнетів... Скрізь розставлено застави й кулеметні гнізда... Дуже міцну заставу виставлено на Ланцюговому мості через Дніпро: З Микольської Слобідки—першого села за мостом треба щохвилі сподіватись наступу червоних, що хмарами насуваються від Полтавщини й Чернігівщини... Довгим вужем розтягаються українські частини, що спішно відступають на Правобережжя... Цілу ніч з 3 на 4 лютня йде відступ: крута гора, що веде Хрещатиком до Царської площа даеться коням у знаки, вісім коней ледве тягнуть під гору польові й гірські гармати.

В місті неспокійно... Галина Гоничівна й Неждана Базилевичівна ведуть розмову з високим полковником синьожупанників... Той бере Галину під паху й схвилювано починає оповідати:

— Команда Синіх нервується, бо маємо зле вишколений молодник!.. Із вартових постерунків утікло вночі двадцять людей!.. Озброєна міліція непевна!..

Хтось передає вістку, ніби головний двірець уже зайняли червоні... Надходить темна, тривожна ніч.

Ось гарматні стрільна червоних розриваються вже понад Ланцюговим мостом: застава синьожупанників рушає з мосту в бік Києва... Нагло панцирка червоних намагається відходити на міст: її стримує артилерія... Батерія з Броварів нарешті бе в середину міста, де лунають поодинокі стріли...

В 11 год. 30 хв. починають синьожупанники відхід... В 12 год. полк Січових Стрільців...

Спереду тягнуться міцні застави, сто кроків від них головні колони, валки й кулеметні сотні, ззаду в бойовому пого-

тівлі чета піхоти зо скорострілами.

Січовики проходять Хрестатиком щасливо й завертають на Бібіківський бульвар.

—Гр-р-рах!..—стрясається повітря від вибуху на Безаківській вулиці.

—Відтято відступ!..—перебігає в головах думка. З кожного вікна глядить ув очі січовиків смерть. Із боку Жидівського базару скупчується підоэрілій озброєний натовп цивільних людей, на вигляд семітів... Кілька стрілів Січовиків і натовп розбігається. З боку двірця долітає сопіння паротягів.

Над ранком синьожупанники прямують на Святошин... За ними в бойовому ладі вирушають Січовики.

ВІТРОЛОМ

15 лютня 1919 року сірожупанники на чолі з Богданом Заливчим прибувають у Житомир... В половині березня розпочинається змагання за посідання Житомира. При кінці місяця, під натиском переважаючих сил противника, Українська Придніпрянська Армія відходить на лінію Шепетівка—Бердичів. У цвітні відступає на захід на лінію Рівно-Кременець-Почаїв... В травні того року, рівночасно з офензивою в Галичині, ляцька команда розпочинає акцію й на Волині. Майже без опору 15 травня ляхи сфорсували річку Стохід й другого дня окружили місто Луцьк, де й полонили велику частину сірожупанників разом з Богданом Заливчим.

Решта-решт Придніпрянська Армія скупчується на маленькій території по обидві сторони від залізничної лінії Дубно-Радзивилів-Броди. Штаб армії з урядом переїхав ув ешолонах у Тернопіль...

* * *

Стойть тихий, травневий вечір. Пахне, дурманить бузок. Рясно всіяне зорями небо поволі затягається важким серпанком. Полонені сірожупанники щодня тягаються на працю з лопатами, сапами, тачками, мокнуть у дощ і пітніють у спеку... Кожний бранець дістасе число, вибите на клаптику полотна, кожний мусить пришити його собі на рамені. Призвища: Заливчий, Гаевський, Вишоватий зовсім непотрібні: їх кличують—“нумер 7, 9” чи якийсь там інший... Кожний бранець може мати лише одну зміну білля, і то лише або літню, або теплу; одну й другу не вільно мати... Сьогодні в 6 годині Михайло Гаевський, під час праці дістасе атаку серця; його забірають до таборового шпиталю, де лікар-познанець узнає його за симулянта й загрожує карцером. В 7 годині ввечері чути свисток і нагло впадає наказ всім бранцям вступити до таборової канцелярії. Сірожупанники зриваються, квапляться й стають гусаком біля дверей канцелярії... Входить в середину Михайло Гаевський: шкура на обличчі постягалася, очі запалися глибоко в чоло.

—Чому ваш отаман Петлюра не злучився з Річпосполитою... Давно б побили червоних і ви мали б Україну!—говорить командант табору, людина високого росту, з мясистими вустами, які що хвилини викидають слину.—Чи не хочете записатись у білу російську армію полковника Бермонт-Авалова?.. Якщо згодитесь, тоді ми вас вирядимо в Митаву!..

За хвилину вертається Михайло: його нарешті звільнили на три дні від тяжкої акордової праці.

Кожний із полонених по черзі входить і виходить із кан-

целярії.

* * *

Червоний місяць поволі підводиться понад ляцьким табором, що оточений дротами..

Михайло Гаєвський замислюється й довго мовчить.

—В місяці січні—мимрить він—під Овручем, після страшної атаки червоних, був у нас ранений Борис Гонич й всі знали, що він не вижив!.. Ми перевязали його, як могли. Нічого не помогло, кров лилася із черева, наче із ринви в різні!.. Борис лежав шаром на ношах і мовчав. Понад ним важка оловяна хмара звисала з неба. На землю падав вечір. Лікар в англійській шинелі з чорно-ақсамітними вилогами на ковнірі стоять непухомо біля нього. Вміраючий лежав непорушно на ношах і стікав кровю. Я не міг тоді зрозуміти, як лікар може бути так надто байдужий!..—Помовчавши хвилину, Михайло Гаєвський продовжує:—Зо страшеною ясністю підводяться спомини! Вони довічно будуть переслідувати мене під час сну!..

—Бачиш, Михайлі!—відказує Сергій Вишоватий.—Смерть, що завжди висіла понад нашими головами, полекшувала розуміння річей, на які звичайно ніхто не звертає уваги!.. Ніколи ми з такою силою, з такою ясністю не почували життя, як у ті хвилі, коли воно готове було обірватись!..

—Вашому лебедінні й скептицизмові треба протиставити крицеві слова гасла: —бій аж на смерть!..—шопотить Богдан Заливчий, що ненароком підходить до розмовників.—Вірю, що з цього гасла з бездонньої глибини нашого невичерпаного генія виросте величчя нації, залишного моноліту, палаючого вогнища пожару!.. Вірю, що так мусить бути!..

Налита гарячкою, оловяною тишею стоїть над Волиню травнева ніч. Тъмано пахне черешневий цвіт. Висипана гравієм стежка утікає крізь табор до брами, що замикає каре дроту.

* * *

Всередині червоноармійського шпиталю на Спаській вулиці в Київі чути важкий запах йодоформу... Сірожупанник гарячкує в пропасниці від утрати крові...

Сестра в накрохмаленому халаті прикладає руку до його чола... Пенсне на носику сестри теліпається; вона кладе йому на голову лід, час утікає в неясному півсні...

Сірожупанник визнає, що він—ранений. За якийсь день його перестає трусити й він почуває відрядну слабість.

Незнайомі люди в білих халатах прожогом пробігають по кімнаті... Сірожупанник дізнається, що попав у полон.

Притиснувши коліно до грудей, він у жахливих обрисах пригадує собі подробиці бою 3 лютня під Вальковичами.

—Как пацієнг с 5-ої палати?—запитує лікар сестру... Він підходить до ліжка і білою, товстою рукою нашупує живчик раненого. Протягом двох хвилин панує важке мовчання.

—Через 10 днів марш на фронт защищать соціалістическоє отечество!..—рішуче宣告 лікар і відходить до іншого ліжка...

Бліскотять окуляри... Гидко дивитися на черевату постать, на паючу лисину, на колючі вуси...

* * *

—Будете говорити, Гоничу?..—запитує сильно збудований чекіст із опухлими садистичними вустами.—Люде з міцної волею потрібні нам! Ми пробачимо вам гріхи! Пролетарське мистецтво мусить швидко заступити віджиле буржуазне!.. Про вас я чув!.. Мені багато оповідали!.. Ви діяч театру!.. Ви були в сірожупанниках!.. І не шкодуєте?..—додає й чомусь знечевя спиняється чекіст.

—Властиво, чого, товаришу?..

—А того, що потрапили до наших рук!!!

—Ну й що далі?..

—Не шкодуєте, читаю я ?..

—Я переконався, що ішов помилковим шляхом! Беручи участь в армії Петлюри, а гадав, що веду боротьбу за щастя свого народу!.. Тепер я переконався, що то була хиба!.. Я був служником чужоземних капіталістів, що бажають уярмити український працюючий народ! Я тямлю сьогодні, що німецька буржуазія давала нам торік зброю й гроши тільки на те, щоб відібрати собі в Україні землю, колонії та фабрики! Я бачу, що тризубом і жовто-блакитним прапором прикриваються попи, дідичі й власники фабрик, щоб за допомогою німецьких багнетів втягнути українського селянина й робітника в віковічне ярмо! Тепер я затверджую, щоsovітський уряд в Україні—є дійсний уряд українських працюючих мас!.. Я знаю, що воюючи в лавах армії Петлюри, робив тяжкий злочин проти свого народу!.. Я постановив чесно служитиsovітській владі й принести їй своє каяття!..

—Давно би так!—Чекіст підводить голову й легко всміхається—Довго хорохоролись, а тепер притихли!.. Час вже схаменутися!..

—Ви мудра людина й розумієте всю!.. холодно й спокійно вимовляє той.—Від сьогодні я звертаюсь обличчям доsovітської влади й приймаю батьківщину такою, якою вона є в дійсності! Треба було власними руками й головою боронити справу наших українських проводирів, щоб кінець-кінців зрозуміти, на чийому боці правда!..

—Отже так би давно!.. Нам діячі мистецтва потрібні: ми вміємо пробачити їм старі гріхи!..—Чекіст дивиться на попільничку, що вилискує в жовтому свіtlі лямпи.—Але цікаво нам знати, як ви ставитесь до Симона Петлюри?

—Мій розсудок, товаришу, відвідав нарешті практичні зайняття математики життя!..—Той підводиться й підходить до чекіста цільно.—Наш народ задізною мітлою вимітає всю старе, віковічне сміття!.. Симон Петлюра мусить припинити свої експерименти над нашим народом!.. Він, Петлюра—злочинець і ми мусимо продовжувати боротьбу з ним до переможнього кінця!.. Нарід не бажає його, він відмовився давно від нього!.. Він

нидіє, як шакал, у Тернополі, заражуючи повітря своїм смородом і нічого не навчиться за цей час! Протягом двох років його дипломати збираються в столицях Європи, жінки іх продають своє тіло на вулицях Женеви, Константинополя й Парижу! Спроби минулих місяців свідчать, що ціла безодня відокремлює його програму від народу!.. Нарід повстав проти нього й встромив ніж у спину його армії!..—Він майже прокричав останнє речення й замовк.

* * *

Піски, багна, бездонні очі озер, трясовиння торочене лісами... Вся зброя втікачів—однісенька граната... Власне з інформацією, здобутою напередодні, вартові постерунки ляхів находяться на відстані 2-3 кілометрів. Пошептавшись і порадившись між собою Богдан Заливчий, Сергій Вишоватий і Михайло Гаєвський виходять мовчки на биту дорогу; понад їх голови грає вітер об стальові телеграфні дроти. Далеко праворуч насипом із вихором і гуркотом проноситься поїзд на Ковель-Берестя... Біля повороту дороги втікачі припиняються, звертають ліворуч і підкрадаються нечутно по одинці...

Немає місця жадним думкам, крім тієї, щоб не потрапити в мороку. Але для людини, яка рішилася на все, загайна хода кінець-кінців притуплює нерви.

Нараз перед ними заявляється карячкуватий дубняк... Здається він порожній!..

—Там де кінчається ця стежка є обрамований смереками моріжок!—скоро засовує ситуацію Михайліві Богдан Заливчий, що прожив на Волині свої юнацькі роки та знає тут усі ліси з їх просіками.—Треба дізватись, чи є хтось на моріжку. Приблизно за п'ятьсот кроків при самому кінці високої темної алеї, де навіть у полуднє темнувато, як у театральній залі, ростуть величезні липи, під якими встановлені старі трухляві лавки! Небайдужо зовсім тихо підлізти до лип, тому що вчера там були ляхи й їх вартовий стежив біля лавок!..

Три тіні повзуть повільно, припиняються, наслухуються... Десь за поворотом мусить бути старий дуб.

Незабаром ухо Богдана Заливчого ловить згук, подібний до кінського хропоту... Він цілою своею істотою відчуває, що недалеко, в яких десяти кроках находитися вартова стежка. Кожний нерв його тримгить від напруги... Зітхає кінь поблизу... Варта там, біля трухлявих лавок... Треба взяти напрямок кріхту ліворуч й обійти манівцем небезпечне місце. Обминувши його по вузькій протоптаній стежці, тіні, пригнувшись до землі, безгучно, обережно, гусаком пробіраються поміж деревами... Стежка, по якій вони рушаються, підіймається ледве вгору й кінчається широчезним прорубом... Штани Богдана забруджені грязюкою трохи не до колін.

Небезпека безперечна... Мовчки стоять три постаті й, затайвши дихання, прислухуються.

Нагло постріл хльокає очайдушно в темряву й куля застря-

гає в порожній, мовчазний дубчак.

— Вперід, скоріш.. Необзирайсь!.. — твердо, чітко й неголосно наказує Богдан Заливчий.

— “Холери гайдамацкé, пся крев!..” — репетує хтось за сто кроків.

— Спробуйте!.. Заміряйтесь!.. — бурчить, стискаючи гранату Богдан.

Настає жахлива тиша.

За хвилю чути знов постріл...

Вогонь блиснув ще раз і стріл розкочується тут же, побіч Михайла Гаевського... Ще один стріл, найзухваліший зо всіх, майже понад самим зухом Сергія Вишоватого.

Бездадна стрілянина починається з ляцького боку... Кулі свищуть у повітрі, звідкілясь то долітають хрипкі голоси.

Нагло Богдан Заливчий відхиляється назад і замахує рукою.

Невелика округла річ паде перед ногами вартових. Лунає вибух і вмить дерева яскраво освітлюються полумям. Чути сороміцькі лайки по адресі “кабанів — гайдамаків”.

— Кулеметні кулі проносяться зо свистом над головами втікачів... На сході зо сторони Гориня займається світанок.

За чверть години все стихло.. Звір висунув свої пазурі й знов їх сковав.

Обдерті, виголоджені й завушивлені Богдан Заливчий, Сергій Вишоватий і Михайло Гаевський другого дня широкими загонами панських ланів добилися до Радивилова, пройшовши 50 кілометрів за добу.

Там вони довідуються, що виряджається військова делегація в Польщу, з метою осягнути невтральність ляхів і визначити демаркаційну лінію. На чолі делегації поставлено бувшого російського генерал-лейтенанта артилерії...

До рук Сергія Вишоватого попадаються київські “Ізвестія Совета Рабочих Депутатов”. В розділі Театр і Мистецтво він читає:

— Відомий оперовий режисер Борис Гонич наміряється в міську кому театрі розділити музичну трилогію Ришарда Вагнера “Нібелунгів Перстень” на 93 епізоди. Конструктивне уставлення, що цілком приналежить режисерові, зявляється трасформуючим варстатом і дає можливість показувати глядачеві окремі епізоди. Режисер уживає на сцені підйоми, саморушні помости, рейки, ковзуни, ролики. Знана співачка академічних театрів Оксана Преображенська, що гратає Брунгільду, на думку режисера, мусить уосілювати пімсту пролетаріяту.— В моменті здійснення триюfu широких мас й праведної карі для гнобителів, сказав нам товариш Борис Гонич, — чуття помсти кидає людину до солодкого жаху й трепету та розряджається хуртовиною захоплення”.

Сергій Вишоватий спішиться показати большевицькі часописи Богданові Заливчому, але той вже вирядився в місце своє-

го нового призначення.

Червоні, прорвавши український фронт, тиснуть Придніпрянську Армію з північного сходу... Польща й Румунія відбирають дорогоцінне військове майно.

* * *

Настає щасливий місяць червень 1919 р. З початку прориву більшевицького фронту й вихід українського війська на лінію Старокостянтинів—Прокурів—Камянець Подільський. Червоні поспішно відходять на Жмеринку, до рук українців попадає велика здобич: 30 гармат, десятки кулеметів, 700 вагонів, багато паротягів і вогнепального запасу. В середині червня Придніпрянська Армія просувається на схід по лінії Летиців—Деражня—Елтушків—Нова Ушиця, Галицька Армія робить тигровий скок і відкидає в Чортківській офензиві ворога на захід. Ляхи терплять поразку, відступають у недлі на цілому фронті, залишаючи Україні силу військового майна...

При кінці місяця Запорізька Дивізія розгромлює червону Таращанську дивізію в північно-західному напрямку від Прокурів: здобуто багато трофеїв, кінний полк Костя Гордієнка енергійно переслідує ворога.

З початку липня Придніпрянська Армія захоплює Жмеринку, розгортає свій наступ на Київ й Одесу, але за два дні залишає проскурівський вузол... Приходять лихі віті... Петлюра програв справу, доля перерішена... В середині місяця червоні замикають придніпрянців у вузькій смужці землі між Збручем і рікою Смотричем, коло Каменця Подільського... До тієї смужки наближується й Галицька Армія, що тільки понесла невдачу від ляхів. Сила ляхів звищилась через прибуття з Франції нових військ. В українців немає зброї; немає також санітарних і технічних засобів... Мобілізація на Поділлі не дає нічого...

Потрапляють Армії Соборної України в розпечене пекло, в суцільну пітьму... Наче на сцені за кулісами: повернув хтось клямку, трік-трак!.. Скінчилось освітлення—пітьма... Завертіло, закрутило й в бік, із півночі, й... світу не видно... Вузьку смужку між Збручем і Смотричем оточувано... В подільських житах мигають червоні хоругви, важко бубонить шісдесять-цалівка... В грудях стрільця, немов кліщами хтось ворушить: немає чим дихати, одна порожнеча ламуча!..

В садках просвічує сонце, золотиться поміж сучками... одягнений в бурку, поверх жупана, пробігається яблочними садами й спадистим низом похмурий, як дзюбистий птах, отаман... Він брав участь у повстаннях проти гетьмана, наступав разом із червоними на французів під Одесою, зрадив червоних і тепер, із портретом Наполеона Бонапарта під пахою і проектами партизанської боротьби, спішиться дістатися до штабу Української Армії.

Без бойової слави й військового стажу отаман відразу обіймає команду київською селянською групою, яку він мав сформу-

вати... Його вперта і незломна віра в перемогу роблять велике враження на Симона Петлюру.

Понад бюрком, поруч із зеркалом отаман чіпляє півметровий в бронзовій оправі портрет Наполеона. Під час розроблення проектів повстання він часто зупиняє очі на зеркалі, вдивляючись у чіткий профіль, пасмо волосся на чолі й руку понад краєм камізельки імператора. Він порівнює зовнішній вигляд його обличчя зо своїм і переконується, що подібний до нього.

—Скажіть, панове, тільки правду скажіть, до кого я подібний?..—питає отаман старшин, пильно стежучи за виразом їх очей.

—До Наполеона Бонапарте, що маєте на стіні над зеркалом!—відповідають ті, бажаючи вчинити йому приємність!..

—Ось то б то й воно є!..—вимовляє отаман.—Петлюрі далеко до нього!.. Дивіться, панове, ніби близнята!..—Він таємничо всміхається й утворює нові проекти.

Приходять чутки, ніби до Збруча наближується нова сила —Галицька Армія, що поруч своєї інтелігенції йде на новий подвиг...

Отаман, як завжди, дивиться в зеркало, наче боїться, що воно його зрадить.

Наступає злуха двох соборницьких армій... Галицькі полки розгортаються негайно в бойову лінію та вдарили на червоних, разом зо своєю сестрою—придніпрянською армією.

Отаман байдуже дивиться на штабовий звіт.

Появлення півбожевільної, зловіщої постаті на авансцені української трагедії викликає тривогу.

НА КИЇВ

Ніч з 26 на 27 серпня 1919 року. Тьмяний місяць ледве освічує село Романівку й Триліси, де нероздягаючись сплять по хатах важким сном втомлених людей в сіро-зелених одностроях стрільці Третього Корпусу Галицької Армії генерала Кравса. Протягом дня стрільці зробили забарний перехід... На фронті тишина. Тільки деколи затріскотить коротка перестрілка й стрільці крізь сон про золотоверхий Київ і Славутицю-Дніпро мріють. Це мабуть тильні частини відступаючих. Ще напередодні серед місцевого населення пішла поголоска, ніби червона армія оточена зо всіх боків.

Але ж як стрільці сплять, то штаб Третього Корпусу горячково працює: стукають пишучі машини, тріскотить без перерви телефон, по дорогам, що злучують Галицьку Армію з придніпрянськими частинами, які скоро просовгуються вперед на правому крилі, сюди й туди снуються мотоциклісти, велосипедисти й кінні ординарці з наказами, телефоном перевіряють звязки, вуха щохвилі готові сприймати гуркотнечу.

Нагло в пів на другу годину збуджують заспаних стрільців. Іжачись від нічної свіжості, люди скоро стають із рушницями й за десять хвилин головна частина авангарди 8-ої Самбірської Бригади важким і мірним кроком виступає на биту дорогу, що веде до Хвастова. Вужем тягнуться селянські підводи: на кожній сидить по шість-сім стрільців, озброєних від ніг до голови. Кіннота квапливо окульбачує при місячному світлі коней, щоб—ледве зявиться зоря—вискочити вперед з лісу, заштовхати шаленими атаками червоноармійців та після остаточно заволодіти підступами до Києва.

Щербатий місяць пливе крізь хмари. Чумацьку дорогу сливе видно.. .На галявині серед лісу розпалюють ватру. Поміж огнями пролазять темні постаті в суконних мазепинках із дашками. У стороні зітхають голосно коні.

Але від стації Хвастів залізничним насипом у західному напрямку мусять наступати червоні юнкери. За сходу дме зимний вітер. Кінці телеграфних дротів підрізані й безрадно звисають на землю.

Сотник Восьмої Самбірської Бригади фон Панневіц приставляє до очей польовий бінокль і бачить, як здалека озброєні до зубів червоні юнкери підступають до українських позицій все блище й блище. Кріси на поготові, на грудях і по боках ручні гранати, набой без кінця, де тільки можна їх причепити чи засунути. Під стрімчастими головними вборами видко білі, суворі обличчя.

Юнкери натискають усе міцніш і міцніш, стріли лунають усе рясніш і рясніш. Тут і там починають падати люде в ма-зепинках... Місяць сковався за хмари: в темряві тяжко орі-ентуватися частині самбірської бригади.

Нагло видається наказ відступати від смертельного вогню. Біночль сотника фон Панневіца входить зо стуком у футляр. Незабаром щось смикає й набій від дванацятціалівки бебехнув в бік червоних юнкерів: шрапнель розлітається фаер-верком... Негайно на галявині полковник Гайнріх фон Генцов жене верхи на коні—бліскотить сіро-зелений його однострій. Він наказує сотникові Миронові Нижанківському зо своїм загоном несподівано зявитися в запіллі противника.

— Ну-мо пошмагаймо російських свинюк... Тільки обережно: там наша піхота їх заманює!..—додає полковник й осаджує ко-ня Адлера.

Кучерявиий від п'яту Адлер бе копитом й ірже шалено.

На світанку наслідок визначається: червоні курсанти вті-кають, не оглядаючись, в напрямі Хвастова. З криком “Слава Україні!..” сотник Мирон Нижанківський, переслідуючи ворога, жене його перед собою безпереривно. Противник навіть не приймає остаточного бою й відступ його обертається в нестримний біг, коли потрапляє під обстріл з запілля.

Появлення української кінноти в запіллі ворога викликує паніку серед совітських військ. Вислані останні резерви, але тих змітають втікаючі з фронту червоноармійці. Гайнріх фон Генцов мчить серед пілюги: його залізний хрест сяє.

Повна зачарованої радості ранішня зоря вже рожевіє на сході. Яскравими барвами розливається вона понад лісом, спо-віщаючи появу перших промінів сонця.

В середу 27 серпня, в 6 год. вранці на хвастівському двір-ці розпочинається безладна стрілянина. Червона маса кидається на запаси спірту: варта розігнана, починається пияцтво й гульня. Це вже не вояки: в подертих шинелях, у насунутих на потилиці папахах хоробрі калужане й костромичі, відважні китайці й латиші з гранатами в руках видирають один в одного вагони та вимагають від машиніста гнати поїзд на Білу Церкву й Квіткове.

Вагони безперечно давно вже переповнені. Ревіння, лайка, тупотіння висить у повітрі.

“Ланця, дринця, гоп-ца-ца!..

Наша пісня без кінця!..”

На запасних торах стойть на поготові комісарський поїзд, зложений із пульманівських вагонів першої класи. Шиби з дзво-ном розбиваються вдробязки від ударів папахами, чоботами й крісами. Сіра юрба в мить заливає коритарі, купе й сітки для пакунків. Паротяг захоплюють штурмом. Люде з мішками лі-зуть на буфери, облягають залізні дахи. До виходів набивається по шість-сім людей.

Ось буфери ляскають, двірець пливе в бік... Поволі ру-

шається поїзд, повзе в напрямі Білої Церкви... Дехто паде під колеса й погибає на смерть.

—Припини машину!.. Людей задушило!..—тревожно галасують спереду.

—Чаво орьош?..—крізь поторощене вікно висувається руда борода червоноармійця.—У нас тут тіше, а двух задавлі!..

В девятій годині Пята Сокальська Бригада спиняється в містечку Хвастові. Звідтіля вже недалеко до Києва. Від околиць Хвастова тягнуться до столиці глибокі піски.

—Дороги наче в Сагарі!—скаржаться стрільці.—Так господарив в нашій Батьківщині москаль, що й шляхів до Києва не проклав.

* * *

По магістралі Знаменка-Хвастів, на південь від Білої Церкви, на маленькій стації застригає штаб 213 совітської дивізії... Нараз чути грім: раз, другий, третій...

—Стріляють із гармат!—Люде добре вже знають ці згуки.

—Із заходу, зо сторони Таращі, несподівано обявилися частини Придніпрянської Української Армії!—доповідає заступник начдива, бувший полковник російського генерального штабу.—Необхідно відступати в напрямку Корсуня й Квіткова!.. Дорога, що веде від Білої Церкви, майже відтята!..

—В ніякому разі цього не допушу!..—кричить політком 213 дивізії Борис Гонич, що нагло збігає до приміщення штабу.—На Квіткове наступають білогвардійські денікінські банди й завтра цю стацію вони візьмуть! Негайно віддати мені наказ про наступ у західно-північному напрямі!..—Із міцним, пружним рухом він підносить матово-ліскучий мавзер.

—Я зараз сповіщу товариша Троцького, що ви, товаришу ко місар, втручаєтесь у стратегічні розпорядження штабу!..—Заступник начдива, як сидів, зривається й прохожом хапає бравніг.—Товариш Троцький розстріляє вас, після моєї телеграми.

—Догляд за колишніми старшинами покладено на нас, політкомів!.. В наших руках вся дисциплінарна й карна влада!.. Бойове завдання мусить бути виконане, в противному разі—розстріл!.. Я зараз же повідомляю товариша Троцького, що ви вигадуєте вчинити зраду на фронті!..—вперто й сміло карбує політком.—Одергавши мою телеграму, він накаже мені вас сьогодні розстріляти!.. Сумуєте за білими!.. Так і тягне вас туди до них!.. Знаємо вас всіх царських золотопогонників!..

—Нетяма!.. Невиглас!.. Молокосос!..

—До стінки!.. Мізок розторощу!—Політком захоплює всіх своєю енергією. Войовничий вогонь і відвага блискотять у очах його. Всі чуття й мязи його напружені. Всі підлягають йому без вагання.

—Я сам застрілюсь у цьому пеклі!.. Я відповідаю за життя доручених мені совітською владою людей!.. Хто тут командує?.. Я чи політком?..—заступник начдива розгублено дихає.

виться своїми затуманеними очима й поспішним рухом долоні підписує наказ про наступ у західно-північному напрямку.

За дві годині політком Борис Гонич виходить за поріг приміщення штабу й глядить у низину. Дорогою в бік Богуслава вrostіч, на селянських возах утікає якась совітська залога. З другого боку, в двохверстовому віддаленні, біля вітряків, видно, як метушаться якісь люде.

Політком відразу пізнав по жупанах і шликах військо при-дніпрянського уряду, що насувається від Таращі.

—Тікаймо!..—чути скрізь притлумлені голоси.—Дорога на північ відтята!

—До дітка з тіканням!.. Соціалістична країна в небезпеці!..

—Все одно загинемо!.. Петлюрівці нам не пробачутъ!..

Над вечір великий відділ придніпрянців з двох боків веде натиск... Зацокотіли сотні кулеметів... Червоні москалі висипають і лавами ллються в протинаступ. Українські частини зустрічають їх градом куль, велика кількість москалів паде на місці.

Верхи на коні їде політком Борис Гонич... Поверх притиснутого до очей далекогляду видно напружену-зосереджену рису його здвигнутих брів... Тепер він бог, тепер йому все підлягає... Ніхто, навіть сам заступник начвида не втрачається в його розпорядження. Йому—повне довір'я... Він сам веде бій... Ніхто не сміє шкодити!..

Риси обличчя Данила на мить зміняються, але за хвилю до нього вертається знов спокійний і впевнений вираз. В очах політкома червоноармієць Данило бачить ясну й тверду рішучість.

Політком жде, щоб колишній фірман його вуйка щонебудь відповів, але той, мов риба, мовчитъ... Протягом декількох хвилин Данило лише пильно дивиться на політкома, після повертається до столу. Чути тихі кроки в пітьмі по сходах. За десять хвилин долітає ляск.т замку ручної валізи. До кімнати реквірованого готелю в Богуславі обережною ходою входить червоний джура, після міцною рукою добуває з валізи білий сувертень і подає до рук політкома. Хмурні тіні покривають молоде обличчя того, що готовий заподіяти смерть першому лішому зустрічному: в його очах світиться безодна ,безмежня, незмінна й незломна воля.

—Тільки обережно!..—вимовляє політком зворушеним шептом.—Ми йдемо на зустріч небезпеці, яку передбачити завчасу неможливо! Хто знає, що чекає на нас! Сьогодні вночі ми видаємо виклик смерті й вступаємо в нерівний бій з заклятим ворогом у запилі.

Політком у подертому френчі притримує майкутом мотузку зараменого мішечка й сідає до “теплушкі”, причепленої до піротягу. Разом з політкомом лізе Данило, що заїдає тараню з чорним хлібом і цибулею.

Політком Борис Гонич скребе голову й не почуває, як починає чухати все тіло. Вкінці нестерпучою стає сверблячка... Данило оповідає, як у листопаді минулого року, він особисто застрілив на Слобожанщині дідича Пилипа Олексієвича Постригalo-Неглюдова.

—Перед трьома роками корова його брата потрапила до панських лугів. За тиждень прийшла кара за спашування пласти по таблицям, скільки належить. Але він мені нагло пошії як дастъ!.. С.... с...! Та в морду: р-р-раз!.. Мій брат мав собі хату, та вишневий садок та корову з телятком!.. Прийшов час кривавої помсти!.. За Україну залунав клич!.. Я його й ахнув із рушниці на смерть!..

Політком і Данило прямують на південний схід; решта не варто: які по дорозі села й болота... Ім належить лише проскочити сорок п'ять верстов—належить бути обличчям до Росі...

В затишному, ледве вловимому шепотінні листячується дихання осені... Цю серпневу ніч в передодень Успення політком і Данило вважають за останню в своєму житті... Вони вже в темряві посугаються до Росі, через яку перекинено залізничний міст... Вони ховаються за кущі й що хвилі припадають до землі.. На сто кроків від них стоять стежі на варті: один небезпечний рух і все закінчиться нещасливо.

Двох лівобічних вартових підкуплено... Данило поволі видається по стовпах під міст, але тяжко триматись стовпу й працювати: руки не вільні... Він вхоплюється ногами за залізну штабу й повисає коміть головою над Росією... Данило тепер має обидві руки вільні й квапиться закладати пекельну машину. Кров починає йому бити до голови: треба спішитись, бо за яких десять хвилин прийде зміна вартових.

Міст українцям не потрібний, бо в запіллі червоних Квіткове, Сміла й Чигирин уже зайняті білогвардійськими денікінськими бандами. Росія затримує останніх від наступу на українців.

Від дошкульного вітру стугонять телеграфні дроти... Стрімчастою колією втікають у південно-східному напрямку стальові рейки... На віддалі чотирьохсот сяжнів од політкома манячить зелений, на двох гранітових підпорах, залізничний міст через Росі. За пятнацять хвилин проскочить по ньому потяг з червоним військом і набоями.

Від найближчого села долітає гусяче гелготання... Здалеку, поза поворотом, показується світло ліхтаря й темні обриси дрезини. Залізничник нагнувся понад рейками та постукує молотком. Вітер відносить на південь згуки, начинена екразитом пекельна машина давно підкладена, а льонт заритий в піскуватий беріг Росі.

Підкуплених вартових уже немає: їх застутили ті, що призначенні сьогодні на смерть... Політком Борис Гонич із похолоднілим, хмурним обличчям і засередженим виглядом стоїть в дожиданні, щоб подати гасло для вибуху.

Вже чути страшний гуркіт... Богнянна потвора заливається

пронизливим свистінням. В порядкуванні політкома зістається коло двох хвилин, щоб вчинити неминуче розбиття поїзду, який вже наближується всією парою.

Він не надумується пильнувати своє життя: його безумство, його нехтування небезпеки—незвичайні, а калатання серця заглушиє все.... Палаючі очі його втуплені в одне місце й бачать, як там на мості шкварчить і підводиться рудим димом пекельна машина.

Поїзд мчить і жене перед собою нічну сутінь. Рейки оживають і стугонять металевим дзвоном...

Нагло страшний вибух роздирає повітря... Шалений ентузіазм політкома страшений: пощастило!.. Паротяг, декілька вагонів, уламки заліза від зруйнованого мосту, поглинає Рось. Катастрофа вдіяна з нечуваною відвагою й з достатністю праці.

Тисучи й топчучи один одного вилазять червоні з задніх вагонів: скрізь знівечені тіла, чути стогони й зойки.

Політкома й Данила оточують... Тремтіння пробігає тілом, горло стискається, корчі простромлюють всю їх істоту, здається, що ось-ось їх заберуть у полон. Вони притуляються до землі, дряпають її нігтями, їм хочеться розчепити всім навколо голови.

—Ч-о-о-орт!..—нагло вскочив політком, кидаючись у сутічку з ворогом.—За мною, Даниле!

На віддалі 30 кроків він жбурнув бомбу під ноги червоних. Здається маневр удався. В цю хвилю політком остаточно збожеволів і став дійсним демоном. Здоровenna маса їдкого задушливого диму від начиненої мелінітом бомби закриває на мить ворога... Розривом бомби комусь відірвало обидві ноги... Хтось репетує „ладе головою назад, упіраючись об залізничний насип і задирає тулууб до гори, ніби бегемот.

* * *

Четверта година по полусліні Успенського дня... Темна Рось простягається перед політкомом Борисом Гоничем і фірманом його вуйка Данилом. Стежі червоних кіннотчиків обступають околицю.

Удача вибуху має величезне стратегічне й моральне значення!..—шепотить політком.—Білогвардійські банди, що насуваються з південного сходу від Знаменки притиснуть недобитки червоних з одного боку, українці з північного заходу. Але зруйнування мосту затримає білих на декілька годин у русі проти нас!—Він проводить язиком по пересохлих устах.—Будемо шкодувати, що хріпит увагоній якийсь жидівський комісар, що помірає з роздертим черевом машиніст, який має щостеро дітей та вагітну жінку?!

Данило витріщив очі на розмовника.

—Ми воюємо проклятушу Росію!—додає політком.

Матові поля тягнуться від Корсуня й далі, вздовж залізничного тору. Політком Борис Гонич і фірман Данило втікають

від переслідування: тіні наздоганяють їх.

Далеко нанизу, годіляючись на відгони, поволі хлюпаеться в тумані імли Рось... Пілітком застібує комір подерготого френчу й стискаючи зуби, починає:

—Колись давно, давно, Даниле, перед 680 роками, тут стояли повстяні юрти й паслися табуни лошиць татарських!.. Перші сутички з нащадками татарви поки що провадяться щасливо!

* * *

По інформації, здобутій від селян, ворога по цілій дорозі крізь Богуслав, Ольшаницю, Ракитне, аж до Молодецька, можна не сподіватись. У кишені в Бориса мавзér і гумовий прут, що оглушує митю, без шуму. Борис і Данило їдуть верхи по косогорам, їдуть трухтою по витолоченому отарами степу, їдуть мовчки, брязкаючи зброєю.

Вітер дме сильніше, коли вони візджають у дрібний копрячкуватиті дубняк, від якого до Ракитного з пів верстви... Іздци злізають із коней й приймаються за снідання... Поволі надходить вечір: придніпрянських частин не чути—вони мабут. вчинили відважний рейд та рушили до Дніпра.

Хмарі своїми оловяними хвилястими лапами підсовгуються блище до сонця й поглинають його. На дубняк нагло паде свіжий, приемний після спеки сутінок... Дерева, хащі й трави непорушно стоять ув якомусь то ніому дожиданні.

—От що, Даниле!—нагло підводиться Борис й, держачись за рамя вуйкового фірмана, питает його:—Чи далеко звідсіля до Молодецька?

—Мабуть верстов двацять буде!..

—То їдьмо туди й там треба нам змінити коней!..—Борис чиркає сідкою, складає обидві руки човном й запалює цигарку.—Селянство Васильківського повіту, що блище стоїть до Київа, давно вже від'чуло на собі привабливість комуністично-го раю! Наші люди натерпілись там досить від здирств і реквізицій! Але місцевість Білоцерківського району, на жаль, ще не розкоштувала большевизму й ще тягнеться до нього! Тому нам треба тут у Молодецьку зо списами в руках, із червоними звіздами на лобі та з червоною ганчіркою пролятись по запіллі, змінити коней і заняться самопостачанням за рахунок малосвідомого населення. Нам треба дістати гуску, порося, а опісля зібрати добрих коней. До Василькова залишається майже половина дороги! В разі чого піп у Молодецьку прихильний до білогвардейських бандитів, не шкодить розстріляти. Там немає сьогодні храмового свята?.. Зпочатку вночі треба прикинутись деникінцями, а після, коли розбудимо єгомостя, ти клацай зубами й репетуй на все село: Ти, чортовий піп, стільки літ людям голови морочив, кадив їм у ніс ладаном, лякаючи людей, як за їх гріхи чорти в пеклі на гарячому пригріві наказуватимуть розпечену бруслицю голими руками збирати!.. Інакше не можна

сплячих людей, Даниле, підмовити проти нашого відвічного ворога!.. А завтра через Янівку й Гребенки будемо в Василькові!..

Іздці несуться далі по вільготній дорозі. Згук кінських копит заглушує все.

Залізнична магістраля Козятин-Київ заповнена вояцькими тягарями потягами, що ідуть від Вінниці до столиці Української Землі. Старовинне княже місто Васильків, у якому 29 серпня, 1919 року спиняються Борис і Данило, віддалені від Києва всього на чотири милі... Здається, знову збільшився опір червоних: подібно до того, що вони перейшли в контратачу й потиснули в бою назад українські частини. Селянські підводи везуть ранених і вбитих.

В кімнаті штабу Третього Корпусу Галицької Армії генерала Краєса абсолютна тиша. Прикомандирований для звязку сотник Богдан Заливчий сидить у своєму фотелі, опертий правоцею на стіл.

—Живий!.. Воскрес!..—сміється сотник, що відразу попадає у стан поденервування, коли бачить на порозі Бориса Гонича з якимсь червоноармійцем. Сотник Богдан Заливчий вже знає, якого діла довершив Борис і дивиться осяяній захоплюючою радістю на нього. Він садовить Бориса, наливає йому пива й запитує про подробиці: Чи вибухнув міст?.. Чи відразу?.. Чи упав у Рось після другого вибуху?..

На білому лиці Бориса з'являється втома, він хитається й жадібними ковтками “глушить” пиво.

—Я не крию свого чуття ненависті до москалів!..—вимовляє він.— Вони головні персонажі тієї страшенної трагедії, що зазнала наша Батьківщина! У всіх лихах безталанної України продовж цілої історії винні вони, проклятущи москали!..

—Ви хоробрий безумець, Гоничу!..—починає Богдан Заливчий.— Відпочиньте крихту! Помилуйте себе!.. Найменша помилка з вашого боку й ви не будете живі. Адже помилитися так легко, коли людина фізично втомлена! Ваша гра зо смертью завжди не знає границь!

—Ми ще в силі провадити боротьбу!—відказує Борис Гонич.— Ворог вже збився з ніг! Ми готові до нового скоку! Ми плигаємо на арену безпощадного терору!..

В суміжній кімнаті Мирослав Базилевич перехоплює телефонні донесення з фронту, якими весь штаб тішиться. Скорим кроком Мирослав входить до кімнати, де сидить Богдан Заливчий і Борис Гонич та нагло спиняється. Ще з 1914 р., перед виїздом до Австрії, він не бачив Бориса. Гімназіальні товарищи дуже сердечно розцінувалися й згадують про вчителя історії, Кузьму Андрієвича Птицеловича, з прізвищем “цапина борода”, що завжди колупав пальцем у носі.

—У денікінців діло швах!..—спішиться оповісти новину Мирослав.— Вчера червоні зайняли Вовчу!.. Начальник повіту Армашевецький разом із “госстражею” втік.

Мирослав Базилевич розгортає наказ Начальної Команди з

Вінниці про остаточний наступ на Київ.—Червоні очищують вже передмістя столиці!

* * *

Одушевлення обох соборницьких армій таке велике, що червоний ворог не взмозі спинити їх перед брамою столиці. Бригади, що ведуть наступ від Коростеня й Житомира, розбили противника та позаймали села попід самим Київом. Вранці 30 серпня 1919 року Восьма Самбірська Бригада минає один ліс, другий й кінець-кінців перед нею простягається чудовий краєвид: Київське передмістя Деміївка, а далі серед моря зелені—чарівна струнка красуня—дзвінниця Печерської лаври, золочені бані київських церков і синя бинда Славутиці-Дніпра.

Того ж дня видається наказ святочного входу соборницьких армій в столицю: в наказі передбачений святочний візд Головного Отамана і Начального Вождя галицьких частин.

—Привяжи, лицарю, меча своєго до поясниці, меча слави Твоєї й величчя Твоого, й в потузі Твоїй йди щасливо задля правди й лагідності!..—згадують люде слово Псальмопівця...

* * *

Десь у шостій годині вранці, у неділю 31 серпня, начальна команда, забравши з собою верхові коні й авта, вийшла потягом до Києва, щоби взяти участь в святочному візді до столиці Української Землі.

Лунають пронизливі фабричні гудки. Вулицями Київа тягнуться відступаючі совітські частини.

—Йде бій?—питається на Хрещатику Галину стара короткозора Базилевичева.

—Який там бій! Спасибіг без жадного бою втікають!—підводячи міцно складені долоні до гори, відповідає Галина.

Грає серпневе сонце... Повітря наче насичене електрикою... Дахи, балкони, виступи камяниць усіяні людьми... На Хрещатику й суміжних вулицях рясна, багатотисячна юрба людей... Всі чогось ждуть нетерпляче: вчинити Вартоломієву ніч спізнилися.

Точно в 9 годині на переповненому до берегів Хрещатику командуючий відділом української самоохорони наказує:

—Горністи й тарабанщики до місця!

Нагло ясно долітає:

—“Ой у лузі червона калина похилилася”!—Поволі, спокійно несеться стрілецька пісня. Все голосніше і гучніше пісня росте, а Неждана Базилевичівна з прискореним калатанням серця слухає.

Проїздять роверисти, з ревінням проносяться вантажні авта, сотні рук піднесені догори, понад натовпом мають хустки... З сяючою усмішкою на вустах Неждана просувається вперед. Здається мрія її життя після довгих років дожидання реально існує. Ще вчера в суботу речі виходили так природними явищами, але сьогодні у неділю все навкруги хитається, уявляється нереальним. Невже роки ворожого панування, коли

з так безпощадним ілумом над національною достойністю су-воро й жорстоко каралась відданість Батьківщині, зникли назавжди?.. Вулиці столиці нарешті повні шелестіння її прaporів, її загайно сподівані жовто-блакитні барви розвиваються навколо, її рідний український горніст грає про її радість, її душа палахкотить гордістю.

На хідниках, на бальконах народу сила-силенна.. Серединою Володимирської вулиці, що веде на Софійську площеу, в суконних мазепинках маршують Пята Сокальська й Шоста Равська Бригади. Київлянки закидають стрільців цвітами. Коней, що на них їдуть команданти, Неждана прикрашує вінцями й зеленю. Вона вдивляється в жовто-блакитню хоругву й тризуб, якими оздоблений протилежній будинок.

—Вершина перемоги й триумфу!.. Київ знова вільний!.. Ніхто не буде увязнений в тюрмі без обвинувачення! На вулицях не будуть валятися трупи з виколеними очима, з відрізаними язиками! Адже в підвалі, де мордувались нещасні закладники України, ще видно калабаню крові, ще стирчить купа чашок з замучених жертв!.. Москви тут більше немає! Невже це сон?.. Закінчилася жорстока мара мертвячої, задушливої доби!..

* * *

Начальний вождь Галицької Армії за жадну ціну не хоче опускати своєго салонового вагону, бо передбачує щось недобре. Кінець-кінців удається його намовити. Вивантажено авто й коней, начальний вождь виряджується на місто.

—Скажі ка, дядя, вੱде не даром Москва, спальо... Москва спальнона пожаром Францу... Французу отдана!...—розлягається спів Хрестатиком.

Неждана Базилевичівна застигає на місці, мов вкопана. По тілі в неї перебігає тремтіння туги й печалі.

—Цебто все треба розпочинати спочатку?.. Замісць тих оци? Київ—їм?.. Так ліпше нікому, нікому!..—Всі образи скучились, зсунулись, злиплись ув один безформний жмут.

—Кто здесть камандір?—питає денікінський полковник, підїзжаючи до загону кінотчиків.

—Я командант курін!—відказує сотник Мирон Нижанківський.

—На каком языке будем расгаварівать?..—сичить злобною гадюкою надутий і почервонілий полковник.

—Власне, говоритимемо по українськи!..—попереджує сотник.

—Сафсем не станем с вами расгаварівать—полковник соope ,як роздратований бик і повертає коня...

Біля будинку міської ради стоїть варта УГА, а на йому ма-йорять український і триколіровий московський прaporи. Урочистим походом до Хрестатику підходять 7 і 8 Дивізії Запоріжського Корпусу. Кінна сотня штабу йде на чолі походу. За нею

на конях слідує штај, далі кінночики з оркестрою та кінно-гірська батерія. Осадивши на повному скоку свого коня, сотній Грицько Василишин скидає зім'ятий у пястку триколірний московський прапор під ноги коня.

—Слава!.. лунає із тисяч грудей.—Ще не вмерла Україна!

Нагло денікінський загін відкриває крісовий вогонь по штабові корпусу. Кінна сотня та штаб нагло відповідають на цей вогонь і кладуть кілька ворожих верхівців трупом.

Зо сторони Купецького Саду, на прикінці Хрешчатика ~~на с~~ ний кулеметний вогонь вдаряє назустріч Запоріжцям. ~~на с~~ гірська батерія спиляється з гарматами на Хрешчатик, ~~на с~~ відкриває по ворогові вбивчий вогонь. Ревучий концерт акомпаніює низьким басом важкі гармати УГА, що стоять на західних позиціях під Київом. Над столицею Української Землі розкочується гуркотіння їх стрілен.

Начальний вождь негайно завертає на залізничний двірець, куди починають вже падати стрільна денікінської артилерії. Насилу завантажено авто й коні: залізнична прислуга відмовляється послуху...—Невже вчерашні герої обернуться у бранців?..

Денікінські біло-бандити готуються до бою... Стاء щораз небезпечніше... Українська команда видає наказ опустити столицю й оминати непорозуміння із білими.

Минає година, дві... Ховається Київ за лісом, як чарівний привид... Частина української армії й обози попадають до рук бандитів... Ніколи до смерті Неждана не забуде того душного серпневого дня...

—Що ж робити?.. Куди подітись?..—Жаль огортає серце Неждані.

За тиждень, з перепусткою комandanта міста вони виряджається з підводою на захід, туди, де мусить вирішатись на широких степах доля Батьківщини.

Ліс за Святошином полохливо шумить по осінньому, рвучко простягає в бік гиляки та низько пригинає свої жовтіючі верховіття.

ВІННИЦЯ

Повітове місто Поділля Вінниця, з 60 тисяч мешканців, розложене над Богом, у тому місці, де річка робить коліно, що розділяє місто на дві частини й одну з них оточує з трьох боків... У місті декілька прегарних вулиць, як Івана Богуна, Богдана Хмельницького й Михайла Коцюбинського... Весь торгівельний рух зосереджений на колишньому Миколаївському проспекті, де мають своє приміщення майже всі українські установи, банки й крамниці.

Для Начальної Команди Галицької Армії обрано на приміщення будинок українського банку, що стоїть на розі колишнього Миколаївського проспекту й вулиці "19 лютня".

До охорони міста стоїть у Вінниці залогою 14 Галицька Бригада.

З приїздом Начальної Команди в міському театрі щоденно йдуть вистави. Репертуар пес дуже різноманітний.

* * *

День скорочується... Сонце заходить щодня раніш і раніш... З Богу дме свіжий вітер, сірим сріблом бліскотять лозові листя...

Праворуч від головного ганку міського театру висить афіш: "У неділю 5 жовтня 1919 р., в 7½ год. ввеч. премієра 'Шельдона "Роман", пса на 3 дії з прологом і епілогом. Роль співачки Ріти Коваліні виконує Галина Гоничівна..."

Він американський пастор... Вона знаменита італійська співачка... "Роман"—це кохання пастора з чарівною грішницею, яку грає Галина... Акція провадиться в Америці з часів, коли залі освітлювалися лойовими свічками.

Заслона підіймається: на сцені в глибокому кріслі, перед палаючим комінком, заплющивши в очі, сидить зо скринкою в руці старий протестанський єпископ Армстронг... Біля ніг його на килимі клякає на коліно внук єпископа Гафі, разом зо своєю наречененою. Внук благає діда благословити його на одружіння й старий єпископ, щоби відговорити внuka від незваженого наміру, оповідає свій роман із часів молодості... Цей роман глядач бачить на сцені.

На святі банкіря Ван-Тайлля в Нью Йорку молодий скромний пастор Армстронг випадково зустрічається зо знаменитою італійською співачкою, красунею Рітою Коваліні. Ріта втомлена гулящим життям й постійно змінює полюбовників: сьогодні вона коханка господаря-банкіря.

Галина Гоничівна являє зорове очарування вистави: її Рі-

та Коваліні—справжня красуня епохи. Ніжні, бездоганні лінії гнучкого тіла й рук у широких кренолінах, улесливо принадна грація кожного руху, незвичайно прегарний малюнок кожної пози: це серія чудових мініятор...

Пастор не знає, хто вона, але він зачарований нею.

В антракті на залі для глядачів поширюється поголоска, ніби придніпрянський уряд заявив ляхам свою повну безінтересовість у справі Східної Галичини й, в іменні всього Українського Народу, зрікся з легким серцем у користь Речі Посполитої всіх прав до неї.

Оповідають, мов би придніпрянський уряд і Начальна Команда Галицької Армії проводять між собою запеклу боротьбу, вживаючи інтриганства й неперебірчivості у засобах... Перекають, як цензори Головного Отамана конфіснують бойові звіти з успіхами галичан.

—Симон Петлюра не випускає Евгена Петрушевича з Камінця Подільського—пробігає поміж глядачами чергова пльотка.—Не випускає, боячись, щоб Евген не скинув Симона з престолу.

Друга дія переносить публику в покої пасторського дому... Поза вікнами паде сніг... За сценою грає катеринка вуличного музики. Галина кидає крізь вікно монету...

—Ви розмовляєте з музикою, наче з близькою людиною?—питає закоханий пастор.

—Аджеж я сама співала колись на вулиці—відповідає вона, сміючись.

Несподівано співачка сама потрапляє в пастку, що розставлена для пастора. Вона вже кохає його й готова негайно йти за ним. Можливо вперше в житті закохалась вона в молодому пасторові й діяманті, слава, ціле життя тепер для неї нічого не варти.

Чудова гра її обличчя, що скована в глибині очей... Щасливий сміх, триумфальна усмішка підготовлюють нагле рішення: все кинути, все залишити.

Молодий наївний пастор починає поволі розуміти, що в ньому закохана та “заблудша душа”, про яку він тільки що чув такі спокусливі оповідання... Підозріння печене його...

Але вона ж не взмозі критись надалі: знemагаючи від кохання, сорому й страждання, вона вся в сльозах визнається. Настає хвилина, коли вона безвольна схиляється перед ним на коліна, вона висловлює бажання зробити все, що тільки він їй накаже.

Поступовий рух білих денікінських банд відбивається на настроях публіки. Жінки голосно переказують одна одній, що в недалекому часі Денікін, якого фронт вистоює на віддалі 45 верстов, вступить у Вінницю; гімназистки починають сторонити від галицьких старшин.

Між тим старшини добре знають, що на північному відтинку червоний фронт майже завмер, тому там полишено тільки

невеликі обсерваційні стежі, міліцію в Бердичеві й броневик, що трохи не вся Галицька Армія переведена на фронт проти білих банд від Козятиня, через Липовець-Гайсин і далі понад Богом у районі Брацлава. Чини штабів дуже добре інформовані, що завдяки повільному відступі Придніпрянської Армії, Третій Галицький Корпус мусів наступного дня перейти в рішучий наступ.

Кожне підімання заслони готує глядачеві несподіванку, чарівну гру Галини, яка захоплює глядача. Третя дія, що веде до розвязання акції, ліпше всього їй вдається.

За сценою чути незамовкаюче шуміння падаючого дощу... Що може бути спільного між грішницею й скромним пастором, якого цікавлять справи парохії. Щоб не губити чисту душу, вона зрікається його: Клякає на коліна, молиться й відходить... в кляштор... Глядач слідкує за нею з захопленням і цікавістю, вірить їй, запалюється її почуттям і стражданням.

Його щастя розбите на віки... Все скінчене... В бурхливу ніч він, немов пяний, входить до церкви правити богослуження. Зза куліс долітають звуки органу.

В епілогові старий епископ Армстронг знов сидить у кріслі перед комінком і закінчує внукові свій роман.

— Перечитати вам дідусю, часопис? — питає наречена внука.

— Перечитай, будь ласка!

— Смерть артистки Ріти Коваліні!

— Зачекай!.. Потрохи!..

— Але, дідусю, довго!

— Нічого, читай все!

— Померла в Міляні в глибокій старості!.. Продала всі свої дорогоцінності!.. Все відписала незаможнім!..

— Одружись з нею, Гарі!.. Одружись! — звертається епископ до внука.

Самітня льйова свічка блимає на столі. Епископ Армстронг сидить у кріслі перед згасаючим комінком. Тільки обличчя його освітлюється ще яскравіш від спалахуючих огників... Заслона... Вистава має незвичайний успіх.

* * *

Перед високим зеркалom біля стіни Галина Гоничівна розглядає тільки що наведені губи. На її рамені шовковисте рудувате футро й велика жовта троянда. Три пухнаті піскові пуклі, одна над чолом, дві біля вух — оточують ніжне личко. Чорні лощені черевички з вузькими носиками й високими обца-сиками та панчохи тілесної барви облягають її тонкі ноги. Кинувши на залю останній пращальний погляд зпода примуржених вій, вона залишає порожній театр.

Тиняються перехожі під кругами ліхтарів проспекту. Нічні вінницькі сирени пильнують отаманів, що одержують аванси на формування повстанчих загонів... Місяць світить яскраво: освітлена частина готелю “Савой” миготить покрита зеленим атласом.

Нагло перед Галиною виринає невідома, молода, привабна людина в строю сотника Галицької Армії... Виголеного обличчя вона зовсім не може розпізнати. Волосся здається, біляве.

Він бере її руку й починається щось зовсім дивне, чого ніколи в житті не буває. Вона міцно пригортается до невідомого й почуває, як дихання його обпалює її. Вони говорять між собою квапливо, наче знають одне одного. Вони не вимовляють своїх імен та не питаютъ їх: це не треба, не варто. Він пильно дивиться їй в вічі й з жадобою цілує в уста. Як же вона відповідає на цей поцілунок?..—Аж кров її бє в голову.

Вони поза межами життя, вони не на землі. Забути все в світі... Несе їх порив й крім них у світі нікого. Вона вихвачується з його обіймів.

—Ви знаєте!—рвучко, жагуче вимовляє він.—Та ж я маю наречену! Після перемоги над ворогом я беру шлюб!

—І я маю нареченого—шепотить вона.—Я віддаюсь, коли мій приїде на відпустку з фронту.

—Пусте!..—кричить він.—Я далі не можу панувати над собою!.. Хвиля життєвої стихії одружить нас!..

—Які ми щасливі! Щоб так було завжди!

—З вами ще так нікоди не було?

—Зачекайте кріхту!.. Ми все зробимо інакше!

Губи його всмоктуються до болю в її уста... Вона хитаючись і тримаючись одне одного десь зникають.

Він чує тільки з темряви її: “Зачекай!” й спішить навмання за нею... Серед мороку вона обіймає його та веде далі. Дихання її стає гарячим, мов пара... Вони кудись підіймаються вгору... Решта решт перед ними розчиняються якісь двері... Він почуває її дотик до своєї щоки та знов: “зачекай!”

—Будеш моєю?.. Коли?.. Сьогодні?..

—Так, хочу!.. Хочу!..

Спіраючись на гростину Михайло Гаєвський, ранений в ногу, виходить з вагону на двірці в Вінниці. Галицька державна сторожа, що виконує контролю на залізниці, провірює його папери. Михайлова якось не терпиться: йому так хочеться побачити наречену, як найскорше.

Ось він вже переходить проспект... Крізь подих осіні злегка пригріває жовтневе сонце. Він вже вступає до готелю “Савой”. Там мусить чекати на нього Галина... Серце бє так, що спірає дихання в горлі. Відчинаючи двері й глибоко зітхаючи, він входить.

—“Хто віддав всю себе серед розцвіту краси?

Кого у джерело штовхнув немилосерно ти?..”

Повязавши піскове волосся шовковою хусткою, обтягнута чорною шовковою суконкою, наречена виучує ролю Равтенделлян у “Затопленому дзвоні”, Гавптмана.

—Галино!..

Михайло бачить велике ліжко, покрите рожевою ковдрою, різні дрібниці, хаос килимів, натерта до зеркального блеску

підлога, мальовила на стінах... Біля вікна в куті стоїть пяно, а проти нього великий оббитий репсом диван і безліч подушок. Бе ввічі рожевий і зелений колір. Він чує її гортанний голос.

Михайло зачиняє двері й прожогом кидається до нареченої. Але вона відбігає до пяна й перелякано дивиться на нього в третяче обличчя, немов на примару. Він глядить їй у лицце, що завмірає зовсім близько біля нього.

—Що перелякалася, зірко моя?—повагом, хрипко виголошує Михайло Гаєвський.

—Так!—відповідає Галина безгучно. Від неї чути перфум цікламену.

—Нічого, Галочка!.. Це нерви...—вимовляє він дріжачи від хвилювання. Вона понурила голову, витягається правим рамям до підборіддя й збентежено перегортає ноти.

Михайло оповідає, як він попав у полон до ляхів у Луцьку, як опісля зістав ранений на денікінському фронти.

—Я й не гадала, що ми так швидко зустрінемось, Михайлику!—говорить вона, густо червонючи й крутячи з замішанням дрібнички.

Болісне передчуття пробігає по тілі нареченого й стискає йому груді.

—Та що з тобою?.. Ти невдоволена?—питає він насторожившись, не сходячи з місця.

—Та ні, Михайлику!

—Кажи, що з тобою?

—Нічого!—Галина зриває хустку і зажурено дивиться в зеркало.

—Можливо, що трапилось?—продовжує він, тримаючи в зубах незапалену папіроску.—Скажи ти, кінець-кінців, що з тобою?—Він присуває плюшове крісло й сідає. За хвилю скіляє голову на стіл.

—Я не можу!.. Мені треба оповісти тобі!.. Та ти й так скоро дізнаєшся... Я.. у мене!—Вона підводить голову й пильно вдивляється ввічі нареченого.—Ну, інший!.. Це був сотник Галицької Армії!.. Сталося це недавно!.. У минулу неділю!.. Сталося все проти моєго бажання!.. Вперше тут у мене!.. Вдруге в Кумбарах!..

В душі у неї наче підіймалось тоді мішане чуття: грішної насолоди й ніжного жалю до обманутого... Здивовано оповідає вона, ніби закликає його зрозуміти своє дивування. За тиждень вона буде грati Равтенделян у “Затопленому Дзвоні” Гавптмана, після “Мавку” у “Лісовій пісні” Лесі Українки... Тепер її всеодно. Він може й замордувати її.

Михайло сидить перед нею, втупляє в неї свій гострий зір і звертає увагу, що досі не запалив папіроски.

—Неправда! Брехня!.. Цього не могло бути!—добуваючи з кишені сірника, голосить високим надрывним тенором наречений. Він бере клявір із золотим обрізом, щоби чимсь забутися... Думка продовжує настирливо сверлити мозок:—Хтось

інший!.. Інший!..

Михайло показує Галині якусь світлину з шанцями на деникінському фронті. Жахлива правда ще не опанувала його притомності. Він нічого не розуміє, але вона дивиться на нього широко розплющеними очима.

Нарешті звірячий шал охоплює його. Він скоро вибігає з готелю, щоб дістати сatisfactionю від невідомого сотника Галицької Армії.

—Але де ж його шукати?.. Хіба вдарити першого ліпшого сотника.

* * *

Український Клуб у Вінниці, де цілу ніч іде гра в макао й рулетку, крім назви, не має в собі нічого українського. В трьох доволі великих залах установлені чотири великі столи, при яких людці різноманітного стану, “герої закамарків”, захоплені газардом.

Сюди приходять салагуби, чисельні отамани, що одержують аванси на заснування повстанчих загонів, сюди вступають придніпрянські й придністрянські старшини, головно від інтендантури.

Одинокий в пенсне Сергій Вишоватий показує всім присутнім договір на постачання спірту й пояснює, скільки він на цьому гешефті злобить. Він бере кийок і стає понад зеленою потворою більядру з львиними мордами на чотирех рогах. За хвилю, загоняючи жовтого в середину, Сергій здивовано підіймає голову понад зеленою баєю, коли несподівано входить Михайло Гаєвський.

—Ранений?.. Вернувся?..

—Так, Сергію, вернувся!..—хитаючи головою відказує ранений.

—Цебто ти так сам?—Одне око Сергія Вишоватого кілька хвилин стойте над товаришем по зброй.

—Але ти так сам?..—Сергій уникає розмови.—Мабуть уже довідався про все!..—міркує собі Михайло..—Немов зачумлений світ навколо?.. Чи правда, га?..—всміхається він.—

Нерухоме, заплісніле багно! Отже до цього часу я ніяк не можу зрозуміти, чому це так виходить?.. Чи пощастиТЬ, щоби коли зрозуміти?..—Михайло зітхає з зойком, майже з криком, не надто голосним, але дзенъкотливим.—Терпіти, зазнавати, страдати я відмовляюсь надалі!.. Досить, панове!.. Буде!.. Стаете нестерпучим!.. Отже, наприклад, ідея Батьківщини! Вона перед трьома роками виявлялась мені дорогоцінним скарбом, символом життя й загального завірання всього, що зіствалось жити в моїй душі... Але сьогодні?.. Тепер я остаточно розочарований!

Він випиває до щирця великий келіх коняку й шклянку пива, після спираючись на тростинку, сідає біля столу.

—Я розумію тебе добре, Михайле,—говорить Сергій.—Але все ж таки це ж гріх, щоби ставитись байдуже до всього,

що робиться в Україні в сучасний мент!

Михайло Гаєвський збирається втікати з клубу.

—Ти вже бачив Галину?—запитує його тоді Сергій.

Той стиснув уста, немов рішив не слухати ріжучих серце питань.

—Адзусь, там до біса вертатись домів! Давай я закінчу партію й випемо!—пропонує він Михайліві.—Там у куті є досить затишне місце й зручно буде розмовляти нам! Гадаю, що не завадить нам пляшка доброї мадери!

Михайло Гаєвський нервово тарабанить пальцями по столі й починає:

—Вона... вона запевняє, що як вона це вчинила, то тому, ніби не розуміє, бодай, яким чином це все сталося!

Сергій дує на рукав френча, обтрушуєчи попіл, що впав з папіроски.

—Галина твердить, мов це все вийшло так несподівано!.. Зрозуміти це тяжко!

—Але ти сам, Михайле, як маєшся?—задумуючись і відсугаючи пугар на середину стола, запитує той.

—Так собі, недобре, Сергію!—підводячи на розмовника очі, відказує Михайло Гаєвський.—Ти ж сам добре знаєш, як за останніх часів перебували ми в ляцькому полоні й на денікінському фронті! Що хвилини сподівались на смерть! Не знаю, можливо це згодом перейде все!..—Він мовчки круить папіроску.

До клубу вступає молодий, привабний, з рівно виголеним обличчям і білявим волоссям сотник-кіннотчик Третього Корпусу Галицької Армії, Мирон Нижанківський. Бігаючий погляд Сергія Вишоватого виявляє, наче це власне той самий... Михайло бажає сотника вдарити, але згодом міркує: —Хіба це могло б статися проти Галининої волі?

Гіркість занадто переповнює його душу. Він, пращаючи розмовника, проходить попри столики і залишає український клуб.

Довго блукає Михайло Гаєвський без ясної мети в так званих Кумбарах. Вереснева ніч така тепла й тиха, така місячна й зоряна, а повітря таке чисте й пахуче. Це місце на Бозі, де літом пороми перевозять прогулковців таємничо й божественно... Тут із доволі високої й стрімкої тераси розгортається чарівлива панорама на Бог, тут останній раз Галина була разом із ним, тут парочки цілуються на лавах...

—Що робити?..

В 3 годині вночі Михайло стоїть знову перед дверми нумеру totelю “Савой”. Він входить навшпинячки. В першій кімнаті світиться електрична лампа, на столі блискотить сніжно-біла скатерка та стоїть зимна вечеря... Галина ще не спить: вона не плаче. В неї на руках маленький цуцик. Щеня лиже її в ніс, вона втирає відворотним боком долоні обличчя й після цілу руку об суконку. За хвилю вона наливає Ми-

хайлові чаю. Той дивиться на неї: вона бліда, лице її обсунулось... Не вгадаєш: на чому і де припинились гадки її та чи є вони взагалі в неї?

В душі Михайла Гаєвського наростає гіркість, розпука. Він не хоче думати ні про що. Він тільки бажає замкнутись у спочивальні, випростуватись на ліжку та впасти до стану повної непритомності.

Рвучким рухом руки Михайло відштовхує тарілку з вечерею й горнятко з чаєм... Галина лякається: вона передчуває, немов зараз нагло щось станеться... Він не встає зза столу, бо не взмозі того зробити. Він тільки хитає безнадійно головою та белькоче:

—Йди, йди собі, Галино!.. Йди, куди хочеш!..

Вона мовчки надягає майстерну жакетку, знову присуває назад хліб, вечерю й горнятко з чаєм і виходить легким, безгучним кроком...

Двері зачиняються за нею: Михайло залишається на самоті.

Він підводиться, щоб іти в спочивальню, але в пітьмі на-трапляє на крісло... Там на кріслі лежить суконка, що кинула її перед своїм виходом Галина... Він бере суконку до рук й притиснувши її до обличчя, лягає на ліжко... Як довго лежав Михайло—невідомо, але суконка скоро стає мокрою від його сліз. На дворі починає сірти.

* * *

Всереду 8 жовтня 1919 року денікінські ватаги ведуть наступ на цілому фронті... Опанування Вапнярського залізничного вузлу вони вважають черговим завданням... Запоріцький корпус вступає в рішучу гру...

Ресурси Придніпрянської Армії поділені на три групи: центральна 8 Запорізька Дивізія, що складається з Богданівців, Кармелюківців і Сагайдаківців та операє навколо залізничного шляху Вапнярка-Крижопіль-Рудниця; лівофлангова—6 Запорізька Дивізія, що складається з Дорошенківців, Гайдамаків, Немирівців і Гордієнківців разом із 2 Стрілецькою Дивізією; нарешті правофлангова—Волинська Група, що мусить за всяку ціну затримати простір від Дністра до магістралі...

Вступ Запорізького Корпусу у бій є серіозним ментом для противника. Ворог довго не хоче випустити ініціативи. На схід і захід від залізничної лінії 20 тисяч бійців день і ніч виривають один від одного перемогу. На лівому крилі й в центрі запоріжці йдуть на багнети. Люде приводять полонених й потрохи вбираються в англійські одяги, якими вивінена денікінська армія.

Вже пополудні 9 жовтня виявляється, що противника чекає неуспіх. Рейд кінноти, що глибоким обходом вносить неспокій в запіллі ворога, змушує команду білих москалів спішно ліквідувати бій... Поразка ворога повна: ліси наповнені поодинокими денікінцями, які поодинці перебираються на

південь, кінній групі Гордієнківців припадають чималі трофеї. Запоріжці показують себе добрими й витрівалими вояками та ще здобувають простори на південь. Спроби наїздників-бандитів відзискати оперативну ініціативу українська команда паралізує жорстокими контр-ударами.

* * *

Ясний, погідний, теплий осінній день. Четвер, 9 жовтня. Сонце схиляється вже на захід. Підголовані коні йдуть байдово, козаки Кінного Запорізького Полку імені Костя Гордієнка—у веселому настрої.

—Селяне нарікають, що озимина не сходить, але ми, обідрані й босі, вдячні небу, що чудовою погодою заощаджує нам багато невигод!—каже Борис Гонич Данилові, що йдуть верхи на конях, виходячи на задні шляхи противника.

Всюди, на північ і південь від Гордієнківців, ворог. Який буде наслідок боїв із ним? Гордієнківці зле одягнуті й взуті. Денікінці одіті в англійські строї та мають вишколений, досвідчений командний склад.

За декілька хвилин розвідка бачить широке, в жовтуватих садках село Греблю. Борис і Данило верхи наближаються до села... Ліворуч шляху два дідуся закладають хату. Їздці припиняються.

—Помагай Біг, люде добрі!—обзывається Борис.

—Спасибіг!

—Це село Гребля? Хто там є?..

—А ви хто будете?—замісьць відповіді ставить запит один дідусь.

—Ми українці!.. Душа палає помстою за знущання кашапів!..

Негайно виявляється, що симпатії людей—на боці “петлюрівців” і Борис довідується, що в селі, на протилежній стороні, розташувався чималий загін білих кіннотчиків.

Данило дякує й Гордієнківці прямують кріхту наперід у село та за хвилю спиняються на розі двох вулиць.

Нерви напружені... Поготівля ще більш скріплена... Вразжає козаків тільки брак будьякого руху в селі. Ніби всі притаїлись скрізь, заховались.

Борис не зазить із коня, тримає кріса в руках... Із одної хати виходить денікінець, несе в руці хліб, за ним вилазить другий, третій... Гордієнківців ті не бачуть, бо ці всі сковались за рогом вулиці, що вся потапає у садках... Вибухає стриманий сміх, оглядаються в обидва...

Нараз проходить вулицею купка денікінців, чоловік пятнацять: Спереду молодий корнет... Борис, Данило разом із козаками нагло вискають ізза рогу й митю оточують їх... Корнет спочатку не розуміє, що сталося. Мабуть зрозумів уже тоді, коли було запізно... Ніхто ні згуку... Майже ні один не крикнув... Вся купка опиняється в руках Гордієнківців.

Тоді старшина дає хлопцям наказ:

—Повагом, без зйового гомону вступати до хат та вибивати звідтіля тих, що розпочинають вечерю.

Сонце вже давно сховалось за край неба... Насувається сутінок.

Дійсно в кожній хаті козаки бачуть “рятівників Росії” за вечерею... Борис, Данило та інші тихенько входять на подвір'я, після ще тихше до присінку, нарешті нагло відчиняють двері до хати й з націленими крісами вдираються туди.

—Руки вгору, наволоч!—скрикує Борис. Захисники “єдиної, неделімої” слухняно підносять руки.

Роззброєних викидають геть за двері та передають до рук іншим, що вже випроваджують їх на місце призначення.

В попівському домі Гордієнківці застукають полковника й двох старшин-золотопогонників, що спокійно кінчили чаювання в ту хвилю, як козаки окружили дім. Наче грім із ясного неба дивує денікінців несподівана гостина “петлюрофцеф” із рушницями й гранатами в руках: ніхто й не рухнувся до оборони, лише в пан-отця розширились очі та полковник позеленів від переляку.

Під міцною вартою Борис виряджає полонених у край села, коли біля церкви нагло здіймається стрілянина.

—Гу-у-ура!...—чуті крик.

—Слава Україні! Геть із московськими посіпаками!..—розлягається у відповідь.

Гордієнківці кидаються на вдесятеро численішого ворога... Косячі наїздників, клекочутъ скоростріли. Все, що залишилось у денікінців, втікає єростіч, куди вочі бачуть. Козаки настигають, цілять на ходу, доганяють, колять.

Перемога. До рук українців попадає багато неосідланих коней, возів із цукром, тачанок, битих свиней та муніції.

10 жовтня в 14 годині кінниця денікінців зліва прориває український фронт і в запіллі захоплює стацію Вапнярку, оточуючи Запорізький Корпус, а разом із ним відтинає відступ бронепотягам... Страшенні небезпеці підпадають ті частини, на які вперто насідає ворог з півдня. Втрачено звязок зо штабом армії. Магістраля Вапнярка-Крижопіль заблокована десятками вагонів із військовим майном.

В 18 год. на ст. Крижопіль отамани збираються на нараду, щоби найти вихід із важкої ситуації... Набравши палива, води й наладувавши пивниці набоями, бронепотяги “Хортиця” й “Вірний син Україні” з погашеними вогнями вартують біля вихідних вилок ст. Крижопіль... Вечір хмарний, жовтневий... Тяжкі обриси українських бронепотягів бовваніють у заграві вечірньої зарі... “Хортиця” наче в заклятому сні: спущені хоботи її гармат, але другого дня протрубить сурма, зацокають кулемети й прокинеться страшелезна, крицева, покірна людській волі потвора. Здається їй не страшно: в гуркоті й хуртовині родилася вона в жмеринських майстернях, гуркіт і хуртовина мусять породити Визволення, Майбутнє!.. На нараді отаманів:

схвалено за всяку ціну, бодай хвилево, опанувати Вапнярський залізничний вузол, щоб урятувати та просунути на північ залізничний парк і єдиновити звязок зо штабом.

У досвіта 11 жовтня зявляється бронепотяг білих "Коршун" ... Пробиваючи повітря котиться по українських лавах несамовитий крик: "Коршун!.. Коршун!". За ними на тактично зисковній позиції стає "Новоросія" зо своїми далекосяглими морськими гарматами...

8-ма Запоріська Дивізія, разом із бронепотягами "Хортицею" і "Вірним сином України" мусять за всяку ціну протягом цілого дня стримувати наступ противника з півдня зо сторони Рудниці.

Селянська іррегулярна дивізія має за завдання атакувати ст. Вапнярку з заходу, від села Марківки, 2-га Стрілецька Дивізія обовязана піддержати атаку демонстрацією із півночі, а 6-та Запоріська Дивізія, використовуючи ліси, що густо поросли на схід району Вапнярка-Крижопіль, на світанку виходить від села Шарапанівка у запілля ворога, що отаборився на Вапнярці й по селах навколо... Бронепотяги "Вільна Україна" й "Зух" так само йдуть у сторону Вапнярки... Східсонця тягнеться до них двома вогняними шляхами...

На 8 годину в повітрі ні звуку не чути.

—Хип-хіп!.. Бом-бак!..—ніби розгойдуючись з нехітю, розпочинається симфонія бою на півдні... Акцентує свою відповідь відгомін...

Знов настає тиша...

Після чути кулеметний вогонь, далі гучніш, ще хвиля—й у поєдинок крісів і кулеметів поволі входять гарматні дивізіони: одні притлумлені, майже їх не чути, другі натомісъ чинять враження, ніби підходять десь близько.

Телефоном передають вістку, що 8 Запоріська Дивізія тримається зразково... Селянська, 2-го Стрілецька і 6-та Запоріська Дивізії підходять до Вапнярки. Однаке є загроза глибшого окруження Крижопіля, а з нею небезпека для українських валок. Керівникові команданської сотні спішно дається наказ вирушити на захищення валок.

Затрубила сурма .. Во всій грізній пишності, з розгорненими жовто-бракитними прапорами, з задраними гарматами виrushають "Хортиця" й "Вірний Син України"... Видовище незабутнє... Два українські й два російські велетні близяються на повній ході чолом у чоло... "Хортиця" йде правим шляхом, "Вірний Син України" лівим... Наступає, здається, та хвиля, задля якої й потрібна була та каторжня праця, що її вчили десятки українських майстрів у жмиренських майстернях. Ось сьогодні вся ця колективна робота вінчається кровю...

Зближення продовжується... Велетні вже стоять один проти другого... Заревіли дула... Гуркотнеча, громіння й лязгання наповнюють повітря над головою. В вухах дзвін від високого напруження, від виття й свистіння набоїв...

“Коршун” атакує й згодом відскакує назад. За хвилю він притаївся в лісі й жде, що “Хортиця” просунулась вперед. Але та вперто стоїть, не рухається. Ворожа піхота й кіннота завляються й зникають. Командантові “Хортиці” хочеться вискочити й нагннати їм пекла. Але ні, хай їм біс, кацапам!..

Недалеко переходить якась боса жінка з дитиною на руках, питиє за командатом “Хортиці”... Це розвідчиця, щоходить у запілля противника: вона повідомляє, що біло-бандити підмінували на яких 800 метрів насип, підложивши велику кількість пірокселіни.

Минає година, друга повного напруження... Бій на південь від Крижополя набирає найвищої сили напруження. 8-їй Запорізькій Дивізії важко. Вона ледве стримує напірання ворога, а з півночі, зо сторони Вапнярки немає жадних вістей.

В 15 годині наспіває радісна вістка від підслухувача-телефоніста:

— Вапнярка нервується й запитує, чому ще немає допомоги?

За чверть години надходить друга:

— Вапнярка вимагає негайно надіслати резерви, в противному разі “лабінци” і “донци” мусять оставити вапнярський вузол!

В 15.30. годині з півдня чути алярмуючий ляконічний запит:

— Чи Вапнярка перейшла до наших рук?.. Ми не витримаємо!.. Тяжко!..

Ше година змагань... “Хортицю” атакує біла кіннота Туган-Барановского, але дістає такого сала за шкуру, що аж небо стає гаряче.

На 18 годину український фронт.... проломлений... Перша ознака—хіткий, навальний прихід “Хортиці” й “Вірного Сина України”. З вогнем ледве не з усіх боків вони змагаються вже на південній околиці станиці Крижопіль. “Хортиця” підступає до перону вся в огні. Настає суцільне пекло, бо 4 гармати і 12 сторострілів відкривають гураганний вогонь.

— Ми, почувши стрілянину ззаду, рушили на поміч станиці й, здається, встигли в сам час, бо противник саме підходить!—рапортує командант “Хортиці” начальникові Запорізького Корпусу...

Все в поспішному відвороті на Вапнярку. Командант Запорізького Корпусу сідає на рудого коня. Останній резерв, варта командуючого, кидається в лави.

Все під обстрілом... “Хортиця”, потяги, вози—все стримить на північ до Вапнярки—в невідоме... А що там?..

Там не згасає віра в те, що спільними силами Дорошенківців, Гайдамаків, Немирівців, Гордієнківців, Стрільців і Селян Партизанів—Вапнярку здобудеться за всяку ціну.

Широкою, рідкою лавою—козаки, варта командуючого відстрілюючись, стримують ворога.

Ось уже зявляються з лісів поодинокі гуртки Богданів-

ців, Кармелюківців і Сагайдаківців... Згодом надізджаз верхи і сам командант 8-ої Запоріської Дивізії.

— Як з Вапняркою?.. — питає він начальника Запоріського Корпусу.

— Вапнярка за всяку ціну мусить бути в наших руках! — чути відповідь.

Згодом наспіває верхівець із розвідчої групи Гордієнківців — Борис Гонич:

— Наші захопили Вапнярку!.. Можемо відходити!.. Полонені повідомляють, що добровольчі білі частини ось-ось мусять вступити в Орел... Денікін відмовився прийняти грузинську делегацію з Тифлісу, бо ввесь Кавказ вважає за невідокремлену частину російської держави!..

— Заждіть, завойовники!.. Будете тікати, аж галіфе буде трястись на вас!.. — Командант 8-ої Запоріської Дивізії задумливо палить цигарку й дивиться на верхівця.

Отже завдання виконане: бронепотяги врятовані, звязок зо штабом армії відновлений, вагони з військовим майном і валки вивозиться на Вапнярку й далі...

Скорим кроком надходить осінь із мрякою...

ТИФ

Борис Гонич почуває себе досить погано: починається тиф, але він три дні не надає цьому значення... В середу, 15 жовтня, тиф валить його із ніг і він не може перебувати на фронті надалі.

Взагалі тиф—червоний сипняк стає головним противником війська. Він десяткує полки, козацькі ряди тануть, виснажуються. Зате обози непомірно збільшуються й дуже ускладнюють маневрування частин.

Україна відтягається від світу. Немає нізвідкіля дістати медикаментів: старі засоби або витратилися або власники аптек склали, щоби з перебігом часу продати їх за вартість дорогоцінності. Біля ганку шпиталю в Вінниці, в болоті по коліна розтягається довжелезна валка віzkів, а в кожному по чотири хворих на тиф; обличчя їх запалі, почернілі, очі блискочать від гарячки. Деякі щасливці покриті тонесенькими ковдрами, деякі драним плащем, решта напів-нагі, зариті у брудну солому, дзвоняте щелепами. Повз них вулицею шкутьльгає злиденна погребна процесія—везуть на вічний спокій небіжчиків із шпитальної трупарні.

—Со святыми упокій!..—бубонить під носом старенький священик із під Коломиї, який сам ледве ступає по землі, бо почуває, що завтра хвороба звалить його із ніг.

—Немає місця у нас! Везіть до іншого шпиталю!—чути запевнення двох санітетів. Нещасливих півмерців од світанку тягають од шпиталю до шпиталю.

В покоях і по коритарях лежать тяжко хворі на пятнистий і поворотний тиф... Щасливці мають ліжка, решта лежить на підлозі, на соломі й на сінниках, вироблених із мішків... Білизна на всіх подерта й аж ікриться при світлі тъмяних електричних лямп од вошей. В кутах звисають темно-сиві плахти павутини.

—Санітет!.. Санітет!..—взывають на поміч тяжко хворі заспаного стрільця-санітаря, що всеньку ніч послужливо стрибає від ліжка до ліжка та дає лікарську пораду, як може й як знає.

Зойки й стогін горячкуючих, журливі наплакування поміраючих пронизливо лунають по великих залах... Тут у передсмертніх корчах умірає стрілець од холери, там у лютій горячці молодий юнак заклинає свою матір, що привиджується йому перед маячиння... В другій кімнаті хтось проклинає Головного Отамана, а молода сестра-жалібниця Неждана Базилевичівна застрикує комусь поза шкуру засіб на скріп-

лення ділань серця... Понад це все безупинно долігає однomanітний, сумний спів збожеволілого стрільця.

* * *

Минає вже третя година по полуночі. Двері покою, де лежить Борис Гонич, зо скрипом відчиняються й на порозі стає сестра-жалібница Неждана Базилевичівна. Борис дивиться на її голівку, обтяжену золотистими кучерями на білі, округлі руки, на маленькі груди, що облягають її убрі.

—Як почуваетесь, пане Гоничу?..—запитує вона його, побачивши, що він не спить.

—Кріза минула, ліпше!.. Дуже дякую!..—зворушений Борис перевертается на другий бік і замовкає.

—Тепер ми не маємо шпиталів, пане Гоничу!..—Неждана безгучно наближається до його ліжка.—Тут у Вінниці маємо ми тільки великі склади хворих, звідкіля виносять на могилки трупи стрільців! Їдження „молока“ ми не взмозі давати людям, бо немає грошей за що купити!.. Бачите, як марно гинуть наші герої!..—Тихо вимовляє вона, її довгі вій тремтять.—У нас не вистачає тепломірів!.. Вода в проводах від центрального огрівання замерзає й тепер проводи можуть потріскати!.. Хворі мерзнуть, але покритися немає чим! Сьогодні один старшина після тифу дістав запалення легенів!—Скидаючи білу хусточку з голови, вона відкидає золотисте волосся й усміхається сумно.—Хворі вмірають, як мухи!.. Їх складають у трупарії й коли збереться чимала кількість трупів, тоді ховають ув одній братерській ямі! Домовин немає з чого виробляти: голови напів голих трупів стрільців обвивають деревною корою й тільки!..

—Чому ви, Неждано, ніколи не відпочинете?..—запитує Борис, дивлячись на стелю.—Ви з нелюдським самовідданням виконуєте свої обовязки, а завтра можете занедужати!..

—Виконання обовязку не є саможертва й геройство, пане Гоничу!..—відказує вона, записуючи щось у наголовному папері про історію хвороби.

Душа Бориса стискається від думки, що людська істота може бути така самовіддана.

—Як гадаєте, пане Гоничу?—сідаючи на краю його ліжка, промовляє вона пошепки.—Чи можна вірити поголосці, ніби наша Галицька Армія перейде на бік московської добровольчої армії Денікіна та стане її складовою частиною?.. Вже при-дніпрянські старшини й козаки прилюдно в місті посуджують нас при-дніпрянців за зраду й майже погрожують, що підуть наступом на Начальну Галицьку Команду й всіх поарештують і перестріляють!.. Я не вірю, щоб наша армія перешла до спадкоємців царських, великоросійських, великороджавницьких мрій, до найлютішого ворога соборної й незалежної України!.. І чому нашій армії переходити до них? Пошо нехтувати нашими святыми почуваннями, нашими ідеями? Хіба тільки задля того, щоб рятувати життя? Яким пра-

вом ми можемо зраджувати для нашої персональної безпеки національну справу, за яку офірувало своє життя безліч наших найліпших людей? Та ж було б значно кориснішим відразу оголосили: “Піддамося противникові й урятуємо життя”! Стільки трупів застелило наші українські лани й нагло чути: “Піддамося!” Тоді не треба було мойому нареченому Юркові розбиватися з літаком на смерть!

—Не знаю!.. Можливо я помиляюсь, але думаю, що такі справи, як переход Галицької Армії на бік ворога, може вирішати лише уряд, але в жадному разі Начальна Команда!— говорить Борис, відчуваючи на собі допитливі очі сестри-жалібниці.—З другого боку йде поголоска, наче придністрянський уряд хоче заміритись з ляхами!.. Правду кажучи, не розумію я ні тих, ні інших! Що вартніше, чи ідея самостійності й соборності, чи тих кілька тисяч хворих!..

Неждана підводиться з ліжка й відходить так тихо, як і прийшла. Від головної сестри-жалібниці вона довідається в коритарі про евакуацію Бердичева...

ПОВСТАНЦІ

У пятницю, 31 жовтня, після крізи, Борис Гонич почуває себе трохи краще й дістает наказ негайно зявитися в штаб Дійової Придніпрянської Армії в Жмеринці.

Від Неждані Базилевичівни Борис довідався, що міська елек трівня у Вінниці припинила постачання світла до Начальної Галицької Команди, що штаб команди завантажено й він сидить на двірці в потязі, чекаючи на наказ евакуації. Й місцевий "Украйнбанк" вивозить возами свої касові засоби в паках. Що на людей почались напади на вулицях і насоки бандитів на помешкання та що вулицею Богдана Хмельницького небезпечно після 9 години ввечері проходить одинцем навіть з зброєю в руках.

У суботу, 1 листопаду, за годину Борис опинився в Жмеринці.

Уважливо, біля великої стратегічної мапи, полковник генерального штабу, сотник Богдан Заливчий і Борис студіюють ситуацію, на перший погляд мало втішаючу.

Підходячи блище до справи повстання на Слобідщині, полковник підсугає Богданові й Борисові пуделко з папіросами... Одержавши всі додаткові інструкції й грошовий аванс сотник виїзджає на стацію Козятин, куди другого дня мусить прибути слідком Борис... Наказ навязання звязку з повстанцями мусить бути виконаний поспішно.

* * *

Ось і денікінське військо... В погонах поручників Дроздовського полку Богдан Заливчий і Борис Гонич жваво розмовляють із денікінськими старшинами на стації Хвастів... Що їх вражає, то чималий відсоток українців серед денікінців, що мобілізовані підступом.

—Ми утром должні бить с асобой камандіровкой уже там!—салютуючи, докладає Богдан Заливчий командантові стації.

—Ну ето ми устроїм!..—простягаючи "дроздовцям" свою тонку, з блідими довгими пальцями руку, членко запевняє їх командаант.—Через 20 хвилин прібудеть с петлюровскава фронта поезд главнокамандующа добровольческай армії генерала Маєвскаво! Я с удовольствіем устрою вас в поезде і но-чю ви будете в mestе своєво назначенія!..

За пів години плавко й нечутно підходить короткий поїзд, складений з міжнародних спальніх вагонів із дубовою деревляною обшивкою й мідяною арматурою. З центрального вагону виходить кабаноподібний командром добровольчої армії

генерал Маєвський, за ним подзвонюючи острогами молодий стрункий адютант. Командант стації, тримаючи пальці біля дашку, підходить до генерала з рапортом.

—Гаспадін паручник, пазвольте вам представіт!..—репрезен туючи “дроздовців” адютантові, говорить командант стації —У них спєшна командрівка. Не будете лі ви так добре оказать їм пріют в вашем поезді?

—С удовольствіем!.. Генерал буде чрезвичайно рад!.. Мілості просім у вагон-ресторан, прямо к ужину!—відказує адютант.

В салон- вагоні, заслоненому напоспіль шовком, із килимом на всю підлогу й м'якими меблями, довгий стіл, сніжно-біла скатерка, срібло, кришталь... Граючи ролі “осважників”*), Богдан Заливчий і Борис Гонич почивають себе ніби вдома...

Поїзд рушає й за декілька хвилин починається вечеря анчовсами, зимною телятиною, ікрою, грибами й шинкою... Гранчасті карафки наповнені всякими родами горілки.

Борис Гонич сидить праворуч од прімадони київської оперової трупи. Зліва сидить адютант командуючого добровольчої армії. Позаду Богдан Заливчий.

Кавалери зализаються до жінок, що манірно всміхаються й щебечуть. Вони радо ідуть і ще запопадливіше плють, жінки не пасуть задних. Рухи стають більше непримушени: підпліті офіцери обіймають жінок. Жінки вдавано вищають, відобороняються й одночасно ніби ненавмисне пригортаються до кавалерів, регочуть, повисають на їх руках.

Нагло Борис і Богдан чують запрошення:

—Наших міліх гостей-дроздовців дуже просять приставити в суміжний вагон живими, або мертвими!

—Може там засідання аби-якої масонської ложі?

—Та ні!.. Тільки зібрання нашого веселого клубу евісточок чи фаланестерок, як хочете. Не бійтесь!.. Немає там нічого страшного! Це клуб веселості, кохання й щастя!

—Я радо перейду в суміжний вагон! Мое гасло: треба бачити власними очима, щоби повірити!..

—Нам з часів війни багато дечого проілось, набридло!.. Наші чуття притупились! Ми постановили вигадати дещо нове, дивне! Мета членів нашого клубу розбивати родини, примушувати жінок залишати своїх чоловіків серед сподівання на нові освячені нами шлюби! Нам необхідно розважитись, бо за місяць-два большевики безумовно зайнуть Україну й ми всі вибухнемо в повітря! Будьонний вже вигнав нас із Вороніжу! В запіллі по всій Україні розкочується сполох! Батько Махно почуває себе володарем ледве не всієї Катеринославщини. Хапай мент, бо мусимо втішитись хоч на пращання, щоб аж небо стало гаряче.

Богдан Заливчий і Борис Гонич переходять крізь гармоніє-подібний, вузкий намет у другий вагон... Там повітря на-

*) “Осважник”—чинник агітаційного денкінського агенства.

повнене тонким запашним ароматом Соту, вікна щільно затулені кармазиновим шовком... На перському килимі в темному куті в античному одягові лежить Віра Армашевецька з тонкими рисами обличчя, що оточене темним густим волоссям і здається виточеним із слонової кості, й багач, гульвіса князь Янгеличев. Пелюстки помятих цвітів лежать біля їхніх ніг. На круглому столі серед бананів, помаранчів, винограду й пляшок з бенедиктином стоїть невеличка алябастрова урна. Навколо неї розкидані путелки з кокайною, морфіною, гашишем й якимсь то східним зіллям. Від диму сигар повітря у вагоні здається прозірно-блакитне.

Після зчиняється щось таке, що ледве не збавляє їх звичайного самовладання. Перед ними майже нага стоїть повна дівчина, літ 19 віком. Золотисте волосся закрутками спускається до тонких брів, під носом із горбиком червоніють розпухлі вусточки, чудові, задумливі оченята барви ядранської хвилі з часів гри-бою дивляться на нього... Вона входить до вагону спокійна й величня та припиняється біля столу...

Молодий, з призирливо бундючною поставою й солодковатою членістю корнет репрезентує дівчині Бориса.

—Поручник славних дроздовців!

—Наша єдина панна Рославлева!

Між нею й Борисом розпочинається жвава, захватна розмова.

—Дуже щаслива з вами познайомитись!—Борис задоволений самовладанням її... Десь у куті стріляють корки шампанського.

—Сідайте ось тут, пане!—вказуючи на фотель із смугнастої парусини, каже вона.—Я хочу зreprодукувати перед вами танок Сальоме на столі, але ви будете милуватись мною, сидячи в кріслі!.. Я сьогодні мушу дістатись декому же-ребком!

Борис сідає біля величезного зеркала, складеного із маленьких квадратиків.

Дівчина швидко щось пише на рожевих паперцях, згортає їх у цівочки, жбурхає їх в алябастрову урну та скручує їх двічі. Після дріжачими й вогкими від пахощів пальчиками вона витягає рожеві папірці з вузької шийки урни.

—Поздоровляю, пане! Я дістанусь сьогодні вам!

Князь Янгеличев міняючи вимикач, пускає замісць рожевого кармазинове світло.

—Поважне зібрањя!..—вимовляє він—Оголошую нічне засідання нашого живорадісного клубу евісток й адамістів однітим! Клуб цей організований для гострих і приємних відчувань. Цей клуб—клуб життя й щастя! Плакучим меланхолікам у ньому місця немає! Оргія починається!

Князь Янгеличев бере до рук гітару. Двері розчиняються й у вагон влітає в уборі Сальоме зо срібною тацою в правиці та, що з інститутських часів придбала славу розпусниці. Повна

царського величчя вона крутиться в танку й сіє навколо жагу та спяніння.

Борисові світ перевертается й він на хвилю заплющає очі. Несподіваний пощілунок “Сальоме” примушує його очуття. Він чує її похігливий голос.

—Бідний хлопчик, такий скромний, але я про нього не забула!.. Сьогодні вночі я буду твоєю!.. Не забувай, що я жінка непостійна й вередлива!..—Вона обіймає Бориса, притягає до себе, пригортається відкритими грудьми все міцніш і міцніш.

На очах у всіх, не звертаючи уваги ні на кого, пяні білі офіцери роздягають пяних жінок та валяться разом із ними на килими. Безліч нагих тіл переплітаються одне з одним... Борис відчуває бажання вибити всі кулі з мавзеру в гущу змішаних падл. Потяг давно минув Білу Церкву, Корсунь та наближується до стації Квіткове.

—Дайте папіроску, як що маєте!..

—Папіросниця, панночко, у кишенні моєго френчу. Запальничка в другій кишенні!

—Дякую, в мене є сірники!

Вона курить маленькі папіроски, що добуває з золотої папіросниці Бориса.

—З вами я буду розмовляти відверто про все: я знаю, що ви не глузуватимете; я тому й висловлю все, що скучилось у душі, нє питуючи вас, чи цікаво вам все це знати, чи ні!.. Отже я продаю своє тіло, як остання продажня тварина. Мамуня приймає генерала в одному купе, а я по сусіству, в суміжному! Так, ринок жіночого тіла поповнився! Так, брутальне, вульгарне життя!.. Як тяжко зрозуміти весь жах цього положення!.. Як образливо гратися в любов із молодими й стариими офіцерами, з нахабними красунами й лютими виродками! Брехати поважним полковникам і нахабним корнетам! Одного разу я спробувала зацікавити своїм становищем товаришок: писала їм, відкривала їм душу, але коли одержувала відповідь, переконувалась, що ліпше було б зовсім нічого не писати! Мамуня моя тільки раз-у-раз мені товче: “Будь, дорога дитино, такою, якою ти створена! Втішайся, бери від життя все, живи розпусно!”.

Стріпнувши золстими кучерями, вона починає наспівати мелодію каватини князика Володимира Ігоревича з опери “Князь Ігор”.

Борис сильно благає її припинити мелодію:

Дня 27 цвітня, 1915 року в Ростові над Доном йшов “Князь Ігор”, де брала участь його дружина. Вона виконувала роль Концяківни й це була остання вистава з її участю. Другого дня вона несподівано померла від розриву серця.

—Десь, колись, я про це все чула!.. Ростов над Доном!... 1915 рік!.. “Князь Ігор” Сибіла Генцов!.. Смерть Сибіли Генцов від розриву серця!..—пригадує вона собі.—Борис помі-

чає, як обличчя її міняється.—Так, мамуня мені оповідала про все! Це йшла виставка з участию Діянич-Поклонської?..

—Юлія Діянич-Поклонська грава в ній половецьку дівчину!

—Так мабуть ви її.... добре знаєте?

—Юлію Діянич-Поклонську?.. З дитячих літ!.. Хіба що?..

—Нічого, так!—вона робить довгу павзу.—Але ви, пане поручнику, не знаєте, де тепер Борис Гонич?.. Що з ним?..

Борис вдивляється у вічі дівчини, які на прочуд подібні до очей Наталки Рославлевої та його вуйка, Павла Аркадієвича. Він добре памятає, що у Юлії Діянич-Поклонської була доня Наталка—“Ната”, що мала золотисте волосся, носик із горбиком і чудові задумчиві, блакитні оченята... Річ ясна. Більше не треба нічого питати.

Вона надалі не затримує “поручника-дроздовця” в своїму купе та випрощажує його по коритару до другого вагону, неначе боячись, щоб той не зустрівся з її мамунею. Борис міцно заплющає повіки, щоб нічого не бачити.

* * *

В Україні повстає проти Денікіна ледве не все селянство: воно люто побиває царських слуг-офіцерів і героїв запілля “єдіної-неділімої”.

Населення Вовчанського повіту спішно організує й озброює повстанців. Тараса Туря, як справжнього нащадка запоріжців, так і тягне до коня й бою. З його ініціативи у неділю, 2 листопаду, в нього на хуторі відбувається повітовий зізд членів повстанчої організації.

—Не можна пропадати ні за цапову душу під білими окупантами!—заявляє Тарас Тур, що завжди мав організаційний хист. В йому мабуть прокинувся давній козацький дух предків.—Порозумітися з ними мирним шляхом—неможливо й тому мусимо як найскорше розпочати боротьбу з цими споконвічними нашими ворогами! Ми організуємось для оборони вольностей Українського Народу й для охорони ладу!..

Оперативно базою вибрано Котомлянський ліс, об'єктом чину—повітове місто Вовча, залізниці та стації. Схвалено не приймати до організації людей ворожих українській справі, а також караних судом за кримінальні справи. Товариство зібралось працездатнє й без журне.

* * *

Довго стояла слота, але сьогодні у вівторок, 4 листопаду, якось одразу зламалася ясна дніна... Курява стойть стовпом...Авто мчить в напрямку Котомлянського лісу—до ставки повстанців, що встигли нагнати страху на весь Вовчанський повіт. В середині авта сидить з борідкою й вусами, в окулярах, одягнутий в стрій поручника Дроздівського полку Борис Гонич й біля керми емісар Дійової Армії для звязку з повстанцями Полтавщини й Слобідщини Богдан Заливчий... Багаж складається з валізи з гримом й одностроєм Гордієнків-

ського Полку, трьох рушниць, двох мавзерок, двох стально-вих шоломів, двох битих кабанів, одного пуду сала й мішка борошна: подарунок стане в пригоді Тарасові Турові.

За півгодини подорожі авто зустрічається з візком якось попа. Пасажири авта й піп чесно відклонюються й ідуть далі своєю дорогою: авто на Котомлю, піп на губернське місто.

Ось сутеніє... Серед туману пасажири бачуть якесь тъмяне світло й повертають на нього. Видко якусь хату. Богдан Заливчий висідає, підходить до вікна, стукає, але йому звідтіля ніхто не відповідає. Без дозволу хазяїна Борис вступає на подвір'я, відчиняє стайню й обидва затягають туди авто з загашеними світлами... Два пси заходяться, рвуться, шаліють. Богдан Заливчий стукає до дверей й до вікна знову. Кінець-кінців щось олосить, мовляв, не відчинити, бо в хаті тільки вона—стара жінка на самоті. Богдан просить відчинити, загрожуючи в противному разі самому це зробити, Двері нарешті відчиняються й на порозі зявляється сімдесятирічна, до смерті переляканана баба. Приїзді заспокоюють її, запевняють, що лиха їй не зроблять й обіцяють пересидіти в хаті тільки до ранку... Баба замовкає. Борис і Богдан протягом ночі не стуляють й ока, бо раз-у-раз доводиться виходити їм на подвір'я, щоб перевірити, чи немає на дворі непрошених гостей з чинників “госстражі” начальника Вовчанського повіту, Арсена Миколаєвича Армашевецького.

Вони переодягаються, здіймають грим, вуси й бороди. Пізно в 12 год. вночі підлітає під хату верхівець: Борис мало не зімлів від радощів—то зявився післанець від Тараса Тура.

* * *

Знов повернулось бабине літо. Чудова, золота осінь... Другого дня Борис Гонич і Богдан Заливчий в українських одностроях підізджають до місця свого призначення. У віддалі не більше верстви темніє густою щетиною повний таємничого шепотіння Котомлянський ліс, що грізною синявою обкладає крайовид... Борис із насолодою вдихає терпкий запах осіннього листя.

—Ой, який же шалено яскравий день! Яка краса наш Котомлянський ліс в осені—ця безкрай золота гарфа, що грає всіми відтінками на сонці й шелестить невпинно свій відвічно золотий виспів!

Понад виднокругом нависає темноблакитня баня українського неба, на якому негріюче сонце посилає на землю серед безмежньої синяви свої фіолети.

Тимчасом добра й весела братва в лісі ушикувалася в дві лави перед землянкою й чекає на гостей. Отаман Тарас Тур стоїть коло дуба й наказує тим, що одягнуті в англійські однострої, висунутися на перший план, іншим, зле убраним

стати ззаду.

—Струнко! В право глянь!.. Панове старшини!..—розлягається команда.

За хвилину підходить сотник Богдан Заливчий.

—Слава Україні!.. Слава!..—Шумить ліс, вітер здирає з пожовкливих берізок останнє листя.

Батько отаман ідходить до гостей та цілується з ними.

Богдан Заливчий починає розмову з поодинокими партизанами, ставить всічкі питання, звідки хто, чи не був в українській армії. Партизани жваво відповідають. Сонце розкидує свої золоті стріли по лісі.

Гості підступають до землянки. Біля входу два високі, стрункі, із яструбячим зором козаки стоять на варті. Загальне враження від всього—добре організована частина. Коні, скорозстріли, рушниці, чоботи—все вичищене.

—За що—питає сотник, коли гості, на чолі з отаманом, спускаються в землянку—за які гріхи наших прадідів судилося цим людям стати добровільними печерниками лісу? Отже лише велика захоплююча ідея визволення Батьківщини, якою вони всі живуть, примусила їх жити однією спільною родиною!

Сотник Богдан Заливчий, Борис Гонич, Тарас Тур є отамани бойових віddілів з повіту сидять біля маленького столика в землянці. Прийняття гостей впорядковане дуже гарним обідом. Приїзджі почивають себе якось ніяково за так великі й цілком непотрібні витрати, особливо в так важкий час, коли доводиться захоплювати валки з борошном і цукром, що приготовлені для урядовців “едіної, неділімої матушкі” Вовчанського повіту.

* * *

Пожовклий Котомлянський ліс хмурно глядить на юздців-чужинців із шаблюками й білими московськими кокардами, що вже коло двох годин вистежують його узлісся... Глядить хмурно й зlostиться, якось бубонить загрозливо в своїх гущавинах... Могутній, дрімучий, темний, як прірва, чародій-ліс, що збігає по багнах до Дінця й тремтіячи віходить на південь, не дуже шанує заволок-чужинців.

Знадвору долітє до землянки сурмовий алярм...

Сотник Богдан Заливчий, Борис Гонич і Тарас Тур нагло вилазять наверх.

—Де ж ворог?.. Що він готує?.. Які його сили?.. Чим те все закінчиться?..—турбується отаман партизанів, старий Тарас Тур.

Люде на чолі з сотником Заливчим обсаджують край лісу... Настрій їх піднесений... Вже стемніло.

Борис має велику перевагу над ворогом. Він досконало знає цілу місцевість, кожну стежку в Котомлянському лісі. У Вовчанському повіті минали його гімназійні роки й ввесі ліс

понад Дінцем з його прорубами і рівчаками він проходив уздовж і поперек.

Під ногами повстанців що-хвилі трапляються коренища, всі пролазять обережно, щоб не піткнутися... Очі непорушно дивляться в темряву, вухо ловить кожний незначний звук, верховіття дерев ледве ворується.

Крок за кроком припіняючись, прислухуючись, посувуються люде обережно вперед. Ланцюг нечутних постатів стається ступати ногами потиху, щоб не зламати сучка, щоб нічого не зачепити. Промінь кишеневого ліхтаря Бориса намить забліскотів по поверхні землі, відкидаючи темні тіні від темних пожовклих дерев та негайно зникає.

Нагло чути тримтячий шептіт Бориса, що підповзує вперед:—Тут мусить бути сторожка!

Чомусь то у нього зявляється певність, що десь недалеко стоїть людина; ні сотник, ні його нанашко, ні інший партизан, але якась стороння людина.

—Немає мови, що хтось там є!

Чо ворохнувся хтось і не пійманий вухом звук передався його притомності?... Борис не знає... Тільки дається взнаки чиясь то зловіща присутність.

—Тут хтось є!—показуючи вказуючим пальцем на вуста, щоб усі мовчали, вимовляє він.

—Дивно!.. Я почиваю таксамо!—пошептом вимовляє Тур. За хвилю й рішуча зістріч. Стაють ті й вони.

—Хто ви?

—А хто ви?

—Звідки, куди?—чути запити.

Нерви напружені у повстанців, темна ніч не дає зможи бачити, скільки їх є й де головна сила їх... За хвилю свистять кулі, чути голосне “тура” та гучне “слава”.

—Стій!.. Стій, наволоч!.. Стій, поспіаки!..

Минає чверть години. Ворог тікає, кидаючи скрізь коней, піки й кульбаки.

—Стой!.. Остановісь!.. Погібнем!..—чути його нестяжні крики.

Повстанці безупину переслідують противника аж до узлісся.

Минає ще двацять напружених хвилин: ворог утік і слід застиг. Поміж деревами лежать списи, що при втечі лісом—незручні, бігає багато коней та лежать забиті й ранені.

Ось стогне й визначна особа: начальник “госстрахі” з Котомлі, якому куля прострілила обидві руки. Начальник упав із коня й тепер лежить, тяжко дихаючи. Його кишені повні наказів голови повіту, Арсена Миколаєвича Армашевецького й цікавих для повстанців інструкцій... Тарас Тур читає все: багато новин. Ось газета “Край Юга”. Ляхи вже в Староконстантинополі й Камінці Подільському, большевики—в Бердичеві, а Денікін пішов на Жмеринку.—Ціла Україна зайнята чужими людьми!..

—Пока листя не опадут в Катомлянському лесу, ми етіх мерзавців-петлюровців переловіть не можем!—кусає собі лікті зо злості начальник Вовчанського повіту ранком 6 листопаду в своїй канцелярії... Таємнича, невпіймана “бандя запеклих петлюрівців” і в канцелярії начальника повіту свої очі й вуха має, а тому спокійно перебуває в базі.

—В четвер, 6 листопаду, вранці на двірець прибуло два вагони з англійськими рушницями, один вагон із набоями та кілька вагонів із англійськими одягами—пересилається сповіщення із канцелярії Арсена Армашевецького до повітового повстанчого комітету.

Удосвіта в пятницю, 7 листопаду, котомлянський відділ має взяти Вовчу!..—нагло розноситься вістка про наказ Тараса Тура поміж повстанцями повіту.

* * *

Котомлянський літ огортає листопадова ніч зо всіх боків. В лісі темно й тихо: вночі ліс дуже зрадливий. Тарас Тур підізджає разом із хрестеником Борисом до землянки, де чекають на них повстанці. З папахою на голові й з люлькою в зубах стоїть під старим дубом старий отаман і твердо промовляє:

—Наказую вам завтра, 7 листопаду, здобути за всяку ціну Вовчу! Ми мусимо захопити зброю!

—Слава!—виривається нагло із соток грудей молодих хлопців. Повстанці озброєні від ніг до голови та одягнуті в подерти свити. Ледве не в кожного ручні гранати. За дубами на горбку виставляють вартових й починають біля варти вечерю. Пританьковуючи крекчуть хлопці, щоб загрітися.

* * *

—Тут злізemo з коней!.. Візьміть коні за поводи й ідіть за мною гусаком!..—каже Борис Гонич хлопцям після півгодинної подорожі.

Перед ним чавунна грата монументальної брами з двома маєстатичними львами “Осадку”. Зза товстого стовбуру сосни Борис дивиться крізь далековид. На тлі голих тополь темніє величезна понура снасть старовинного панського дому, що здається, не має нічого спільногого із тією будівлею, де в гімназійних часах Борис так бучно провадив літні ферії. Лячно зіхають чорні пащі: колись там були вікна.

—Як все не добре змінилось після пожежі?

Щось зловіще й мовчазне опановує його.

Паде дрібний повільний дощ... Аж зlostить людей своїм зимним спокоєм.

* * *

Сиріє в Вовчі... Гукає тричі гармата—умовний знак повстанцям до наступу на місто... Ще хвиля й зацокотіли кулемети на площі збоку Собору.

Дворянською вулицею наступають лави озброєних хлоп-

ців на чолі з сотником Заливчим.

—Хто стріляє?..—метушаться по місті денікінці, наче щурі, що потрапили в пастку.

Кулі засипують вулиці. Хлопці поволі, крок за кроком просовгуються вперед. Перша сотня партизанів на чолі з енергійним сотником вступає в бій з “госстражею” Арсена Армашевецького. Вона міцно обсаджує невеличку частину міста з харчовим складом.

Борис одержує наказ нагло вискочити з боку й захопити двірець... Він починає обстріл... Повстанці прибігають зо всіх боків: за двацять хвилин перемога виявляється на їх боці, велике муніційне майно попадає в їхні руки. Перелякані денікінці кидаються врозтіч.

“Згинуть наші вороженьки,
як роса на сонці!..”—лунає на вулицях Вовчі, коли довжезна валка вивозить зброю й одяги з міста... Повітова вязниця розгромлена, всі арештовані визволені.

Одубіння денікінської адміністрації безмежнє...

ЗИМОВИЙ ПОХІД

Крізь вікно готелю “Савой” заглядає тифозна вінницька мряка хмурного листопаду 1919 року... Всюди розпуха, розгублення, сіра вогкість і хворовита мла.

—Кого боги хочуть занапастити, від того відбирають розум!.. Цей розум одбирають від наших проводирів!..—вимовляє Галина Гоничівна.

Звисаючи безбарвною заслоною, поміж брудом землі й тим, що має називатися краєвидом, дощ хлющить без кінця.

На вінницькому цвинтарі виростає безліч дубових хрестів... Двірець обертається поволі в військову трупарню, бригади й полки в походні лічниці... Корпус Січових Стрільців із гаслом “уноси ноги!” сам себе демобілізує.

Теки з судово-слідчими паперами про кримінальну діяльність агентів державних інспекторів товстіють щодня... Розлягається огидливий сміх бородая-авантурника Омеляна Волоха, що зо своїми гайдамаками вчинив переворот та опілявкрав державну скарбницю й втік у совітську Україну.

Притулмлені постріли то тут, то там, немов звук відкоркованих пляшок, прорізують мрячні вулиці... Скрізь зауважується чавунну втому очей, оловяну вагу вимучених нічницями душ і тіл, непевне, незрозуміле, жахливо-приглушене мовчання.

Мозок маловірної Галини глухо підказує: Серед безмежного, бушуючого моря тильної анархії наступить скоро фінал; втомлені, з надломленою вірою в доцільність опору, стрільці розбігаються по ланах, усіяних замерзлими трупами; нездарність команди, розвал у запіллі, тиф, крадіжки й мародерство—все швидким кроком наближує до катастрофи.

Стає зовсім темно. В далеких будинках запалюються вікна. На порозі нумеру готелю “Савой” стає Неждана Базилевичівна. По її щоках течуть сльози.

—Що трапилось?—питає Галина, підводячись із крісла.

—До міста заїхали денікінські старшини!—Неждана тужно махає рукою—Наши галицькі старшини оповідають, що в оперативному відділі начальної команди чути російську мову! Поруч української команди міста приміщується також російська команда міста від добровольчої армії. Вулицями швидяються золотопогонники з обтягненими шкурюю прутами!.. Наших стрільців ледве стримують, щоб не здирили погонів із рамен кацапів! Денікін оголосує загальну мобілізацію! Штаб добровольчої армії поширює агітацію для розложення Укра-

їнської Армії!

Схиливши голову, сидить Галина в кріслі.

—Немає території! Немає бази!..—каже одягнутий в темно зелений френч і сибірську шинелью славний отаман в брудному нумері жидівського готелю.—Переформуватися на марші?.. Один вихід: відділити хворих, відтягнути здорових, вимити останніх у лазні, продезенфектувати та опісля прорватися в Україну, далеко вглиб на Херсонщину!—булонить отаман тільки що призваний рятувати армію.—Так! Заховати осереддя армії! Врятувати! Це ж, прошу вас! Це ж кінець! Врятувати армію!—Отаман горячково працює над диспозицією зимового походу.—Нікчемні! Не могли одягнути армії! Козаки без чобіт! На вулицях реквізиції роблять! Половина армії—в тифі!

Лікар бере руку отамана: той палає... Лікар добуває тепломір: 39 ступнів.

—Так!.. Армія в тифі! Здорові хай виспляться й хоч ча-синку, хоч десять хвилину відпочинуту!.. Впасти й заснути—де не було б: на дорозі, під стиртою, в кошарі, на снігу під парканом, тільки крихту заснути, відпочити!.. А опісля весна—повстання!.. Знов за справу визволення!..

Голова отамана тріщить, але він схиляється над мапою й вперто розроблює рейд зимового походу.

В Катеринин день, у неділю 7 грудня, Придніпрянська Армія прориває денкінський фронт в районі Любару й, форсуючи залізницю Калинівка-Козятин, йде на Липовець...

В той же Катеринин день начальник вовчанського повіту Арсен Миколаєвич Армашевецький видає наказ про евакуацію міста Вовчі... Він спішиться, бо кожної хвилини можна сподіватись, що шлях на південь буде відтятий.

В 8 год. вранці мешканці Вовчі спостерігають на Соборній площі квапливе вибірання, метушню, вози... За півгодини відділ "госстражі" й утікачі під проводом Арсена Армашевецького, одягнутого в шинелю з кривульками погон поволі рухаються. Вони виступають із Вовчі тихо, безгучно, назустріч невідомому. По обидва боки дороги тягнуться голі, безмежні лани. Вороння з криком проноситься над головою. Колихаються, мов примари, стогнуть тополі, якими обсаджений шлях. Дме вогкий, пронизливий вітер. Сіє дрібний осінній дош. Схиливши голови, згорблені, вони прямають пішки на захід, наче тіні, а не люде. Всім здається, що мадрівці їх не буде кінця. Липке болото перешкоджує пересувати ноги.

Валка розтягається по дорозі. Спереду в авті Армашевецький з дружиною й сином кадетом. Темне волосся пані Армашевецької випоззує зпід котикової шапочки, вона безупинно витирає хусточкою чоло, очі й щоки.

За ними на парі вороних—Павло Аркадієвич Гонич, разом з дружиною Валентиною Гіполітівною. Її руки безпорадно висять на колінах.

Далі одягнутий в кожух із білявим футром князь Горіцин, Теоктист Ланський і з перелякано-благаючим обличчям вовчанський соборний протоєрей. Сухоребрі шкапи тягнуть вози, що навантажені скринями, мішками, клітками з поросятами, качками й гусьми.

Десь коло 1 год. обоз переїджає через село Рубежанку. Біля цукрівні селяне кидають на переїзджаючих неприязні погляди. У вікні в будці сторожа виставлені цвітки. Десь гавкають пси. Шлях переїгає . *

В понеділок 8 грудня Армашевецький, разом із дружиною, сином і князем Горіциним, навантажується на двірці південних залізниць.

Сніг... Розталь... Потоптана повстяками платформа... Брудно, зимно й темно у вагонах.

До Полтави потяг ще рухався виносими, але після Кобеляк тягнеться через несправність паротягу так, що його й бідолашня шкапа могла б обігнати. На Козельщині, Галещині й Потоках потяг стоїть, як йому захочеться. Лихо обганяють його штабні поїзди. Іноді потяг зупиняється на півтора години без жадної піdstави серед поля коло якогось вагону, що стоїть на боці від шляху ледве весь занесений снігом. Утікачі вже мерзнули кілька днів та ще мусять мерзнути невідомо скільки.

* * *

Розпочавши свою мандрівку—зимовий похід, Придніпрянська Армія до 12 грудня осягає район села Юзефівки й місто Самгородок... Армія проходить смugoю, де розташовані майже виключно частини Галицької Армії, що помагають придніпрянцям на кожному кроці...

Ось у селі стоїть артилерія Галицької Армії... Київська Дивізія замінює свої старі гармати на нові й, крім того, відбирає дві десятки гарматних коней... Штаб галицької артилерії й штаб Київської Дивізії вечеряють вкупі.

Ось до шпиталю I Галицького Корпусу передають ранених старшин і козаків Київської Дивізії... З густим, золотисто-рудим волоссям, із сумними блакитніми очима з'являється біля ганку Неждана, що тримає в руках клунок, із однісеньким своїм скарбом. Борис не взмозі відірвати очей від легкої, майстерної ходи сестри-жалібниці.

—Наче немає жадного договору Начальної Команди Галицької Армії з Денікіном із 5 листопаду!—вимовляє вона, вітаючись напівголосно з Борисом. Волосся її розкручується вітром.—Соборність, що сполучує синів Дніпра й Дністра, синів, які разом проливали кров, відчувають сьогодні всі!..

—Казацтво саме усуває зо своєго шляху ті перепони,

що ділить нас на придніпрянців, галичан, буковинців і кубанці!..—вимовляє схвильовано Борис.

—Ганебна політика двох урядів, що між собою інтригували, виявила безсиля тьми, бо не стояла на становищі неподільності Української Нації!..—Дме вітер і сукня обтулює її маленькі ніжки.

—Жадні договори дипломатів не в силі розбити спільноті нації, бо психологія нації не рахується з умовами, які підписують проводирі без згоди й без відома самої нації!—Борис затяжно кашляє й з зусиллям відкашлює мокроту.—Творча нація прагнутиме завжди зєднання всіх своїх синів в один спільній моноліт!

—Мабуть у неділю—ми вже будемо в Липівці!..—кидає Неждана... Здається їй, що непереможній вітер несе її мов сухий листок у страшенну пустелю життя.

* * *

Серед сумовитого зимового краєвиду північної Херсонщини тужливо виг паротяг... Тягаровий потяг, в якому ідути через Єлисаветград години Армашевецького й князя Горіціна припиняється на стації Ново-Українка, після того, як місцеві повстанці попсули залізничні тори. Все нище й нище спускається оловяне небо... З карлючкуватими пальцями, з головами відкинутими назад, зо шклянними очима холонуть у різних поставах трупи... Змарнілі від тифу й голоду плаzuють по землі денікінські дезертири, що просяять їсти та, коли дістають кріхту хліба, майже ковтають його, не жуючи.

—В боротьбі проти Денікіна ми не можемо кермуватися законами звичайної війни, бо ворог не визнає нас воюючою стороною й розстрілює наших полонених!.. Добивайте московських золотопогонників! Женіть наволоч у наше Чорне море!..—пан Арсен Армашевецький читає українську відозву. Жах охоплює його дружину.

* * *

Понад стацією Ново-Українка літає й кружляє дрібний сніжок... Дме колючий вітер. Відгомін стрілянини розрізує нічну пітьму з трьох боків. Стоїть нестерпучий чад від підпланих пакгавзів. Насилу тримаються рештки розгромлених денікінських загонів..

Стрілянину вже чути все блище й блище. Кожну чверть години фронт наближується до двірця. Залізничний шлях заблокований поїздами, що переповнені хворими й раненими та прямують на Одесу... Землисто-сніжний кисіль дороги тягне безкрай валки саней і возів з утікаючими білими москаллями. Кубанські козаки, що нагадують своїми чорними бурками якихось то лиховісних птахів, понасували на лоби папахи й бажають залишити фронт. В тифозній гарячці скрізь бродять товпи людей в сірих шинелях. Зловіща червона заєрава лягає на кинуге по дорозі вантажне авто, на розбиту набоєм червону башту водотягу, на двірцевий дзвін і приси-

паний пухким снігом присадок.

Із вагону вискакує Арсен Миколаєвич Армашевецький.

— Ну що, як? — питает дружина його, тримаючись за одвірок.

Із тривожним зором на обличчі Армашевецький розмовляє з начальником стації...

— Чого хочуть ті петлюрівці?.. Вони несуться й стальною мітлою все метуть на своєму шляху!.. Та яка ж упертість! Самі гинуть, але нас так само ріжуть! Тільки одним хотінням помсти можу пояснити їх чин!

— Велика помилка генерала Денікіна, що він не замирився з ними у свій час! — висловлює свої думки князь Горіцин.

— А чого б і справді не замиритися?.. — запитує начальник стації.

— Найдіть їх, панів ясновельможних! — перебиває їм Армашевецький. — Сьогодні вони під Любарем, завтра під Уманю, за тиждень під Ромнами! Немов привиди, немов борва, носяться вони без бази, без уряду!

— Біда, що воювати ми всі до цього часу не навчилися! — кусаючи нігти, каже начальник стації. — Не з того кінця краю взялись! Треба було починати від запілля, від інтендантів!.. Тепер вже пізно! На протязі шести місяців людям розуму не додаш!.. Тут усі в околицях чекають на українців!.. Вчера, біля багаття, розбалакались корніловці, лаяли генералів своїх, по чому світ стоїть! Денікінові, кажуть, перша куля в чоло!

Ось і розвиднюється... Валки, сани, ридвані, люди, коні, воли, пси, діти, скарб, посуда... Жінки плачуть, діти рують... Зпід рогожок на возах стирчать босі ноги мерців. Вже зовсім близько чути гуркіт гармат.

— А де вагон із вантажем вовчанської “госстрахі”? — питает начальник стації якогось то дідуся, що махає розбитим зеленим ліхтарем по платформі.

— Угнали!..

— Хто?..

— Петлюрівці!

— А де вони?..

— Та пів верстни не буде звідсіля!

— Скоріш! Води візьмеш і виряджай!

Паротяг шипить, випускає зо свистом пару й за п'ять хвилин починає поволі зовзти по засипаних снігом рейках. Потяг бризкає всіми своїми суглобами й прямує на Одесу. Однаке, проїхавши дві верстви, паротяг дає декілька задумливих гудків і знова припиняється.

Арсен Миколаєвич Армашевецький сплигує на землю й звертається до комandanта ешалону.

За ним вискакує його дружина й, хапаючись за його рамя, запитує:

— Кажи, Сеня, невже немає надії на порятунок? Де вони є, петлюрівці?.. Ще вчера були кат зна де? Кажи мерщій!

—Ворог навкруги й немає порятунку!—дивлячись на неї, голосить Армашевецький.

Слідом розлягається постріл бравнінгу: труп його дружини паде на землю. За хвилю він стріляє собі в серце... Князь Горіцин, що боїться самосуду, випиває тут же якесь прозоре течиво з маленької пляшки. Три конвульсії й все скінчене... Нечисленні білі віddіli відходять із боєм, пробиваються в напрямі Вознесенську... Кінець-кінців, по дорозі, що веде з Піщаного Броду до Ново-Українки, сміючись і жартуючи, показуються українські кіннотчики. Їх авангард уже наздоганяє обоз білих москалів.

—Бий кляту Москву! Гранатами їх!—кричить сотник Богдан Заливчий. Сотня рветься за ним.

З обох боків согня наскакує на ворожий обоз, та сипнула по ньому скорострілами... Білі йдуть у розтіч.

Кіннотчик Данило лежить із простріленою головою, побіч нього—московський ратник розірваний гранатою.

Борис Гонич злазить із коня та підіймає бранвнінг із вистріленим набоєм.

* * *

Не забуде ніколи Неждана Базилевичівна жахливого грудневого ранку під місто Животовим... Страшена лава Кавкаської “Зводної” Дивізії, під командою молодого князя Горіцина грабує обоз Чорноморського Полку. Сестра-жалібниця ледве не дістается москалеві в полон.

Відбивається назавжди в памяті Неждані мальовниче село на Херсонщині, де їй доводиться провести Святий Вечір. Закутані в очерет білі хатинки повитягались здовж глибокого яру. Різдвяний гимн “Христос Ражддається!” зміняється під час святочної вечери національним “Ще не вмерла Україна”. Хор, під проводом місцевого вчителя, співає колядки, але думки Неждані переносяться на два роки назад, скеровані до родинних обставин. Їй пригадується Різдво в Тернополі: тоді вона перебувала під свіжим враженням смерті нареченого Юрка Сикуранця.

Другого дня Різдвяних свят полк атакує суміжне село, що лежить на північний схід. Застави ворога, що висунені перед селом, порубані дощенту. Денікінці втікають, бо шлях відступу на Вознесенськ їм відрізаний: там повстали селянє. Захопили багато військового майна, набоїв і кулеметів. Поміж полоненими майже половина жінок: по відомостям, не бракує губернаторші та співачок шантану.

На третій день сязь все село бере участь у похороні забитих козаків. Неждана клопочеться, щоб прибрati гарно небіжчиків у трунах. Святочно, з великим піднесенням на дусі відбувається похорон: прокльони й заклики до помсти змішуються з салютаційними сальвами та співом “Ще не вмерла”...

Полтавщина в середині лютня 1920 р. робить на Неждану добре враження. Привабні хатки прикрашені рушниками й портретами Тараса Шевченка. За всіх закутів дворів вигля-

дають спокійні голови крутогорих волів.

Перебування лицарів залізного хреста на Лівобережжі відзначається серіозними боями з червоними. Місто Золотоноша переходить кілька разів із рук до рук. Поява розіздів Чорних запоріжців коло Лубеня надто турбує большевицьку адміністрацію та команду.

5 травня 1920 р. зимовий похід лицарів, що тривав 153 дні, скінчився. 153 дні, з яких майже третина припадає на бої, кілька тисяч верстов маршу, що в більшості переведений був у люту хуртовину або в веснянну відлигу. Стільки небезпек!.. Стільки надлюдських змагань!.. Обози, штаби, шпиталі, хворі, повстанчі загони, жибі тіні!..

Любар Волинський, Самгородок, Липовець, Животів, Жашків, Умань, Богопіль, Ново-Українка, Знаменка!..

“Горить Сміла, горить Канів,
Чигирин, Черкаси...”

Перехід через Дніпро, Золотоноша, Холодний Яр, місця де святилися колись гайдамацькі ножі, голосне лунання дзвону Мотринівського монастиря, Ольвіопіль, Пятихатки, Долинська, Новий Бог, Вознесенськ, Ананів, Ольгопіль, Крижопіль, Вапнярка та Ямпіль Подільський!..

НА БЕРЕГАХ ЯДРАНУ

Хвилі й бризки... Шнури й сітки...

Рудий, кирпатий, з обличчям поцвяхованим віспою бувший козак Мазепинського полку Запорізького Корпусу Грицько Василишин із Поділля працює, як грубник на шхуні в Ядранському морі... З підмазаними повіками, у засмолених штанах приставлено до нього помічника трицятитрійного Мирослава Базилевича... Обох забрано в полон в осені 1919 року денікінським військом, обидва разом опинилися в Югославії.

Шхуна важко навантажена бочками й пачками. Оплата робітникам висока, біда тільки, що тяжка праця й гойдає занадто. Лише виховзне шхуна в море—її так і кладе на обидва боки.

В грубницькому віддлі душно й хмурно. Коли сплять робітники, мусять привязувати себе до пачок, що грубо покриті брудом. Грицько Василишин і Мирослав Базилевич вже три місяці відчиняють заслінки печі, вантажуть її чорним золотом. Немов кашлаті чорти вони роблять, не покладаючи рук. Голі, ховзькі, залізно бліскучі від поту й вугілля, повертають вони муринсько-розвливними білками, розмашисто всаджують лопату за лопатою в піч, де бурхає, рве й кипить палюче, мідяне-червоне полуя.

*

*

Віє пронизливий вітер. Грицько Василишин веде Мирослава Базилевича в найпаскуднішу ідозрілу частину міста, доки катарської Дальмациї, де ні кожна людина ризикне проходити без бравнігу чи фінського ножа. Це квартал матросів, що відпочивають тут од моря, хитання, задушливих люків і вогняного пекла грубниць. Тут матроси всіх країн пропивають зароблені гроші, зраджують наречених і жінок, купражуть, бешкетують та плачуть від суму.

Важке й пяніюче повітря, що наскрізь пропахло ромом, прядивом, йодоформом і кораблевою смолою. Поберіжжя завалено брудом, линвами, уламками барилок, подертим взуттям, поторощеним шклом, смердячим сміттям, валом морської трави, пушками з консервів, попсутими вітрилами й сітками. Затуливши носи Грицько Василишин і Мирослав Базилевич рушають уперід. Всьо навколо повно нестерпучого смороду.

Скривленим намистом спалахують огні низько гатункових портових коршем, де панує бруд і злидні, де незапашно, гомінливо та велелюдно, де мандрівники відводять душі серед хмелю.

—Ми прийшли нарешті!—шепотить припиняючись Грицько Василишин.—Ось уже й кишло!..

Двері настіж... Гамір, тютюновий дим... Карбітове освітлення кидає вигадливі тіні на безбарвні шпалери, на дубові дзиглики, персвернені бочки, захмелені лиця гостей і липкі, деревляні, залиті вином столи.

В величезному цегольняному вогнищі лускатить ватра, лиже язиками чорний казан, що висить на ланцюзі. З розтібаними комірами Грицько й Мирослав проштовхуються до прилавку.

Недбалим рухом Мирослав кидає на прилавок “банку”. З легким тремтінням Грицько вливає ром у спрагле горло. З копицею масного волосся, з засуканими рукавами груба газдариця цупкими пальцями змітає в шуфляду жовті динари.

Тут злочинне дно... Сюди приходить окремо багатомовне племя алькогольного есперанта, щоб затуманити розум і забутись... Матроси, дезертири всіх країн, бездомні волоцюги, що каті, на круглих ногах-колодах ділтянки, які шукають зарібку, брудні, волохаті й носаті вантажники, дрібненькі кишенкові крадії та грабіжники з битої дороги, що якимсь то чудом уникли шибеници.

Посміху, жартиків і веселого завзяття тут майже цілком не побачиш. Тут панує моторошне арго, яке родять злидній злочини, нездоволення та приглушений бунт безсилого раба. Лунають влучні, гострі слова, які зрозумілі тільки відбірним.

Все це цілком відокремлене коло людей, коло соціальних сподів, із своєю душою, зо своїм жаргоном і звичаєм. Суспільство зневажає цей бездомний, безрідний, безправний, забутій, залишений та принижений світ. Ці люди загрузши в розпуці стоять поза межами закону та шукають забуття, чи колотнечі, чи заспокоєння пристрасті.

Часом світанком трапляється, що будьяку людину тут забуть ножем на смерть.

Тоді газдариця гасить світло і жene всіх присутніх геть із кишла. Збитого в такому разі виносять на вулицю та щільно замикають двері.

Підперши стиснутим пястуком голову, Мирослав Базилевич заїдає баранину з рижом, проти нього Грицько Василишин й якийсь моряк у шкуряній куртці з жилуватими, покритими татууванням руками. Обидва кидають кості на перевернену бочку. Скрізь порожні пляшки, колоди засмальцюваних карт.

—Нарід, ясно, ну-ну!..—промовляє згодом Грицько до Мирослава.—Адже усе, немов би свої!.. Якби з одної родини!.. Один одного всі знають.

З мандоліною під паходу зявляється веселий Микола-матрос. Вісімнацятлітнім хлопцем напередодні війни він—син інтелігентних батьків, утік із Одеси за кордон, разом із якимсь то мандрівним цирком. В Царгороді він зголосився матросом

на пароплав, що мав плисти в Західну Африку та після вештався по африканських лісах. Сьогодні він досконало знає французьку, італійську, еспанську, турецьку мови та безліч муринських говірок. Микола-матрос сідає до вогнища й з безклопітним глузуванням співає:

Дождалась конца резонного
та стала в Севастополі
ось конница Будьонного!..
Улиця, улиця!.. Широкая улиця!..
Барон Врангель сердиться,
що Крим уже не вернеться!..
Улиця, улиця!.. Широкая улиця!..”

Мов дві жаринки блискотять від запалу й алькоголю ма-люсенky оченята Миколи. Покладаючи перед собою важкі, жорстокі пястуки Грицько з таким же захопленням уважливо слухає спів під супровід мандоліни.

— Вілемо спочатку, Миколо! — кричить бувший “мазепинець”. — Тут рома!.. — замовляє він. Микола-Матрос сідає біля столу. Газдиня вшиковує келіхи й розливає напій.

Бухають корки, деренчить шкло... Розчепірюючи руки, боком, як курка перед автом, утікає вгору в кімнату якась дебела ділтянка, разом із чужоземним гостем.

Старий “чиче Цане” кличе Мирослава та рає йому помилуватися “царицею” надморського кишила, приваблюючи його красою доступної й величавої італійської “ариці”... Мирослав слухає й замовляє ще одне коло.

— Гарна дівчина!.. — шепотить на вухо бувшому старшині Галицької Армії підпітій Микола. — Вона приймає всіх, кого приведе до неї вірний “чиче Цане”: старих і бридких, тверезих і пяних!.. Вона сидить до самого світанку в коршмі, гуляє, знемогаючи від утоми, пе, пересилоючи себе, але головне — за любки віддається ласкам нашого брата-матроса!.. Яка гнучка, жагуча, ковзка й напруга!.. Її груди й руки покриті татуюванням: на лівиці змальована у неї гадюка, на правиці — череп, на грудях — серце, що простромлене кинжалом! Вона нізащо в світі не візьме від мене грошей!

— Скільки вона має літ?.. Яке її імя?.. — запитує Мирослав Базилевич. Неспокій, тривога й безмежна журба нагло охоплює його.

— Й тепер буде біля 26 літ!.. — ковтаючи жадливо, відповідає Микола-матрос. — Під час народин її, як і всім, було дано якесь там імя, але вона його, здається, давно не тямить!.. Тут усі її кличуть “Стеля”!.. Вона розуміє, між іншим, українську мову!.. Чуєш?.. Не потрібно хіроманта, щоб із випещеної її долоні перечитати бурхливе життя!.. Мабуть вона довгий час грава на сцені!.. Прожиті роки накреслили на її молодому, подористому й сухітньому лиці цілий літопис всього, що зазнала в житті!.. Її буйна вдача, слова, які вилітають гураганом, низький голос, палаючі чорні очі, бійки, котрі вона вигадує зо всіми, створили в цілій Боки Каторській славетній поговір!

Тепер Мирослав розуміє все... Чуття його певно й безперечно підказує, що зараз щось скочиться, що та, яку він здається, згубив із зору назавжди, нагло опиниться біля нього... Чоло мокріє, серце припиняється, ноги дрижать...

Серед п'яних вигуків гостей кишла починається п'яний розгар... Микола-матрос акомпаніює на мандоліні... Летять жарти, коло кружляє в вихорі... В темному, розбитому в деяких місцях зеркалі мигають пяні обличчя... Щоб заглушити сумніви, суперечності та страждання, що розідають мозок, Мирослав із сигареткою "Вардар" у зубах, з револьвером на боці й фінським ножем за паском, кидається в коло... Він гуляє до впаду... Микола помітно хмеліє... Грицько посилає одне за одним замовлення... Під невмовкаючі, соромницько-шальницькі верески Мирослав Базелевич демонструє зле-втішний танок поміж дзвінкими шклянками й гостряками ножів.

—Дивись!.. Дивись!.. Вона!.. Вона!..—Микола штовхає Мирослава в бік.

—Хто?.. Стела?..—падає запит.

—Звертай увагу на очі!.. Бездонні очі!..

Корч пробігає тілом Мирослава... Він позирає навколо... Скорботня усмішка сковзує по лиці його... Та, що віддала тіло нестриманій жазі, зявляється під гуркіт пивних кухлів і шклянок, під галас і вереск гостей кушла, після візиту чергового гостя.

Вона витворна й ваблива, як раніш.. Тільки вираз обличчя, ніжно-зухвалі очі, які ненормально палають і в яких нахабність веде боротьбу з втомою та млявістю, ясно свідчить, що вона вже почула льодовий подих смерті...

—Але чому вона така бліда?..—гадає собі Мирослав.—Від лікеру, чи від утоми?.. Від безсонних ночей, чи від тієї хвороби, що покладає свій невітертій знак на її лицез, як поклик могили?.. Йі тепер щойно 26 літ, під очима у неї великі темні круги, краї вуст спущені!.. В своїй чорно-жовтій смугнастій сукні, з посрібленими брансолетами на голих руках, вона нагадує "Карменшету"!.. Вона кашляє та курить тонку "Наретву"!.. На її шиї видно шрам од удару, здається, зроблений ножем: перед війною цього не було!—Минає чимало часу, заки Мирослав заспокоюється... Він міцно стискає рукою шклянку з ракією.

Нагло вона удає з себе байдужу, підходить до темного зеркала, дивиться з омизленням у нього, свище, бє себе по стегнах і, не звертаючи уваги на присутніх, забивається в кут залі.

—Чао каро!—викрикує несподівано вона й виходить на середину залі.

—Траваджа ла мукер,
траваджа боно!..

Вона гуляє під акомпанімента мандоліни Миколи-матроса непристойний танок живота. Рвучкий кашель робить її подібною до дошки, що порепалась.

— Минали місяці... Вона була зажурена й мовчазна—промовляє Микола Мирославові, коли танок скінчився.—Тепер у неї вряди-годи щасливий вигляд!.. З нею гуляє якийсь матрос, що за її напосіданням зарізав убиеника її пестуна-кота!.. Одначе всі її люблять за бешкетні лайки, за танок жи-вота, за пісні вулиці та за щире, спочутливе серце!.. Вона, як кітка лащається до грубої газдині коршми!.. Вона об'ймає газ-диню, якої обличчя розпливається в широку усмішку.—Стела, дас їй добрий прибуток—пояснює Микола.—Крім всього обидві звязані схожістю протиприродних уподоб, що мають у своїй засаді ганебний, зіпсуйтий поваб жінки до жінки!..

Вогке волосся Миколи-матроса паде на очі. Руки не-сподівано хапають ножі. Люде ричати від лютості, задиха-ються від шалу. Ворог Миколи бе противника шклянкою в підборіддя. В обох кров точить із носу. Микола схоплює ко-госа за вуха за сказом і тикає писком об долівку.

— Посварилися через Стелу!..—кричить газдиня. — Хто почав невідомо, а втім буються завзято!..

— Головне во хмелю нас не зачіпай!..—голосить Грицько, що теж хоче битися, аби з ким. Мирослав його стримує.

— Я негайно закличу її до тебе!..—пропонує Микола.

— Йди, кажу тобі, з нею!..—насупивши брови радить Грицько.— Я зачекаю на тебе тут, проте ж не затримуйся вгорі!..

— Більше двох “банок” не давай!..—додає Микола.— Гро-ші заплатиш потім!..

Грицько сідає, підперши руками голову. За мить голова його, зсуваючись з рук, вдаряється об деревляний, залитий “желавкою” стіл. Мирослав бачить, як вона проходить поміж дубовими дзигликами, якийсь то матрос, що стоїть біля дверей, щипає її за руку. Вона обсилає його нецензурною лайкою й вузькими крутими сходами підіймається вгору в “собу”. Вслід за нею підводиться Мирослав.

Низька й хмурна “соба”... Залізні віконниці... Повітря про-сякнене випаром людського поту... Біля стіни стоїть маленька ат-ласна канапка з двома фотелями по боках столу. На столі—таца, пляшка з недопитим ромом, дві чарки, помаранчі, банани, інжир, рохат-лукум та оріхова халва. Зпоза тонкого папе-ру просвічує медовий, рожевий далматійський виноград, що в цей час року дуже дорогий.

На залізному м'якому двохспальному ліжкові відкинуте покривало: сірий кіт спить на ньому та муркотить на всю со-бу... На брудній стіні висить зеркало, її портрети в ролі Мі-ніони, Карменшети, Ратмира, Сальоме, Кундрі, Льоти, Солохи, Полини, Зібеля, царевича Федіра, пажа Урбана, Боначіо...

В куті підвищується мармурова вмивальниця, на скринці блакитніє поливаний глек та розставленій полумисок із во-дою і червоним розчином марганового калію.

Пізнати Мирослава вона безперечно не може: минуло ві-сім літ. Із професійною байдужістю дивиться вона кудись у бік, після скидає зо змарнілих ніг панчохи, що ще так недав-

но ліпилися різбарями й вславлялися поетами вsovітській Москві.

Мирослав добуває з кишені гамана й відвертається в бік.
Вона лічить дінари скрізь його рама.

— Як добре нагородиш, не пошкодую ласки! — каже вона.
— Надибаєш у мене не менше того, що шукав!.. Подаруй дещо
в скарбничку на сестру сиротину, що мешкає в Ліворно в мо-
жого вуйка! — З підлашеною усмішкою вона вабить гостя.

— Джована!.. 6 грудня 1913 р.. “Цар Борис Годунов” у
бенефіс Бориса Гонича!.. Памятаєш себе в ролі царевича!.. Піс-
ля зимова ніч ув Україні!.. Басун!.. “Метрополь!.. — байдужо
холодним тоном відказує Мирослав.

Вона болісно здригається, в мить відкидає голову назад,
її обличчя полотніє... На мить воскресає минуле... Вперше во-
на розуміє, що таке час, що таке тлінь життя...

Мирослав дивиться на неї й завважує, що на її щоці ско-
ро пробігає слізоза, її довгі шовковисті вії сплющені... Із пів-
пяної далекої притомності її дещо хитає навідворіть!.. Бока
Каторська!..

Вони сідають один поруч одного на атласну канапку...
Її обличчя залишається в тіні... Вона пестить його руки...
Час, незмінний час зупиняється, ніби вколисує її пяненьку...
Знадвору бурхає шпуйний вітер, долітає пароплавний гудок.

— Памятаєш, Мирославе, лаштунки нашого оперового те-
атру комерційного клубу?.. — Вона кашляє... Вона досі памя-
тає чуття жаху, з яким вперше дивилась на кров у долоні.

— Так!.. Памятаю, Джовано!.. — Очі його затурбовано слід-
кують її.

— Ондечки дім, де я родилася!.. — показуючи на світлину,
що висить на стіні, промовляє вона. — Відпочивальня, за нею
на право заля!.. Ось там заля з іншого боку, як що увійти з
їдалальні!.. Може ти голодний?.. Ідж виноград, халву, рогат-
лукум!..

Настає мовчанка... Обидвоє дивляться одне на одного.

— Так, Мирославе!.. Занадто змінилось усе після нашої
останньої зустрічі!.. Чому ми всі мандруємо по світу без цілі
та не находимо собі спокою й місця?.. — з утомленою усміш-
кою на вустах питає вона.

— Я тобі, Джовано, негайно дам відповідь!.. Життя нас
тіпає, кидає, немов човен у бурю по хвилях, руйнує надії,
але нам мусить вистарчити сил, щоби продовжувати важку бо-
ротьбу до кінця!.. — Він запалює папіроску.

— А навіщо продовжувати боротьбу, Мирославе? — зажу-
рено шепотить вона. — Кінець настає!.. Голос пропав!.. Леге-
ні розіджені!.. Я пробувала кіно — нічого з того не виходить!..
Треба починати дещо іншого — гадала я!.. Але щож розпочати?..
Та ж я нічого іншого не вмію!..

— Що ж діяти, Джовано?.. — Мирослав заплюшує очі. —
Треба жити й треба провадити боротьбу до кінця!..

— Але якщо немає чого провадити боротьбу?..

—Стільки безсонних ночей проводили письменники-символісти передвоєної доби, щоби відповісти на це прокляте питання „яке хвилювало не одне покоління... Вони бентежили спокій гімназистів, ходили з кута в кут по своїх робочих кабінетах, жбурляли нерозважливо свої чорнетки й рукописи в палаючі комінки, притулялись гарячим чолом до зимної шиби, затроювали свій виснажений організм наркотиками та розгадували: Пощо?.. Втомно пустими, непотрібними й безнадійно застарілими, відсталими зо своїм мордуванням здаються вони нам тепер, коли їх перечитуеш!..

Кріхкотить її постава й здригається від нападу сухого довгого кашлю... Вона кличе “чича Цана” й наказує принести їй коняку.

—Навіщо це, Джовано?..—стурбовано питає Мирослав.— Ти занадто пеш і виснажуєш свій організм!..

—Так, пю!..—Вона швидко випиває й втирає вуста долонею.—Пю, бо так скорше помру!.. Начхати мені на життя!.. На день раніше, на день пізніше?.. Яка різниця.. Від часу, коли я розрізнилася з ним, я пю запоєм!.. Тільки коняк мене підтримує перед смертю!.. Всі дівчата пьють тут у нас чай під видом коняку, коли їх гості частують, але я плачу власні динари, щоб пити справжній коняк!.. Ти знаєш давно, Мирославе, що я приречена на смерть!.. Чому ж відтягати кінець?.. Яка різниця?..—Вона знову здригається від кашлю.

—Тобі зимно, Джовано?.. Ти недужа?.. Ти так болісно кашляєш!..

—Це не заступа?.. Це... сухоти!.. Люде бачили, як у мене йшла кров горлом!—Вона паде до Мирослава головою на груди та поволі гладить його волосся.—В жовтні 1919 року в Вінниці його сестра, Галина грала ролю Ровтенделян у “Затопленому Дзвоні”!.. За словами “Тебе я ненавиджу!.. Я на тебе плюю!..” Гайнріх одштовхнув Равтенделян!.. Вона пішла ображена до Нікольмана, але після, коли коханці зустрілися останній раз, було вже пізно!.. Як що побачиш його дебудь, скажи йому—вже пізно!.. Ось і я, немов Равтенделян, скажу йому завжди тепер:

Кохала я тебе: тоді був травень!..

Був травень!..

Але це все минулось!..

З палаючими від зворушеннями очима, пристрасним півшепом продовжує Джована:

—Хто віддав усю себе у розцвіті краси?..

Кого в джерело штовхнув немилосерно ти?..

—Кого, як не тебе?

Руки Мирослава в мить охоплюють її, міцно пригортають до себе... Вона почуває близько буйне биття його серця, його перериваний подив.

Там угорі лунають дзвони!..

Там сходить сонце!.. Ніч довга!..

Вона кашляє та слабіючи, паде на канапку...

ВСЕ НЕДОЛУГЕ ЖДЕ СМЕРТЬ!..

В Україні лютує пошестъ сипняка... Герой звенигородського повстання, що родився в Сміляніх Бурдичах та закінчив курси садівництва в Гумані виступає з портретом Наполеона з кордону Польщі в ряд на Київ у листопаді 1921 року.

У великому пятиповерховому будинкові з балконами на розі вулиць Мироносицької й Тараса Шевченка в помешканні число 1 стеля всяна повзаючими стоногами й смердить мишами... Палива немає... Електрика не світиться... Водогінні труби потріскали: Край—край!.. Край—край!..

В їдалні, поволі, виміряно, немов у такт стукотіння в висках Петра Аркадієвича Гонича, що тільки повернувся з "Губфінотдела Хлібпродукта", крапає з промоклої стелі в підставлену миску вода. Бліда, як стіна з розпущенім волоссям, оточена зо всіх боків подушками, Марія Ігорівна-Гоничева лежить в зимній неопаленій кімнаті й тихо стогне цілу ніч і цілий день. Змарніла усвідомлює собі, що дихання життя відлітає від неї назавжди.

Варівкій Петро Аркадієвич підносить до її вуст худу безсилу руку, Марія Ігорівна намагається торкнутися чоловіка головою та не взмозі цього зробити.

—Під час нашого весілля, Петрусю, не гадала я, що доведеться вмірати серед таких обставин!—вимовляє вона.—Дивись, яка на дворі прикра слота! Сонця вже другий тиждень не видно! Дивись, як похмуро й сумно скрізь.—Важка, болюча туча наступає в повітрі.—Десьто наші діточки, Борис та Галочка? Кажуть, загряницею! Памятаєш, як Галина перед п'ять роками кінчила студії в інституті? Тепер вона на драматичній сцені!

Блідий, виснажений Петро Аркадієвич, зігнувшись підходить до Ясика. Пара бухає з його уст. Хлопчик уже все розуміє, наче дорослий: в місяці лютні йому вийде десять літ... Дідусь міцно обіймає внука й довго не може вимовити слова.

—За якийсь час бабуні нашої не буде вже з нами!—починає він зупиняючись.—Підойди до неї! Вона кличе тебе!

Наблизившись до ліжка вміраючої, Петро Аркадієвич бережну руку дружини й поволі гладить її по чолі. Вона розпліщає очі, бажає щось сказати, але не може вимовити слова.

Бабуню!—З обличям червоним від сліз, Ясик кидається на шию Марії Ігоревні.—Ти не помреш—кричить він.—Ти ще будеш жити з нами!

Перед образами світять шлюбні свічки. За стіною чути гидку лайку якихсь то зайд, яких вселено силою по ордеру

мешкальної комісії совітів.

Груді Марії Ігорівні підіймаються під укривалом звільна, повагом... Надвечір вона вже без притомності... Настає тиша, болісне, довге мовчання й з ним відходить її останній віддих.

Яsic клякає на коліна й цілує остигаюче чоло помершої. Старовинний бронзовий годинник, що залишила фрав фон Генцов, вибиває одинадцяту. Відгук його ніжно розлягається рясними ударами й напослідку завмірає...

Довго стойть Яsic і позирає на двері. З боку на одвірку чимсь гострим вирізьблено літерами: "Сибіла. Борис. 1910" Яsic давить слози в очах, стискає вуста й складає руки.

—Одинацять літ перед тим батько його рідний Борис, що буйно проводить свої роки десь загряницею, в цей самий день, в що саму хвилю, стояв біля відкритого пяніна на одному коліні й присягався у вірності, незрадливості до кінця життя його матері Сибілі... Так оповідала тільки щойно померла бабуся його Марія Ігорівна...

Краплі падають дальше, але вже не з дзенькотом, а з бульканням у переповнену мідницю.

* * *

Насилу пощастило зорганізувати подібний до християнського похорон... Петро Аркадієвич спочатку планував загорнути труп у ковдру й, прикріпивши його до дошки, опустити в яму, поруч сина Гліба. Після вирішив віддати в виплат за соснову домовину величезне бюрко з червоного дерева.

Під сірим грудневим небом знайомі родини Гоничів виряджали останки Марії Ігорівни до тільки що викопаної могили. Свистить студений вітер поміж верховіттям голих дерев... Після похорону вертаються домів на обід... Там чекають на гостей, юшка з воблюю, розварене пшено без масла й цвітковий чай без цукру.

* * *

Серед буйної півтропічної природи, під тіню паучих кипарисів, велетенських гадючих ліянів, зелених наметових магнолій, де чадять своїм запахом оманливі мімози, де милує людей південне блакитне небо, на березі прегарного Адрійського моря, поміж скелистими горами, приміщається санаторія.

Гарячі проміні заходячого сонця яскравим сріблистим світлом заливають зелений, розкішний крайовид... Від гір на пісок падуть сині тіні... Тільки перейти дорогу й біля ніг хлюпається протяжно гомінливе шафірове небо та, відкидаючи високі водограї білої піни, розбиваються об граніт потужні буруни... По широких схилах гір лавами до самого моря розтягаються довгі алеї задумчivих кипарисів. За ними бовваніють віковічні кактуси, видніють виноградні лози, сумні пальми й знову перебігають кипариси. Велике ядерне листя магнолій під тересою санаторії неначе посыпане дрібними блишами. В санаторії тане, повільно гине кістяк з гарячими очима.

Цвірчать цикади... Недужа здогадується, що дні її полічені,

доля вирішена, що холодна, невблаганна тінь близької смерті вже невидюче вється понад нею... Лікар стверджує, ніби у хворої залишилась лише частина одної легені, організм увесь виснажений, нервова система підрівана. Морфіну їй вприскують обережно, але вона потрібна їй в занадто великих дозах, бо до морфіни призвичаєна вона всім колишнім життям.

Що вечера прокидається недужа, коли до покою її всовгувється сутінь та на трівожному тлі рожевого неба згасає зоря. Сьогодні вона проснулась рано. На догоряючій смужці далекого кайнеба диск покривається багрово-червоною барвою.

—Знов заснула на Заході!—збентежено оглядаючи кімнату й шафу, вимовляє собі через силу хвора.—Тому ѿ вночі я завжди прокидаюся!

Вона взуває старі бальові пантофлі з високими обцасами, сідає на ліжко, набравши сил, витягає з приголівля ранішній виноград, щоб дойти його... Слабість, немов огнем спалює її... Вона так утомляється протягом своєго безкрайного, дотліваючого в західному полумі дня...

Згодом, тримаючись за останній правий легень, недужа бере рушника й втирає потіюче чоло, карк та мокрі долоні. Вона дивиться крізь вікно: проти тераси журно блимає далекий блідий маяк... Вона належала собі пролежна. Стегно ятриться у неї. Лікар лікує її від пролежнів, істерики й поту: марно лікувати від сухотів він не намагався. Вона задихується... Здається їй ніби вся кімната наповнюється білими гадюками, слизькими, харкаючими кровю.

Другого дня сестра-жалібниця винесла хвору на простору веранду. Оточена зо всіх боків подушками, з непорушним смертельно живтим обличчям, з червоними плямами й синюватими вустами, вона сидить укріслі й дивиться на блакитнє море та важко дихає... Десять ген-ген далеко на противолежньому березі —ледве мелянхолійні горби Тоскани. Там рідний край її матері, край з його шляхотною гармонією, з червоножвотими гаями.

Все стає немилосердно ясне: вона хвора на смертельну хворобу, нічого не вийде з того, про що вона мріяла, не буде останньої зустрічі з Борисом, їй залишилось жити місяць-два, може й менше.

На колінах звисають худі, безсильні руки. Тонкі, вогкі пальці її ледве помітно перебирають згортки хустини... Вона нудиться без сну.

* * *

Недужу вмістив у санаторії артист Аграмського Народного Казалишта Жигмонт Блюменталь-Альбота, що приїхав одного дня відвідати ту, що розбилася його життя.

Смеркається... Вона лежить повна тінів у високій кімнаті... Він із понуреною головою стоїть біля неї. Обличчя його змарніло, підборіддя загострилося.

—Передомною, Жигмонте, виринають сьогодні образи раннього дитинства в нашому маєтку!—долітає приглушений голос слабої.—Адже чи мало знаєш ти наш Вовчинський повіт?

—Вона намагається злегка всміхнутися та продовжує:—Оце я згадую рідний край, жовтий дім із білими колоннами й різно-барвними шибами! В темну ніч бувало всі вікна в ньому освітлювались огнями! Сумні зелені ставки, золоті, березові ліс-ки в осені, й туга українських степів, і сільський простір, і роз-логість лугів! Я згадую ще наш інститут, Жигмонте! Ти ніколи не співав у ньому в концерті?..—Артист хитає головою. Зір йо-го стає неспокійний, боязкий.—Я дуже добре памятаю ще стару класну даму Олену Івановну—інститутки звали її “Цербером”,—навчителя німецької мови з задумливими блакит-ними очима!—Вона шепотить чудним стиснутим голосом, пе-ред її уявою стає Петербург, Адміралтійська, Нева, Острови, Нова Деревня, Цигане, “Самарканда”, Італія, Віденець, Мілан, —Мармуровий Леонардо да Вінчі проти “Ля Скаля”, Далекий Схід, Країна Верхобіжного Соня, перший дебют в московсь-кому імператорському театрі, нарешті цілком недавній, велич-ний Берлін—феєричне освітлення, зимовий сад увесь у хризантемах.—Таким далеким, потопленим світом здається все.

Він проводить рукою по чолі, вона відкидає голову й див-иться на нього очима повними сліз, намагається підвистись, але в туж хвилю паде знов на ліжко.

—Джовано!—несамовитим голосом раптом кричить ар-тист.—Я проклинав тебе впродовж 12-ти літ, ненавидів, рвав твої світлини, але кожну хвилю я знов, що забути тебе невозмо-зі! З часів, коли ти залишила мене, мое життя стало мукою!

В його порожній голові, без жадної ясної думки, мозок ба-жає схопити недужу, пригорнути, покрити її своїми поцілука-ми, вирвати від насуваючих льодових рук кістлявої Морени... Врешті-решт він мляво усміхається й смутними очима вдивля-ється в її обличчя.

Похило, в окулярах, з чотками й з здоровенним, криластим, накрохмаленим чепцем зявляється сестра-жалібниця, католицька черниця, що тримає в руках поливану миску з покотистими бо-ками.

Хмариться синій Адріятик, хвилі западаються фосфоричним полумям, ніч вповзує крізь вікно...

Жигмонт Блюменталь-Альбота виглядає на поверх: пів не-ба зо сходу займає бездоння, чорна, жахлива порожнеча, що ярко продіравлена блискучими зірками, але з заходу напов-зують важкі, грізні хварі... Плачуть сичі, кумкають жаби, хлю-пає об гранітову заставу море.

Жигмонт підходить до ліжка, нахиляє вухо, прислухується: він чує, як вона, сливе ворушучи посинілими вустами, двічі вимовляє тихо:—Борис!..

Несподівано Джована простягає свої безкровні руки в простір і голосно, несамовито, пронизливо голосить... В боліс-ному крикові чути нелюдські муки, неймовірно розпуку, свідо-містъ, що наближується неминуча смерть.

Вона ридає... Ридання, зойки перетворюються в істерику... Долітає до дому її дикий лемент.

Настає жахлива хвилина: її опухлі очі заплющуються напів-прозорими повіками.

Жигмонт непорушно вдивляється в її запалі щоки... Кров пливе з її горла: чорна, така густа...

Джована хоче схопити велику миску, даремне—тіло здригається, воно вже надто знесилене.

Зявляється лікар: старий такий, в окулярах.

Червоні бульки крові в кутиках уст й слабіюче дихання вже свідчить про останні хвилини.

Лікар свідчить, ніби кінця треба сподіватись в кожну хвилину й виходить.

Жигмонт зітхає, хмуро хитає головою та жде, що буде далі.

Хрипи вже чути рідко, майже цілком стихають... Розлягається її передсмертне чекання...

Перед нею просуваються дитячі мрії, рідний маєток у Вовчанському повіті, Котомлянські ліси... Настає тиша... Привиди проходять... Все поволі щезає: непроглядна ніч опановує кімнату, над головою пливуть оловяні хмари.

Їй дуже хочеться побачити хоч ще один раз у житті Бориса... Нарешті вона бачить його... Борис безгучно входить...

—Тільки не відлітай, припутню мій!!—її недолугі пальці хапають руку Жигмонта—Ти повинен знати, як кохаю я тебе!.. Я любила лише тебе одного впродовж цілого життя!.. Я кохала, кохала!.. Тримай руку мою та не впускати сюди нікого!.. Сідай тут поруч мене!.. Я розрізняюся зо своїм!.. Хіба ти не пізнаєш мене? Я ж безумно кохаю тебе! Я bogotворю тебе! Я жалію, що не клякала на коліна перед тобою, що не цілуvalа землі, по якій ти ходив!

Вони разом злітають, підіймаються в повітря... Борис несеться в простір, простягає руки, бажає схопити її... Гойдавка підхоплює обох й уносить кудись, немов на крилах. Повітря стає розрідженим повітрям горішнього верхівя. Край неба поширюється, несподівано зявляються моря, острови, міста, мелян холійні горби Тоскани... Величезні камяні рамена Бориса спливають кудись у безмежну високість, у темряву... Нараз розвиднюються. Мигає щербатий місяць... Адрійське море... Нагло все топиться, провалюється, зникає...

—Як.. Невже померла?..—здивовано розмовляє зо стінами колишній чоловік біля ліжка бувшої дружини.—Ta які ж балян-драси!.. Ta які ж страшенні бредні! Це все сон!..—Жигмонт мізинцем обережно спускає її повіки й, схиливши голову, сідає біля столу.—Це безперечно нісенітниця!.. Нічого того її не буде!.. Вона спить і тільки!.. Як це може бути—враз сконати?.. Як це? Заснути на віки під спокійний і лінівий виплеск адрійської хвилі й не дожидати до трицятого року життя?..—Він вдивляється в її бліде обличчя.

Вона лежить на спині прямо з протягнутими вздовж тіла руками: ледве зігнуті долоні, повернені догори. Мармурове чоло закрите волоссям, крізь яке видно кров... Кров застигає

й в кутиках міцно стиснених уст. У зимній, місячній білості суворого, як маска, обличчі, в похмуро зсунених бровах, він зауважає ледве виразний відтінок гоноровитої вроочистості:—Пішла, мовляв, з вашого світу!.. Не жалую!..

—Загас огонь життя!.. Зіяв дикий цвіт серед жаливи!—бубонить собі Жигмонт.—Застановилось серце її!.. Із тендітного тіла відлетіло назавжди життя її!.. Тільки хижаки миготячого епітелія будуть жити ще в неї коло 50 годин, тільки волосся й нігті будуть рости ще п'ять днів...

Мертва, задушна тиша заповнює кімнату. Жигмонт відчиняє вікно... Кутики її очей і вуст цілує жорстока, невблагана смерть.

Рожевіє схід, сіріє світанок, бліdnіє Адрійське море... Швидкою стопою відходить до моря ніч та підходить теплий яскравий жовтневий ранок, такий що може бути тільки в Дубровнику.

На луці цвірінкає сірий птах; проблескує перший промінь сонця: в ньому іскриться й бавиться маленька колюмночка золотистої павутини... Освітлена промінем небіжка набирає барви в обличчя,—але найяскравіше горить червона пляма на її вусточках.

Нерухомо колихається безодня моря. Тхне кипарисом... Неставний пташиний хор привітливо зустрічає сонце, але в кімнаті віє вічним сном і могилою... Повільно, немов якийсь привид, входить черниця й мовчки виносить востаннє миску з кровю.

Жигмонт цілує Джовану в ледовате чоло й безсильно клякає на коліна. Він зазнає того чудного почуття, коли тяжко дізнатися: сон те все чи марення, що зливається з дійсністю. Він ясно розпізнає вухом, тихий, мелянхолійний похоронний спів “Де Профундіс”. Нагло настає мовчанна, після чого він западає в безтямність... Він спить...

Нагло, зо всього розкоту, справжність вкочує в сон... Жигмонт усвідомлює, що похоронний спів, який він чув був по просту слуховою причудою, але смерть її не є внаслідок нервового розладу. Ні... смерть її це реальна дійсність. Він поволі переконується в тому, коли криві проміні, пробиваючись крізь кипариси, вповзують на її воскове, непорушне лице, що таке прегарне в хвилину смерті, як і з часів життя.

З мовчазним наріканням і жалем Жигмонт підходить до бездушно лежачого тіла, обережно дотикається мізинцем до повік, до загостреного носу та схрещує руки на грудях небіжки. Несподівано праве око знову роплюється... Білок його блискотить помертвіло.

—Вуста всміхаються!.. Ні, правдиво сміються!..—Чудак розмовляє сам із собою, вдивляючись у мертві око, що зявилося зпід повік.

—Може це відрух?.. Може вона тільки без притомності та ще не вмерла?!!—Млісний стан знов охоплює його й знов залишає. За п'ять хвилин він повільно вертає до притомності.

—За що?.. За що?..—гримасує на взір блазня оперовий

актор.— Нещасна нащадниця батьків, що прогайнували майно! Невже вона мусіла відпокутувати їх гріхи?.. Адже вона належала до великої людської сімії!.. Та що з того!.. Нічого, крім порожнечі навколо немає!..

* * *

Другого дня відвозять Джовану в малу церкву братів францішканів. Між присутніми—тільки дві особи: артист Аграмського Народного Казалишта Жигмонт Блюменталь-Альбота й стара католицька черниця в окулярах... Поминальна відправа проходить швидко... Грубо збиту дощану домовину виносять із церкви.

—Нікого немає на похороні!—підходячи до черниці, вимовляє Жигмонт і хитає головою.—Чи не закликали б ви тут одну жінку, що знала трохи небіжку?..—Самітній, звірячий плач дратує його душу.

—Який навісний знає, де мешкає та жінка?.. Хто піде її тепер шукати?—суворо зсунувши брови на аскетичному обличчі, відповідає стара черниця.

Трамвай зупиняється в 5 годині на тому розі, де її дім!..— белькотить він нескладно і наче пхнутий ножем відступає назад.

За якусь хвилю черницю охоплює жаль за ним.

—Ви не сподівались чогось подібного ще рік перед тим?.. —з ласкою й щирістю в серці звертається вона до нього.— Уповайте на Господа!.. Терпіть!..

Небо похмуре, сіре... Відходять у невідомість телеграфні стовпи... Асфальтовим шляхом між одноманітною горожею, за якою живуть важкі мокрі китиці мімоз, ступають повільнім кроком Жигмонт і черниця... Спереду їх іде чорна жалібна біда, з фірманом, що убраний в чорну з сріблом барву, як за середньовіччя... Мізерний погребний кортеж підіймається вгору, повертає в якийсь завулок і припиняється біля залишої брами цвинтаря.

Смеркового дощового вечера нагробки здаються запняті серпанником... Мадонна, що скіляє голову понад якоюсь могилою, полотніє примарою... Простягаючи широчезні руки, хрести витягаються злід землі... Камяні янголи на один зразок, одноманітні... Зпоміж гострих вершків кипарисів мигтить Адрійське море... В розгорнену пашу ями спускають труну...

Страшний, безслівний, повний розпуки зойк посилає Жигмонт до хмурого, потемнілого неба:

—Ось те провалля, де щезло життя й кохання!..—Він стоїть у весь ріст... Тремтіння пробігає по всьому тілі, горло стискається, корчі простромлюють цілу його істоту... В забруднених сорочках три грабарі скоро засипають яму.

—Що можуть вони знати про долю загубленого життя?..—вокалізує хрипко голос Жигмонта.—Прегарне її тіло віддається землі в місяці жовтні, в Дубровнику, дня 25, року 1924!.. Зріноважуючи свій псячий слух, чую, як ударяються

грудки землі її домовину! Навіщо соняшнє денне світло
найшло мене перед 44 роками?

Голова його схиляється... Він паде... Понад скорботніми
алеями шарудить, літає-кружляє листя, гуляє драний
папір, блимає, зливається й розлітається легке сміття... Без-
зоряна ніч скоро охоплює землю.

ЧОРНА ВЕНТА ПОМСТИ

Бойовий відділ "Чорна Вента Помсти" складається із місцевих людей, декількох литовців і білорусів та таких, що прибули з того боку Збруча... Вони єднаються в одностайну, тісно зединену сім'ю, якої члени, власне з міркування конспірації, вживають надто широкого поведення в житті, та цілком не розходують грошей з каси організації.

Свою працю відділ проводить згідно з системою коротеньких несподіваних ударів. Головні бази його находяться на передмісті старого Львова. Там маються конспіративні помешкання відділу, його архів, комори, лабораторії. Вся підготовча робота ведеться з допомогою спочутливих одиниць, які збирають необхідні відомості. Головне керовництво цією працею тримає в своїх руках блодинка, літ 30 віком, із м'яким овалом обличчя разячої краси, з густим золотисто-рудим волоссям, з сумними блакитними очима... Кожному членові "Чорної Венти Помсти" надається повна можливість виявлення особистої ініціативи. Виконавці виступають тільки тоді, коли вся підготовча праця зроблена... Так наносять вони намічений удар і після ті з них, хто не арештований, повертається до своїх чергових службових і родинних справ й обовязків. До весни 1930 р. удачі в діяльності відділу чергувались із невдачами. Але взагалі діяльність "Чорної Венти Помсти" розгортається тепер зовсім успішно, а самий відділ росте й зміцнюється...

Сама керівниця наділена незвичайною енергією й фантастичною відданістю справі... В досягненні мети вона зовсім не визнає жадних моральних стримань:—де ліс рубають, там тріски летять!..

Ціль, для якої Макіявелі вживає всіх без винятку засобів, керівниця покладає в засаду своїх акцій. Ніхто не зможе скорше від неї одержати гроші від різноманітніших верств суспільства, гроші на таке діло, якому й сам співчуваєш, даєш, але тільки після міркуеш, чому саме дав.

В 9 год. ввечері Неждана Базилевичівна й Борис Гонич довго чекають на трамвай.

—Вітер цей проклятий!—вимовляє вона, коли здалека в темряві показується освітлене око вагону.—Сідаймо разом в один!.. Виходимо поодинці!..

В трамваї, сидячи проти Неждані, Борис увесь час дивиться на своє відбиття в шибі темного вікна.

—Вбити, вбити, як найскорше!—свердлить його мозок розпучлива думка.

Ось зупинка на розі й він завважує її умовне чвиркання...

Борис протовплюється до виходу й виходить.

Вузенька, зовсім пустельна вулиця—майже темна. Викидаючи в темряву світло, трамвай вирушає в напрямі Головного Двірця.

—Борис неначе йому й жадного діла немає до Неждані, спішиться вперід і незабаром повертає вже в зовсім темний зазубень... Починає падати дощ; вітер не перестає.

Борис швидко проходить повз непоказну крамницю... Кінець-кінців зазубень переривається, могильно світлять тъмяні ліхтарі. Із півтьми виринають напівзруйновані будинки, що оточені пустирями.

—Мабуть тут!—припиняючись і штовхаючи хитку деревляну фіртку, гадає собі Борис.

Ступаючи по калюжах, він постерігає каламутне світло, що показує напрямок, по якому треба йти. Тихо спустившись по скрипучих східцях, він спиняється в похмурому підвалі з навислою стелею, де смердить запрілим шматтям, кидається у вічі маленька піч, над якою коліном стовбичить димар. На печі стоїть кавник, а на мотузках низько понад ним, нависаючи, сушаться панчохи та брудне лахміття. Посеред стоїть великий нефарбований стіл і декілька віденських стільців із решітковим сидінням. Вже чекає шість знайомих осіб... Вгорі світить і чадить смородом маленька нафтова лямпа, кидаючи дріжачі тіні на давно небілені, брудні стіни й на суворі зморшки облич людей... Галаслива вбогість вдирається зожної щілини... Несе потом, кіптявою, милом, взуттям і квасною капустою.

Борис сідає на лавці в куті, де накидані обрізки шкури й стоїть приладдя з широким і важким лезом ножа.

—Це що у вас за гілотина?—звертається він до господаря помешкання, високого кремезного блондина, з дзюбатим, вилицовуватим обличчям.

—Поки що шкуру ріжемо, але згодом різатиму міністрів, воєводів, дідичів і старостів!..—відказує той.

—Між іншими, скільки маємо помаранчів, начинених нітрогліцериною?—запитує Борис.

—Дванацять!..

—Раніше наступного року все одно нам іх розкидувати не یоведеться!

За пів години влітає весела, розчервоніла, одягнена в елегантну матнію Неждана... Вона тільки що захопила комісаря поліції в найтемнішому місці жидівського цвінтаря й затримала його протягом чверть години, поки не вчинилася велика крадіжка коштовних самоцвітів у крамниці на Марійській площі, біля памятника Адама Міцкевича.

—Був час, коли здавалось, що ми всі почали падати на дусі!—починає Неждана, скидаючи матнію й запалюючи папіроску.

—Нам усім тоді здавалось, ніби між нашими однодумцями терпіння виснажилося, воля ослабла, запал згас!.. Однаке наші

припущення нас обманили!..—Вона витягає кишенкове зеркальце й пудрує щоки.—Сьогодні не треба вже день уденъ товкти, що нам всім необхідно виявляти впертість у зусиллі, не дивлячись на змінність ударів долі!.. Не один із нас у майбутньому зазнає певно ще тяжкі часини, відчує втомленість і розчарування!.. Впертість і витривалість мусить бути в кожному з нас!.. Ходження по муках мають бути ще занадто важкій тим, хто почуває себе тепер слабким на дусі, ліпше сьогодні ж відійти в бік, сховатися за обрій, щоби після не довелося дорогою ціною платити за мягкотільність і байдужність! Отже будемо покладати надію, що наші однодумці, всі як один, виявляться вірними великому ділу Національної Революції, що майбутнє принесе нам поступ, рух і хоч пробліск проміння волі!.. Доки на нашій землі будуть гнобителі й поневолені з усіма формами насильства, доти вважатимемо святим правом поневолених боронитися перед неволею всілякими засобами до терору включно!.. Чи старчить у вас, товаришу Гонич, сил справитися з так важким завданням?—звертаючись до Бориса, питав вона.—Чи певні ви, що вам пощастиТЬ, не збуджуючи підозріння, здобути план маршруту міністра?

—Не сумніваюсь, товаришко Неждано!..—відповідає той.—Ви переконаєтесь, що я посідаю певні здібності. Я взмозі наслідувати, як закоханого пастора, так і банкира! Сцена легко помогла мені обернутися в бойовика!..

—Отже ви мусите допомогти нам убити його!.. Треба зуміти самому, без старань допомоги, запамятати всі дрібниці, зрозуміти їх, зробити висновки!..

Йшов грудень 1932 року...

В каварні на Рицерській вулиці, біля головного залізничного двірця, в тьмяно освітленому куті сидить тілиста, висока, круглолиця, з пишним погруддям чорнявка... Вона жене льокая принести їй карафку води.

Її темне волосся розкуповдилось на чолі... Вогкі, вузькі, блискучі, карі очі, з яких проглядає злоба, мстивість, цинізм і зарозумілість, мружаться попід чорними, як смола, бровами, що зрослися щільно понад переніссям... Зпід маленьких вусиків і червоних, нафарбованих уст ехидно всміхається широкий гаючий рот... Легенькі зморшки, що помічаються на її чолі, виявляють не то літа, не то минуле бурхливе життя...

Чорнявка одягнена в чорну окамітну спідничку, чорну шовкову блузку з білим накрохмаленим комірчиком. У вухах висять великі срібні ковтки. Шовковий дашок електричної лямпи ріже очі. Льокай ставить карафку з водою перед неї на стіл.

—Бачиш!.. Це примадонна українського театру!..—звертається Мирон Нижанківський до Бориса.—Гарна чорнявка, брюнетка!.. Її ми мусимо за всяку ціну привязати до себе, бо вона, вчинити неоцініму послугу для нашого діла!..

Шпарким зором чорнявка дивиться на Бориса, опухлими, розшарпаними від манікюру пальчиками поправляє на круглій шиї комірчик і вся дебела постава її промовляє:

— Ну, так щож?.. Адже я ваблива, чарівна!.. Ось вам і все!..
Що хочете?..

— Ліда Вишемська, акторка пересувного українського театру імені Тобилевича, прихильниця ядерного базарного слівця!..—продовжує Мирон.—Чотиринацятирічною дівчиною вона втікла з дому в Проскурові. Її найшли та звернули матері. Те все робилося з часів війни. Почалися тоді дрібненькі крадіжки у родичів і знайомих... Перед двома роками вона захопила старого крамаря, під час мандрівних гастролів у Krakovі, обікрала його та й кинула!.. Старий лях-крамар застрілився... Після найшла актора в Варшаві: його вона навчила жити в готелі й не платити грошей!.. Актора арештували, а вона втікла з офіцером польської армії—познаняком. В початку минулого сезону почались її успіхи на сцені та мандрування з тими розчаруваннями, що приносить неминуче акторське життя!.. Над своїм чоловіком—другорядним персонажем пересувного українського театру, вона знущається!.. Тепер їй виходить трицять літ!.. За кулісами вона має прізвище Лулу.

— Коли б ви знали, подоляночко, як я заздрю вам!..—репрезентуючись, починає Борис.—Вам випало на долю життя, що повне інтересу, значення й щастя...

— Ви кажете про інтерес, щастя, але для мене все життя нічого не варта!..—Усмішка на обличчі Ліди Вишемської поширюється, вуста відкривають низку білих зубів.

— Що ви кажете, подоляночко?—ніби не розуміє Борис.—Усвідомлювати себе артисткою рідного театру?.. Придаватися українському мистецтву?.. Вам цього мало?..

— Артистка рідного театру?..—позіхає Ліда Вишемська.— Я згодилася би на будьяку муку, тільки щоб дали мені хоч на один день владу над людством, влади над “душеньками людішк”!.. Скорше всього в житті я бажала б, здається, влади!..

— Опанувати абикого, означає знищити його!.. Знищити абикого—піднести на височінь себе!..

— Де навколо знищення, там стає вище той, що руйнує!..

— Влада—це гроші!.. Дуже всього в світі я бажаю грошей!.. Гроші, діяманти, шафіри й золото були завжди моєю мрією—вимовляє артистка пошепки, немов яку таємницю. Щось дикунське, таємниче й навіть злочинне помічає Борис в її соромливо-зухвалому, напудрованому лиці та в інтонації її розмови, в проникливому погляді прижмурених, водяних, гадючих, деколи підлесних, деколи зрадницьких очах.

— Гроші, подоляночко, всі душе всього в світі люблять!—несподівано вставляє Борис.

— Залишіть!..—тупнувши ногою й ударивши по рамені Бориса, скрикує вона.—Хіба я так, як усі люблю? Я дуще всіх люблю, крім того знущається, насміхатися з людей, усвідомлюючи собі, що вони зовсім у твоїх руках!—Вона сміється, її карі очі жмуряться, вуста розширюються гадючою всмішкою.—Любов до близького—дурниця!.. Треба плюнути на все й дбати тільки про себе!.. Я давно зрозуміла, що сама мушу кувати

своє щастя!.. Честь, мораль і шляхотність душі—все це треба забути, вбити! Лише своє власне щастя треба ловити нам!.. Навколо скрізь звірі й ми мусимо так само стати ними!.. Хто тільки нахабник, безсоромник, дряпіжник—той і щасливий!.. В разі я цього звіря живцем не зім, тоді він мене живцем проглине!..—Якийсь то підлій, хижакъцький вираз прослизнув у її прижмурених очах, діткнув усього Бориса й поліз кудись у глиб.—Я бажаю від життя взяти все, що можу! Я член природи, як і всі й тому хочу заласся, доки не насунеться передчасна ста рість!.. Я хочу наплювати на все: жити ж бо тільки один раз!..

—Ось ви яка, подолянко!..—прижмуривші одне око, вигукнув Борис.

—Я люблю життя повне авантюр!.. Вчера кінчила читати роман: “Повні руки троянд, золота й крові!..” Бажала б я дуже, щоб усе мое життя переповнилось золотом і кровлю!.. Я заважди ношу за корсетом гострий ніж!..—холодно й спокійно вивимовляє вона.—В минулому році у мене був звязок три місяці з одним сотником Надніпрянської Армії—Сергієм Виш... на очах чоловіка й сина Ізмаїла. Мій Сергій видав одній акторці гроши під заклад перстеня з діамантом, я всунула в перстень фальшивий камінь, діамант продала, а гроши вдвох промантачили!.. Я байдуже можу вчинити злочин, як що мені корисно!..

Нагло видалося Борисові, що яzik у неї став роздвоєний та ворується на вустах, наче жало гадюки.

—Ви, пане Гоничу, не звертайте на мене уваги!.. Запевняю вас:—я все брешу!..—За хвилю її очі знов жмуряться, рот поширюється від усмішки.—Я тільки хочу підглядіти, підслухати, відгадати, скрізь проліти, все розпізнати, жити тільки цікавістю й жадливістю!.. Ах, якби ви знали, як я люблю розкрити чужого листа, бути присутньою скрізь, поспіти за кроком життя вперід, бачити на власні очі все наскрізь, слідкувати все вдень і вночі, все дізнатися, зрозуміти й розгадати!.. Оце я тільки роблю й на це я здібна!..—з вузкого пугару вона пе вишнівку замовлену Борисом.

—Хочете, добродійко, я вас познайомлю з одним промисловцем, що влітку минулого року привіз із Флоренції справжній перстень Цезаря Борджія?..—питає зневечевя Борис.—Той перстень на внутрішньому своєму боці має маленьку пружинку: рухом пальця можна натиснути на пружинку й з перстеня вискочить мініятурна голка, всього в двацять міліметрів довжини!.. Уявляють собі, що в середині перстеня є велика цівка, куди Цезар Борджія вливав краплю отруї та в такий спосіб вбивав жертву!.. Я буду надто задоволений, якщо ви заволодієте цим перстенем!

—Дуже цікаве!.. Обовязково познайомте мене з ним!.. Я буду чекати!..—з захопленням, промовляє Ліда.

З масним кошлатим волоссям, з широкою сизою бульбою замісць носу, з мішками під очима від пияцтва й недоспання, одягнутий в старий затасканий сурдut вступає на залию каварні її чоловік,—член організації бувших вояків Української

Народної Республіки!.. Шпоньки постукують об гумові чохли, коли він пролазить поміж столиками... Його синя краватка недбало повязана...

Її чоловік цілий час мовчить, як бурмило.

—Коли ж побачимось?..—бурмоситься вона.—Вступіть за куліси сьогодні в Театр Різноманітностей, де гастролює наша трупа!..

Прощаються... Борис Гонич і Мирослав Базилевич цілють її руки. Чоловік приязно всміхається...

Борис запрошує її після вистави разом вечеряти в ресторан, разом із мужем безперечно... Вона просить прощення за мужа, мовляв:—Він так працює!..

Чоловік сумно відкашлюється. Його краватка зізджає на бік, спід неї видно білі гудзики...

* * *

—Тату!..

—Здоров синку!..

Минули роки... Журно дивляться на Ясика блакитні очі Бориса Гонича... Життєві полиці заповнилися томами моторошних споминів.

—Невже ти гадав, що можна забути сина, улюбленого, рідного сина, що цілих чотирнадцять літ перебував далеко від батька?..—Спраглим зором сивий, важкий Борис обводить двацятьдвопіврічного Ясика, немов висхла земля вбирає в себе перші краплі дощу.

—Мені здається, що я спав і нагло прокинувся!—десь у глибині в сина ворушаться неясні спогади про далеке дитинство.

—Ну як, комсомольче?..—Хвилювання опановує батька.

—Місяць перед цим переїхав кордон Польщі! Тепер у мене в житті починається якийсь то коловоріт!.. Справи академічні, журналістичні, наукові, політичні, педагогічні й романтичні переплутуються!.. Встряг у неприємну романтичну авантюру та час від часу читаю Еклезіяста!—промовляє високий Ясик Гонич.

—Але ж очі, очі твої подібні до материних!.. Дивні, як чорні котятка!..—Борис цілує сина в чоло. Волосся щіткою...

—Сучасне російське пекло—це розбурханий океан тисячеголової комуністичної потвори, підлости, розбишацтва, підкупства, злодійства, провокаторства й шаленства!—сідаючи в фотель у просторому номері готелю на Сикстуській вулиці, говорить комсомолець.—Ось візьми перечитай хоч останнє число “Комуніста” з 13 травня!

Батько звертає увагу на двошпальтове оголошення на першій сторінці. До короткозорих очей він підносить тонкий пожовклив папір:

—“Президія міського комітету письменників з жалем сповіщає про передчасну смерть видатного радянського письменника Хвильового... висловлює своє співчуття родині небіщика”.

Борис розгортає газету й очі падуть його на третю сто-

рінку:

—“Письменникові забракло революційного гарту!..—чи-тає він казъонно-анонімний некролог?—В своїх творах він не міг, на жаль, найти дороги до дійсного революційного руху, але давав лише квінтесенцію махрового зоологічного націоналізму!”

—Комсомол використав українізацію другої половини 20 років біжучого сторіччя та ніде не знайдеш у часописах, що цієї весни большевики розстріляли коло чотирьох тисяч студіючої молоді!..—Ясик закурює папіроску й продовжує.—Прорідником був цей поет-письменник, що з кривавою крапкою на чолі від кулі заплющив очі навіки!.. Він наложив на себе руку, щоб показати молоді, що краще згинути, як зрадити національну ідею!.. Це був свідомий борець за націю, що в неймовірно важких умовах московської окупації, під закриттям партбілету, роками дурив національного ворога, доки кінець-кінців не скинув добropристойної машкари соціалізму з хижачької морди московської потвори!. “Український націоналізм не дає й не дасть спокою твоєму московському мракобіссю!”—промовляє письменник устами героя своєго роману!..

—На Західних Українських Землях наші люде страдають теж на свої болячки—леребиває синові батько.—“Гордість української демократії” -УНДО проміняло гасло соборності й самостійності на фантом ляцької автономії та стала на путь “еволюційності” визвольних змагань!.. У своїх “чорних кавах”, “посельних чорних кавах, поседзенях, равтах у січні минулого рога та опльовують змагання українських націоналістів, як вияви збольшевичені демагогії!.. Варшавський центр УНР шурає ногами лаштунів варшавських передсінків у погоні за субсидіями, продаючи ганебно частини українських земель! По чи-セルних чорних кавах, поседзенях, равтах у січні минулого року ляцько-ї уряд приніс нові подарунки для ‘малопольського’ населення- законопроект про самоуправу, зо спеціальними приміненнями, нову реформу шкільництва, закон про військову колонізацію українських земель і вкінці глумливу науку нашим проводирям, що на майбутнє “польський уряд піде до порозуміння з малопольським людом понад голови його проводирів”!.. У пятницю 23 грудня минулого року в пів сьомій годині тут у Львові у вязниці Бригідки ляхи повісили двох українських юнаків-бойовиків, засуджених ляцьким наглим судом на смертну кару за те, що всежертвенно виконали 30 листопаду в Городку Ягайлонському наказ своєї революційної організації—експропріювати пошту!.. Українські юди з варшавського центру УНР, до яких тепер належать мої бувші товариши по збройі, сірожупанники Сергій Вишоватий і Михайло Гаевський, намагаються випередити своїх патронів і блямкають, мовляв, керівники нападу, що вкриті у Німеччині, поклали до рук юнаків револьвери та післиали хлопців на шибеницю!—“На зasadі союзу з Польщею, за допомогою панів Пілсудських”—сюсюкають ті запроданці за ляцькі злоті,—“ми відновили українську

державність на Сході!..”

—Геть, юди, від нашого святочного діла!—голосить бойовий комсомолець.—Повне, остаточне визволення Української Нації прийде на зasadі Української Національної Революції, на ґрунті непримиримої збройної боротьби проти історичних ворогів Української Великодержавності, на зasadі знищення ворожого ладу, що запанував на Українських Землях проти нашої волі!.. На руїнах ворожої державності ми здобудемо на наших землях власну великодержавність!..

Несподівано портієр доповідає, що якась поважна жінка довідується нанизу, чи може вона бачити пана Гонича.

—Щоб тебе дідько забрав!..—лунає радісний крик Бориса.—Якимсь то вітром занесло?.. Дивись, хто у мене!..

Портієр лякається, бо певний, що починається бійка.

—Борику!

—Оксано!..

—Ясику!..

Всі цмокаютися й перебивають одне одному... Борис обійтися їй почуває, як дуже не допізнання змінилась Оксана, як вона підстригає волосся, як вона розповідала, які низькі й важкі перси, які спадисті рамена.

—Я співаю на державній академічній сцені в Москві!.. Мені виходить вже 44 роки!.. Мого татуся в Котомлі розстріляли!..—Оксана Преображенська довго борсається, пригадує, перебираючи в памяті рік за роком, сезон за сезоном, утрату за утратою...

—Твій вуйко Павло збожеволів, уявляючи собі, ніби він порожнє бляшане пуделко від монпасе. Опісля втік із закладу для умохворих і замерз у канавці!..—Оксана говорить, говорити, але мозок гадає про друге, очі дивляться й дивляться, розглядають, що життя з ними зробило.

—Напередодні самої революції я вийшла заміж за директора банку... Мого чоловіка розстріляно... Але врешті-решт сталося так, що я віддалась вдруге за латиша, що... розстріляв моого першого чоловіка... Хочеш знати, Борику, розпікаючі подробиці?.. Віддалась за того самого... За нього!.. Не віриш хіба?.. Ось це звється життя без фальсифікацій у мармоладі!.. Ось це—справжнє життя фактів!..—Вона на хвилю замовкає... Голосно цокає годинник під шкляним ковпаком із підробленої бронзи.—Я одержала запрошення співати в Аtenах, в Варшаві, Букарешті, в Парижу, але я всі запрошення відхилила! Перед новим роком я повертаюсь в Москву! Там життя йде розмірним темпом, там вже все налагоджено, навіть харчова кріза помякшала!.. Я дуже нудьгую за московським Большим Театром!..—На мить вона заплющає очі й замислюється.

—Своїх отаманів зраджують свої юди!—звертаючись до сина, змінює навмисне тему розмови Борис.—Імення їх мусять бути для ганьби вписані в сторінки історії України... Заохочені большевицькими карбованцями наші підполковники й сотни

ки запевнили свого отамана, ніби повстанці тільки й чекають на нього. Отаман, сидячи в ляцькому таборі й вуха розвісив! З портретом Наполеона й зо своїми старшинами отаман перейшов кордон, але там хтось ударив його залізним кийком по голові!..—Він насуплює брови й запалює цигарку.

—Але ти, Борику, подавньому—білогвардієць, петлюрівець!..—вставляє Оксана.—Отже пустун безугавний!..

—Машкара чи святе переконання?..—гадає собі Борис.—Здається вона провадить свою ролю блискуче!.. В житті я не бачив такої талановитої акторки!.. Вона здібна вчинити перевтілення, що продумане до мікроскопійних дрібниць!..

ВАЛЬКІРІЯ

Очі Лулу мимоволі пробігають по газетних шпалтах "Нового Часу", правдивіше перескають із одної шпалти на іншу:

"Золота кава—піддержуйте рідний промисл!.." "Читайте місячник "Вістник і Книгозбірню Вістника" під редакцією Дмитра Донцова!.." "Театр Різномінностей—Пересувний Український Наддніпрянський Театр імені Тобілевича... "Бар-Кохба", "Жидівка вихрестка", бере участь Ліда Вишемська!.." "Радіо-концерт джезової оркестри"... "Метеорологічні вісті"..."Господарські вісті"!..

Нарешті: "Великий міський театр. Неділя 1 жовтня 1933 р., в 7 год. 30 хв. премієра Ришарда Вагнера "Валькірія", музична драма на 3 дії. "Жигліда"—Корнеля Свідерська; "Брунгільда"—Оксана Преображенська; "Фріка"—Стефа Ржепецька; "Жигмонт"—Жигмонт Блюменталь-Альбота; "Гудінг"—Теофіль Заремба; "Вотан"—Платон Целевич... Дирігент—Францішек Пржезовшек; постановка Бориса Гонича."

Яскравий блиск ріже вічі... Дають світло в зеркала й бокові лямпи... В глибині залі розсувается драперія й входять перші глядачі... Звуки настроюваних струментів хвилюють публіку.

За пів години заля вже переповнена по береги й, зігнувшись, пролазять поміж кріслами запізнені жінки. Всі білети випродані...

В 7 год. 30 хв. сідає біля пульту безстрасний на вигляд Францішек Пржезовшек... Капельдинери зачинають двері залі для глядачів.

Як солідний годинникар впивається озброєним зором у серце годинникового механізму, впивається диригент гострим поглядом ув кожного музика. Закрита непорушним залізним дашком лямпа ярко освітлює пюпірт. Навколо тиша й темрява. Сухий стук об пюпірт і поплила, загуділа, захвилювала, чарівлива Вагнерівська увертюра до першої частини трилогії "Нібелунгів перстень"... Ллються ріvnі, ранячі нерви згукі, шелестять, перегортаяться сторінки партитури.

Тут у "Валькірії" Ришард Вагнер уже рішуче стає на бік мелодекламаційної опери. Музика цієї драми доводить мелодійну вагу вокальних партій до мінімуму. Тут мелодія перенесена зо сцени в оркестру та арії заступлені музичною декламацією-співомовкою.

Акція драми провадиться в передісторичній Германії... Сцена змальовує складену навколо стовбура ясеня хижу Гудінга... Прямо ззаду—вихід, ліворуч—вхід у спочивальню,

праворуч—огнище: відкрите горнило з роздмухуючим міхом і димарем.... Од менту розсування заслони все провадиться з непорушною точністю, все підлягає, все—як годинник—слухається солідного годинникаря—Францішка Пржезовшека... За кулісами чути шум дощу, вітру й громовиці.

Перші люде родились і з ними зявилось у світ нещастві.

Двері прямо розчиняються й на сцену вбігає втомлений, зо звірячою шкуророю на рамені Жигмонт Блюменталь-Альбота. Йому вже виходить 53 роки, голос його позбавлений колишнього блеску, він ледве не паде в знемозі біля вогнища. Він грає “велетня Жигмонта”, що походить із роду Вельзунгів—любленців богів... Корнелія Свідерська, яка грає “Жиглінду”, вгамує його спрагу.

Зявляється суворий Теофіль Заремба—“Гудінг”, що ніби пізнає в Жигмонтові своєго кревного ворога: вигляд його обличчя набирає лютості, та він згоджується дати нічліг мандрівникові, але вранці бажає викликати гостя на поєдинок... Корнелія Свідерська й Теофіль Заремба уходять, електротехнік зменшує світло на рампі.

Жигмонт кличе “батька”, що обіцяв йому в хвилину небезпеки дати меч “нотунг”... Знечевя вертається Корнелія Свідерська, що ніби піднесла чоловікові снодійного зілля... Двері ззаду відчиняються, місячне сяйво кидає свій промінь на закоханих.

—Хто вийшов?..—запитує вона.

—Ніхто!..—відказує Жигмонт.—Це настає весна!..

Він починає знаменитий: “Fruehlingslied”.—Йому автор ненависний, як сіяч родинного розладу.

Глядач уже знає, що в старому ясені вstromлений меч, якого може здобути тільки міцний велетень. Цей меч уткнув невідомий старик і провістив, що велетень, який опанує мечем, заволодіє тут і жінкою.

Жигмонт підходить до ясения й висмікує величезний блискучий меч. Корнелія Свідерська застигає в його обіймах. Вся дія триває 1 год. 15 хвилин.

* * *

Вузькі вочі Ліди Вишемської-Лулу мружаться, широкі гаючі вуста ехидно всміхаються...

—Гонич, милий!..—звертається вона в фое театру до студента Ясика Гонича.—Я маю до вас велике прохання.

Вона бере Ясика під руку й шепотить та ходить з ним під паху по коритареві, що веде на сцену.

Ясик висловлює згоду, часто хитає головою. Вона міцно обтягає серпанком випущені зпід капелюшка кучері.

—Що вони у мене находять?..—вимовляє ціла її постава.—Адже мені швидко стукне трицять!—говорить Лулу голосно.—Не вірите?.. Й-бо, правда!..—Вона жартівливо висуває кінчик язика.—Потім, я не дуже вродлива! Ні, я знаю: обличчя у мене гарне, всім подобається!.. Грошей немає!.. Сама у всіх завжди позичаю!..—Ясик дивиться на вузьку руку в

шкуряній рукавичці, що тримає зарукаунік.—Немає в житті людей більше нервових, дрібязкових, зажерливих, із охотою до різних сварок, пльоток й інтриг, як в акторських кругах!.. Знаєте що, хлопче?..—перебиває вона сама собі.— Приходьте завтра, як що взмозі!.. Син Ізмаїл у цей час гуляє й ми з вами поговоримо!.. Я почуваю, що мушу вам багато, дуже багато дещо оповісти!..

Ясик хитає головою.

На залі для глядачів публіка займає свої місця... Поволі запановує тиша... Дирігент Францішек Пржезовшек виряджається починати другу дію.

—Якийсь незрозумілий ентузіазм охоплює мене під час торкання гострого й зимного спису Брунгільди!..—крутячи в руках спис, звертається Оксана Преображенська до Бориса Гонича. Її сірі очі під широкими бровами бліскотять.—Хочеться цілавати його, притиснути до грудей, а опісля встроити будькому в саме серце!.. Цей захват збуджує в мене чуття помсті й остаточного триумфу світової правди!..

Склі й небо!.. Небо та скелі!.. Величаві декорації зачаровують глядача. Попід небом шпилі гір, суворі, стрімкі скелі, хмари, розколини, провалля й чудно накопичене каміння... Дух захоплює від бездонності й головокружних височин... Неначе подобизна, стоїть на скелі висока, поставна Оксана: дивне, світле волосся жмутами спускається по її широких плечах, у сильно притиснутій до груді лівій руці вона тримає золотистий щит, у правій—спис.

У великих, сірих, широко відкритих очах Оксани—гроза й безпощадна помста... В видатному силою й діяпазоном голосі чути дикий поклик стародавності, розрив часів... Вона щохвилі памятає, що поза рампою в темній прірві Борис слідкує її кожну ноту, кожний згук, кожний рух...

Стефа Ржепецька—“богиня Фріка”, що піклується родинним союзом і щастям—чудова. У неї дивне мовчання, незвичайна міміка. Коли вона виходить на сцену, самою своєю появою показує свій настрій: вона жадає смерті Жигмонта.

Платон Целевич—“Вотан” із незадоволенням згоджується з її вимаганням й, після відходу Стефи Ржепецької, дає наказ Оксані—вбити Жигмонта.

Целевич щезає, Оксана зістаеться в глибокій журбі...

Її могутні груди здигаються від стриманих сліз. Ізза куліс виходить Жигмонт разом із Корнелією Ржепецькою... Вона засипляє на колінах “коханця” Жигмонта.

Ріжок Гудінга зза сцени попереджує поєдинок... Жигмонт і Теофіль Заремба сходяться. В часі поєдинку Оксана нападає на останнього. Нагло ізза хмар виступає Платон Целевич, що з гнівом розбиває щит Брунгільди й меч “нотунг”. Панцер Жигмонта відстібується й “кревний ворог” бе його під серце.

Незабутнє враження—смерть Жигмонта: Серед мороку вимальовуються колосальні скелі й поза мороком чорна безодня, вітер свище й блимаючі ліскавки прорізуєть морок, лис-

кавки спалахують і гаснуть, гаснуть і спалахують, ледве освітлюють нерухомого Жигмонта... Оксана підхоплює відламки меча, Целевич із лютістю клянеться помстити неслухняну Валькірію.

Після цієї сцени серед виблиску лисковок і грохоту перунів завіса засувається й розпочинається буря захоплюючого галасу на залі для глядачів.

* * *

—Оксана Преображенська!..—чути розмову в фое під час перерви.—Незвичайної потужності форте, ніжне, чаруюче пяно, сценічне виконання ролі на тій же височині... Щирість і шляхотність, мужня потуга й жіноча тендітність! Якась особлива інтімна грація!..

—Ходять чутки, ніби вона хоче залишити сцену!..

—Брехня!.. Це вигадки антрепренерів та імпресаріїв!..

—Вона українка, але совітська громадянка!.. Вона скоро повернеться "туди"!.. Це членка комуністичної партії!..

—Преображенська!.. Її спів—це третміння напнутих душевних струн до краю!.. Це інший неземний світ, ціле переживання!.. Її голос—це сама співуча Україна!.. Її рухи—феноменальні!..

Завіса розсувується на третю дію. Брунгільда гадає про рятунок Жигмонта. Є ліс, де крилатий змій оберігає Нібелунгів перстень. Там мусить сковатьсь Жигліда—там народиться у неї велетень од Жигмонта—Зігфрід—найбільший з роду Вельзунгів, що викує собі меч із рештків нотунга й здобуде собі щастя... З громовицю й лисковками зявляється на сцені Плантон Целевич: Вотан придумав страшенну кару для Брунгільди: він позбавить її безсмертя, звалить її в сон і її здобуде перший-стрічний... Марно благають про сестру Валькірії—Вотан стойть при своєму рішенні.

Кінець-кінців Вотан вислухує оправдання Брунгільди, що, мовляв, діяла все на користь богів: Жигмонт був потрібний для Вотана, необхідно було, щоби перстень влади й всемогутності, який затаював у собі прийдешню загибель богів, згідно з віщуванням підземної богині Ерди, припав до рук велетня з роду Вельзунгів, що вірний богам.

Гримлять низькі октави Платона Целевича... Великі, рясні, важкі, немов дорогоцінна тканина, ллються його звуки, коли він нарешті піддається, мякашає та вже обіцяє, що той перший-стрічний, який здобуде Брунгільду буде славний і міцний велетень.

Починається знаменитий "аерцабер", де Францішек Пржезовшек переважує самого себе. Звуковим символізмом дирігент домовляє те, чого неможливо висловити словами й рухами.

Сцену пращання з Брунгільдою Платон Целевич проводить бездоганно. Торкаючись устами сірих очей Оксани, він ніби здіймає з Брунгільди безсмертя, після опускає її до стовбуру сосни й покриває щитом... Оксана—Брунгільда звалена

в сон...

Платон Целевич тричі бе мечем по скелі, вибиває з каміння лискашку. Навколо Оксани підймається сніп полумя, що час від часу поширюється. На залі для глядачів запановує мертвa мовчанка.

— Тільки той не прийде крізь цей воғонь, хто не боїться моїого спису!..—чути заклинання Целевича—Вотана.

* * *

Борис і трицятътрилітня примадонна польської оперети Галина Гоничівна заприсяглись одне одному ніколи не розрізнятися в житті... В ім'я цієї ніжної прихильності до рідного брата, Галина постановила не виходити замуж і переїхала в просторий нумер готелю на Сикстуській вулиці, де мешкали Борис разом із сином Ясиком... Брат і небіж тішились ладом, що запровадила сестра й тітка для їх ужитку...

Щодо товаришок по сцені—Корнелії Свідерської й Стефи Ржепецької—Борис вирішив нехтувати їхніми пльотками й шипінням... Ale злосне шипіння почалось у всю... Жартуючи Борис промовляє, що маючи ангажемент у Львові, чудове ідження й тому подібне, він нічого вже більше не шукає на вигнанні.

Стефа Ржепецька звертає особливу увагу на "тому подібне" й багатозначуче всміхається:

— У Львові так тяжко затайти будьщо!.. Яка ганьба!..— говорить вона закулісами міського театру.—Борис Гонич, мовляв, наслідує божевільного Озіриса з сестрою Ізидою!.. Під час снідання вони розмовляють французькою мовою, під час обіду—італійською, за вечерею—українською.

* * *

Тимчасом поміж поважними жителями готелю з провінції розпочинається переполох.

— Актори!.. Закордонці!.. Куди польська поліція дивиться?.. У старих австрійських часах заборонили б всякі театральні видовища!..—промовляє, хвилюючись, дебела крамарка з Перемишля.

— Не шкодило б їх вистежити!.. Можливо ми цим вчили б навіть послугу поліції!—перебиває худенька попадянка з Золочева.

Добродійка з Яворова, яка приїхала пломбувати зуби в дентиста, суворо вмовляє свою малу доню:—Як що з акторів схоче з тобою говорити таке-отаке, щоб їх не слухала, але скорше голосно кликала б на допомогу!

— Чи не поскаржитись би відразу комісареві, щоб не чекати, поки станеться пригода?—пропонує метка, кульгавенька бабуся в жалібному убранині зо Старого Самбора.

— Я сьогодні через них мушу вночі двері замикати на ключ!.. Як чому?.. Хто їх знає, що за люде!..—плаче дебела крамарка з Перемишля.

— Маєте рацію, пані!..—додає добродійка з Яворова.— Ми живемо тепер у такий жахливий час, що все можливе!..

* * *

В обтороченому червоним деревом й освітленому нумері готелю на Сикстуській вулиці зятишок і жвавий гуркіт голосів. Важка постава Бориса примошується на тапчанику, сідають у крісла: В синій оксамітній суконці літня Оксана Преображенська, що приїхала з Москви; кремезний і широкий в плечах, із старанно виголеним обличчям Платон Целевич із Київа; лисий з рясними широкими бровами й воловими очима Жигмонт Блюменталь-Альбота, з жовтим скуйовдженим волоссям Францішек Пржезовшек із Праги та весела моторна, разячої краси Неждана Базилевичівна. Світлий туалет, золота брансолетка й майстерно підстрижена голівка хазяйки нумеру оперетової примадонни Галини Гоничівної бе всіх у вічі... На столі привезена Оксаною з Москви зерниста ікра, заливна осетрина й гранчаста карафка зо столовою "вудкою".

Гості слухають радіо-концерту з Київа.

—Ця україночка з Галичини гарненька на личко!..—шепотить підпитий диригент Францішек на вухо Борисові, що садовити Неждану близько біля себе... Білість її чудових зубів вражає всіх.

Борис блямкає, точить теревені, смішить усе товариство, всіх частує, особливо веселу сусідку, не забуваючи в тому й себе. До гості всі чіпляються, як мухи. В шовковій спідничці, з ретельно підголеним карком Неждана очайдушне фліртує, крутиє пугар у руці, нічого не пє, але вже всіх збила з розуму. А втім вона так світло веде справу, що кожний вважає себе за одинокого героя... Вона в захопленні: чаруюча, мила, зо всіми однакова, на товарицькій панібрратській нозі.

Францішек Пржезовшек лукаво підморгує Борисові й багатозначно загрожує їйому вказуючим пальцем... Борис самозадоволено сяє.

В другій годині вночі гостя виряджається домів: усі випроваджують її наниз до вестибулю... Ясик висловлює бажання йти з нею, решта гостей вертається угоро в нумер. Якоюсь пусткою здається він усім після її відходу.

* * *

В понеділок, 2 жовтня, Ясик Гонич виряджається до Ліди-Лулу Вишемської... Адреса в кишені.. Вона сьогодні ввечері не зайнята в театрі... Найти не тяжко...

Ясик запалює сірник. На дверях пришиплена тектурка: "Ліда Вишемська". В середині шафки, параванчики, люстра зо шклянками... Ніхто не виходить назустріч... Ясик збентежено оглядається й кашляє... Темрява—неначе в череві мурина.

Ось затріщали перстені портіери:

—Заходи!.. Заходи!..—чуті її голос.—Чому лякаєшся?.. Чоловіка немає в дома. Прошу сідай!..

Вона, як дівчина почуває себе ніяково. Обличчя її злегка напудрене. Прижмурені, вузькі очі жваво дивляться на Ясика.

— Ось дуже вдячна, що прийшов!.. Цілий день дерла в руках хусточку та гадала, чи прийдеш, чи ні?.. Я тобі зараз покажу свого сина!.. Ти побачиш його: він нічого собі, тільки трохи чудний!.. Перепрошую на хвилю!..

Лулу вибігає в суміжну кімнату.

— Ізик, благаю тебе!..—чути зза портієри її зворушене шепотіння. За хвилю вона вертається одна.—Вибачай, він у мене такий дикун!.. Я тобі опісля будьколи все оповім!—мимрить вона скоромовкою.

Нагло портієра розсувается в кімнату скорою, діловитою ходою входить десятилітній хлопець Ізмаїл... В його манірах немає нічого дитячого...

— Ось Ізик, познакомся!.. Яків Борисович Гонич!..—вимовляє вона, звертаючись до сина.

Хлопець оглядає гостя, човгає ногою й простягає зимну руку.

— Все це так тяжко!—продовжує Лулу.—Особливо, коли усвідомлюєш собі свою вину!.. Він, Ізик, так багато зазнав протягом нашої мандрівки по Галичині й Закарпатті!—Вона бере Ясика під паху й веде в їдальню.—Ми з тобою випємо кави та про все встигнемо переговорити!.. Знаєш, у чому справа, Ясику?..—наливаючи гостеві каву, каже вона.—У мене таке чуття, ніби я давно-давно тебе знаю! Не віриш?.. Й-бо, правда! Я така щаслива, що нарешті найшла людину, з якою можу відвerto про все розмовляти! Ти напевно здивуєшся, але якби ти зінав про все мое життя!.. Сьогодні мій чоловік цілий день докоряє мені про зраду!.. Він налічив моїх полюбовників дванацять і запевняє, ніби злапав мене в хвилю складання умов із тринацятим!.. А проте, про це все після!.. Ах, Боже мій—вона скхоплюється за виски.—Стільки треба оповісти про все!.. Я дуже хвилююсь!.. Так ось я хотіла про Ізика!.. Він має від матері батька жахливу спадковість!.. Потім все наше мандрівне, акторське життя!.. Ізик мусить все розуміти...

— Ні, не можу тепер!..—вимовляє Лулу стисненим голосом.—Ліпше другим разом!..

Відтак вона за пів години вспіває вибазікати гостеві про ціле своє життя до найдражливіших подробиць, про які оповідала з відмінним захватом, називаючи себе повією, підложницею... Вона висловлює жаль, що чоловіки не здібні на патонічне кохання, з її слів виходить, немов її чоловік справжній Отело двох адаторів її спустив наниз по сходах.

— Я в розпуці!.. Я збожеволію!.. Він здібний на все!..—Нагло затріщав телефон і вона кидається в передпокій.—Гальо!.. Це ви? Я голосу не пізнала!.. Що? Ні, немає нікого!.. Я сиджу одна на самоті!.. Чоловіка немає!.. Та ви хіба не поїхали?..—питає вона крізь слухавку.

Вона вертається в їдальню зо схвильованим обличчям:

— Ясику, голубе, задля Бога!.. Пробач, мені так ніяково!.. Я зробила страшенну дурницю: Сказала, сама не знаю чому,

ніби сиджу одна на самоті!.. Він, чоловік мій, мусить негайно вернутись домів із Театру Різноманітностей!.. У тебе добре серце, Ясику!..—Вона швидко цілує гарячу щоку гостя. Той розуміє, що йому треба швидко тікати.

—Щоб ти сказився!.. Що ти робищ?..—бллямкає Лулу, коли Ясик, обіймаючи, міцно притиснув її до своїх грудей.

—А що, хіба гріх?..—питає він.

—Та ні, не гріх, але все ж шалапут ти такий!.. Ти знаєш, що від поцілунків усе починається!.. Раз бажаєш—немає сорому!.. Немає ні в чому гріха!—Півзаплюшивши очі, вона стискає вуста для поцілунку. Він обидвома руками охоплює її.

ГЕРОЇЧНА ДОБА ВИМАГАє ГЕРОЇЧНИХ ЧИНІВ

Бойовий відділ "Чорної венти" признає необхідним втягнути українське населення краю в революційний настрій, розпочати терористичну акцію і тим дезорганізувати владу... За тиждень, в неділю 15 жовтня, схвалено виконати завчасу обміркований план і сьогодні ввечері в суботу 7 жовтня в конспіративному помешканні на передмісті старого Львова поблизу жидівського окопища в четвертій годині нарада гуртка... Крім Неждані на конспіративне помешкання прибувають Борис Гонич, Мирон Нижанківський, Богдан Заливчий та інші... Завдання стає таке: використати урочисте свято в місті С. 15 жовтня, з приводу посвячення пам'ятника "стшељцуф" Річи-посполитої, щоб замордувати заслуженого греко-католицького церковного достойника та "воєводу" округи.

—Коли люде, покористовуючись віттарем, хочуть поширити шкідливі для Українського Народу угодовецькі течії, тоді треба забити й церковного достойника!..—вносить пропозицію Мирон Нижанківський... Пропозицію прийняли одноголосно... Помешкання димиться від папіросок...

Входить Ясик Гонич. Він у чоботах, у шкуряній куртці й кашкеті.

—Які новини?

—Нічого нового!.. Поліція відкрила три звена в С! Йдуть арешти!..—Його голос має дивний металевий згук, що розтинає повітря ніби крицею... Пахне нафталіною в низьких і затухлих покоях... Ясик стискає руку Неждані.

Після докладного обговорення плану починається розподілення функцій.

—Перша бомба призначається для церковного достойника!..—вимовляє поволі Неждана.—Її кине Мирон Нижанківський!..—Слова її падуть гостро в мертву тишу. Всі застигають і затають віддих.—Друга призначається для "воєводи"!.. Її кине Борис Гонич!.. Фальшива борідка й темні окуляри зроблять режисера львівського міського театру в С. непізнаним.

—Сьогодні вранці наших сімох повісили!..—обзывається Ясик Гонич. Брови Неждані перелякано скачуть на чолі. Крізь окуляри непорушно світяться блакитні очі Бориса.

Перед закінченням наради змовники докладно обмірковують план утечі й схову слідів. Злегка нахмурившись, Неждана нагадує заговірникам головні правила обережності.

—Щоби не було підозріння, ніч з суботи на неділю, з 14 на 15, проведете з дівчатами!.. Ось вам 90 злотих на обидвох!..

Мирон Нижанківський і Борис Гонич ховають гроші в гаманці.—Смерть гадючому племені!.. Хай живе Національна Революція!.. Хай живе Україна, Соборна й Самостійна!..

Після закриття наради Неждана ще раз звертається до Мирона Нижанківського:

—Памятайте, ви перший кидаєте бомбу!.. Кинете лише тоді, коли проходитиме дефіляда!.. Це буде найдогідніший мент, бо увага всіх буде прикута до дефілюючих!..

На дворі світає... Неждана відізджає... Конспіративне помешкання на передмісті старого Львова спустіло.

* * *

Яsic Гонич починає шукати в камері готелю на Сикстуській за томиком творів Миколи Хвильового та згадує з жахом, що залишив його в Лулу разом із листуванням і адресою нового бойовика... Нагло йому впадає до голови розмова батька з нею про владу понад душами людей.

За десять хвилин Яsic митю вскачує в трамвай, що мчить в напрямі Театру Різноманітностей та її помешкання... Час тягнеться довго, болісно довго...

Решта-решт молодий бойовик із чорними вуглянimi очима й щітковатим волоссям входить у знайому кімнату.. Ворується перстеники портієри, лунає поза нею влесливий голос Лулу.

—Я зіставив у тебе, Лідо, вчера томик Миколи Хвильового!.. Там у середині були деякі папери, адреси!.. Де вони?.. —збентеженим голосом промовляє Яsic.

—Ось, пане Гоничу!..—Лулу передає йому невеличку книжку.

—Це тільки твори Хвильового, але тут у середині було дещо інше!.. Як що ти взяла папери, то мусиш негайно звернути їх!..—Голос бойовика звучить зимно й незломна воля відбивається в його вуглянiх очах.

—Хiба ви, Гоничу, зіставляли папери для того, щоб я звертала їх?..—Лулу дивиться на Яsica пiльно, з понуро-хмурною зловтiхю—Що? Пiймався, як щур у пастку?—кусаючи вуста, запитує вона.—Тепер треба викручуватись!.. Ось вони в мене в руцi!..

Яsic нервово оглядається навколо й намагається вирвати свисток паперів з рук Лулу, але та хутко вiдскакує в бiк.

—Може однести це листування й адреси до шефа дефензиви та перечитати там удвох?... Гадаю, що надто цікаво буде йому.—Й очi мружаться... По обличчi розповзується гадюча усмiшка.

—Тварюка!.. Позбавлена всякого морального чуття!.. Нарештi скинула машкару!.. вимовляє бойовик зовсiм лагiдно, зовсiм тихо. Лулу дивиться в землю.

Минає хвиля, друга... Вона нагло мне свисток паперів, Яsic скорим рухом вихоплює його з її цупких пальцiв...

Стримуючи себе незвичайним зусиллям волi бойовик швидко переглядає листування й льодовим тоном звертається до

хазяйки:—Добра-ніч!..

В затишний нумер готелю на Сикстуській Ясик спішиться так, як ранений, втомлений звір поривається в своє леговище.

У вівторок, 10 жовтня 1933 р. на оббитих червоним сукном дверях нумеру в готелі на Сикстуській прийшла змокла від дощу Ліда Лулу Вишевська. Відчитала, тектурку: "Борис Гонич".

—За вами якась пані питается!—доповідає Ясикові омизлива в білому хвартушку ляшка-покоївка, що безгучне ввійшла у нумер.

—Просіть сюди!..—вимовляє бувший комсомолець.

За хвилю чепурна відвідувачка спиняється в затишному будuarі.

—Що там, дощ на дворі?.. Що сталося?..—питає Ясик, садовлячи гостю в мягкий фотель.

—Батька й тітки немає вдома?.. Мені треба, Ясiku, позичити грошей у тебе! Не пізніш, як сьогодні ввечері!..—змальовуючи на обличчі страдання, починає Лулу.

—Скільки треба?

—П'ятьсот!..

—П'ятьсот злотих!.. Навіщо?..—виробляючи у гадці якісь підрахунки, запитує він.

—Як, навіщо?..—голосить вона, не криючи роздратування й розтуляючи широкі неприємні вуста.—Навіщо жінці потрібно грошей?.. Потрібно й все!..—Її обличчя темніє й заливається пересердям.—Як що не можеш допомогти мені, кажі відверто!..—вона вступляє на розмовника проникливий, демонічний погляд, що нагадує маніри кепської трагічної акторки маленької провінційної сцени.

—Тобі, Лідо, завжди потрібні гроши в такий час, коли їх зовсім неможливо дістати!.. Ти вимагаєш негайно?..

—Розуміється негайно!..—шипить Лулу, немов боа констріktor.

—В середу 18 жовтня одержиш п'ятьсот злотих!..

—А мені гроши необхідні сьогодні!.. Тоді я звернусь до твоєого батька!.. Він для мене все зробить, що схочу!..

—Все, що можу позичити вам, пані Вишемська, сьогодні, це 100 злотих.—Він викладає на стіл гроши.—Прошу, будь ласка, чому ховаєте від мене свої чарівліві риси.

—Обережно, пане Гоничу!.. Мені набридли жарти!..—Вона бє кулаком по столі, кусає в гніві губу та обертається донього з перекрученим од шалу обличчям.

—Чому індинчитесь, моя люба?..—стискаючи з погордою плечима, запитує він.

—Запевняю вас, що не є в вашому інтересі мене зlostити!..

—Вона кидає на нього зір повний ненависті та ховає гроши.

—Невже?.. Бігме, я в захопленні від вас, моя кохана!..—

Ясик добуває з кишені сигару, відкусує край й закурює.—Я не дитина, ви знаєте, що мене залякати не так легко!.. Я вихований в умовах радянського життя!..

—Бачу, що зло розпочинати цю розмову з вами!.. Бачу, що повинна була почати з іншого кінця!..—Вона голосить, голосить, він байдуже слухає.—Мене легко не здихаєтесь!.. Я можу оповісти про вас деякі речі!.. Я вам затрою ціле ваше життя!.. Памятайте, що я вас у Березу Карпівську можу запхати! Я чимало бачила, чимало чула!.. У мене досить даних, щоби зрозуміти, в чому справа, після всього, що бачила на власні очі!..

—Невже ви дійсно гадаєте, моя люба, що я перелякався вас і згоджуюсь підлягати вам, що шантажуєте людей і загрожуєте доносом?!.—Ясик переставляє сигару з одного кута вуст у другий і натягає капелюх, насуваючи його на карк.

—Нахабність ваша переходить міру!..—Він затягається сигарою, мріжить очі від їдкого диму й з погардою всміхається.—Раш замір одержати від мене 500 злотих сьогодні я називаю грубим і незамаскованим шантажем!.. Можете йти на всі чотири вітри!

Очі її звужуються та обертаються в щілинки.

Бувший комсомолець підходить до дверей та розчиняє їх навстіж.

Паркет у коритарі натертий рясним шаром воску. Перед дверми лежав маленький килимчик, куди Лулу поставила ногу, коли Ясик виштовхнув її в коритар. Килимчик сковзнувся по паркеті й потягнув за собою Лулу, що з гуркотом розтягнулась на підлозі.

—Я через вас, другого сина Ноя—звихнула ногу!..—репетує вона.—Не знаю, як я завтра буду грати “Жидівку-віхрестку”. Заплатіть мені гроші!..

—За що?..

—Хоч би за те, що я зійду з вашої дороги!..

* * *

—Ви змокли?.. Я чекала на вас раніше!

—Як?.. Але вона, панна Базилевичівна, вдома?..

Замісць відповіді найласкавіший усміх.

—Панна Базилевичівна?..

—Вдома, це я сама!..

—Пан Гонич Борис переказав мені...—Очі її звузились. У кутиках уст промайнув їдкий сміх.—П'ятьсот злотих!.. Пerekазав: “Літня дівчина!”...

—Пан Борис Гонич любить жартувати! Заходьте й розташуйтесь, як вдома!.. Вам, пані Вишемська, треба обсохнути біля печі.

Луду трохи розчарована: тільки сьогодні ввечері панна Базилевичівна може передати їй потрібні п'ятьсот злотих.

—Але поки що ви, пані Вишемська—моя гостя!.. На жаль, уже пообідали...

— У вас чудове помешкання!..

— Три кімнати!.. Бачите, трохи замале!..

Прегарно одягнена панна Базилевичівна дуже ввічлива. В руках мне батистову хусточку.

З удавано-наївним поглядом, із хуткими рухами, омизливою грою брів та непотрібною фальшивою захопленістю пані Вишемська здається трохи смішною.

— Все це було б привабне для вісімнацятилітньої дівчини, але не для жінки, якій виходить більше трицяти літ..—гадає собі Неждана.

— На вулиці паде дощ...

— Хочете кави з араком? Я теж із вами випю!.. При наймні ліпше познайомлюсь. Ви мене зовсім не знаєте, та я вас бачила багато разів на сцені! Останнього разу ви грали ролю Ріти в “Чорній Пантері” Винниченка.

Сівши в фотель, Лулу почуває себе як вдома.

— Як гарно, що ми познайомилися!.. Тож я давно знаю, що ви за одна!.. Ліпше всього вам одверто про це оповісти!.. — спокійно вимовляє Неждана.

Туман у голові Лулу перешкоджує розуміти як слід слова господині. Вона хоче піднятися, але туман перешкоджує.

— Перелякались, пані? Але ж ви не бійтесь, рідненька!.. Ми тут однісенькі!..

Лулу дуже спяніла, але добре памятає, щоб не промовити нічого необачного.

— Може панна Базилевичівна жартує?..

Дійсно Неждана сміється... Лулу чує так само й свій сміх... Сміючись, вона вимовляє:

— А в тому і яка ж ви, панно Базилевичівно!.. Це знаменитий гавайський арак!..—Ніколи арак її так міцно не туманив.

— Слухайте, пані Вишемська, таж ви дуже пяні!.. Чи мабуть хочете вдавати підпиту?..—Голос Неждані стає нагло сухим і серіозним.—Сподіватися від вас чогось людського—безнадійно!.. Нічого цінного чи святого для вас у світі не існує!.. Тому іншого кінця для вас не може бути!..—Слова її долітають не відразу до вуха Лулу.—Гадаю, ви, пані, розумієте мене?.. Чи ви остаточно пяні?.. Все, що цінне й святе для іншої людини—вам ненависне!.. На людський подвиг ви відповідаєте плюванням і реготанням!.. Над людськими муками ви тільки знущаєтесь!.. Трагедія чужого життя для вас потішний фарс! В жертові ви вбачаєте лише математичний розрахунок і підлість!..

Лулу чує й розуміє, хоч і все перед її очима заслона туманом.

Неждана відбірає у неї келих і твердо промовляє:

— Я залишаю вам, пані, бравнінг!.. Ось цей, бачите?.. Ви — криве зеркало людського образу!.. Ось тут мусите відібрati собі життя!..

Лулу хитає головою, після злазить із фотелю до ніг Неж-

дани та щось бубонить.

Неждана відхиляється, наливає гості повну шклянку:
Пий, боягузко! Пий, собаче мясо!..

Косячись на бравнінг, Лулу з жахом пе та обпалює горло.
За пів години сусіди чули постріл.

* * *

Думки Бориса Гонича перервані гуркотом дверей, що розчиняє ляшка-покоївка готелю.

—Це ви, Маринко?..—питає він.

—Я, пане Гоничу!—сховзнувши гожим поглядом по його обличчі відповідає вона.

—Приготуйте одяг!..—спокійним тоном наказує Борис.

—Смокінг?..

—Так, і крохмальну сорочку...

Звичайним, бистрим рухом він килає на помяте ліжко шовкове укривало та розкладає на ньому штани, сорочку й взуття. Осушивши шклянку порто й закусивши сиром, Борис виряджаеться на Замарстинівську вулицю до Богдана Заливчого, де мусить змінити зовнішній вигляд.

—Геройчна доба вимагає геройчних чинів!..

Настає неділя 15 жовтня 1933 р... Холодний осінній вітер... Крякають чорні круки... Золотистим підземним, приглушеним згуком лунає дзвін собору в місті С.

З музикою, розгорненими хоругвами й під ударами барабанів, серед гомінливого натовпу, рухаються рогатівки... Низьке жовтневе сонце виблискує на мідяних сурмах і на вістрях багнетів... Багнети скрізь... На площу підкочуються авта вичепуреної ляцької аристократії.

Поволі тягнуться жителі міста С., виступають парами учні середніх шкіл... Серед блискучого гуртка, з червоно-білою стяжкою через рамя, вилучається свяняча туша буцматого воєводи... Цілий синкліт блискучих і яскравих риз католицьких достойників римського й грецького обряду... Дожидаючи урочистого моменту, пестра юрба наповняє площу... Бе барабан і пливуть схilenі держаки прапорів із білими орлами. салютує генералітет.

Коли зливаючись із передзвоном площа громінула зустрічним маршем, Мирон Нижанківський і Борис Гонич не бачуть і не чують нічого: ні відказового кликання рогатівок, ані вилюшеного галасу: “Нех жиє Польська”!..” Все—сині мундіри поліцайв, вшиковане до церемонійного маршу військо, розвинені хоругви—все якби в тумані пливе перед ними важкою масою.

Рівняючись і твердо відбиваючи кроки, рухається темносиній мур рогатівок... Мирон Нижанківський і Борис Гонич здрігаються: на їх чолах виступає холодний піт, вони інститово обертаються—пронизуючи їх своїми завзятими, сталевими очима. На східцях ганку камяниці стоять—Неждана.

Борис розуміє... Він відходить від натовпу, обережно добуває з кишені невеликий, обгорнутий в “Народню Справу” предмет, перекладає його в правицю й не оглядаючись із очай-

душною рішучістю рушає вперід. Ніхто не звертає уваги на бородача. Розширені очі Бориса зажерливо прошивають сиві вуси воєводи, його білі рукавички, кашкет й ордени.

Мирон Нижанківський перший метнув бомбу... Сніп вибуху засліплює очі... З бряскотом падуть шиби в камяницях... Прикладами в груди сині поліцай з пухнатими вусами відпихають людей на всі боки.

Борис Гонич кидає свою бомбу... Гуркіт розлягається навколо... В димі майнують постаті ранених поліцай... Сухо тріщать постріли мавзерів, карабінів: стріляють на бігу...

З несамовитим криком "Гайдамаки, бандити!"—Ясик Гонич і Богдан Заливчий лупцюють перших ліпших зустрічних, щоб дати змогу втекти справцям атентату.

* * *

Відчиняються якісь масивні двері. Тхне вогкістю... Жандарми освітлюють підваль ліхтаем.

Жахливе видовище зявляється перед очима Неждані.

Понад головою тягнуться низькі камяні склепіння, звідкіля час від часу зриваються важкі краплі вапнистої води, що зо лзвоном паде на теплі плити.

З огидою керівниця "Чорної Венти" вдихає сморід, вогку пару й запах гнилі.

Навколо жебрачки, злодійки, дівчата без певного зайняття. Покрившись лахміттям, охопивши коліна дві діптянки підводяться, нащулюють вуха...

Один з жандармів жбурнув мішок соломи на Неждану.

—Чи випустяте мене будьколи звідсіля?—питає вона себе, просидівши в пивниці три дні.

На четвертий день швайцарський консул у Львові відвідує заарештовану й пропонує їй клопотати за своє визволення. Вона висловлює подяку й відмовляється.

Віч на віч перед катом... Оздобна підробка під середньовіччя: зала з луковими мурами й темними закамарками, з дивоглядним приладдям, пальцювими колесами—все для тортур.

Біля столу під зеленуватим таємничим промінням тъмяного електричного світла сидить шеф дефензиви. Він підводить на Неждану свої оловяні очі в окулярах і міряє її поглядом: вираз неприхованої лютої ненависті застигає на обличчі шефа.

—Ви чудово володієте польською мовою, ви знаменито говорите німецькою, російською мовами без чужого акценту!—не ворухнувші жадним лицевим мясом, починає він.—Під час арешту ви показали фальшивий швайцарський пашпорти.. Я дуже вдоволений, коли нерозумний вязень прокидається мудрим, бо дурість його, бодай, відразу виявляється! Але ж, коли розумна людина прокидається нікчемною особою—оце вже гірше, бо тоді відразу не зрозумієш—маска це, чи справжність!.. На ваше нещастя наші агенти, ваші "русини", були мудріші, як ви всі передбачили!..—Прикро ворушиться товстий сірий

язик шефа.—Ось дві світлині: Неждана Базилевичівна й якась швайцарська громадянка. Одне обличчя!..—Шеф позирає на жертву спідлобу.—Гаяти часу марно я не маю змоги!.. Тому даю вам речинець для надумання—48 годин!.. Перед вами стоїть ділема: Або повний контакт з нами, ви керуєте готовуванням атентату на міністра, паралізуєте плани заговірників, дасте нам вичерпуючу інформацію про все, що діється в кругах ОУН, або важкий мішок із піском вам повісять на шию й ви безгучно сковзнете на дно Сяну!..—Погроза звучить спокійним тоном.—Попереджаю, що все листування, яке переходить через ваші руки, ми мусимо розкривати в чорному кабінеті й за пів години—повертати в тому ж виді, що й прийняли від вас!.. Отже роздумайте протягом двох найближчих днів. Життя або смерть!.. Виховзнувшись з наших рук вам не пощастиТЬ!.. Нагадую, що перед тим, як вам прийдеться позбавитись зовнішнього чуття, ви візьмете велими неприємний холодний туш!.. Признаю вашому розумові належню спритність!.. Пам'ятайте, що в разі угоди з нами, ви тільки станете в пригоді своїому “русінові”! Симон Петлюра давно скаменувся!..

—Симон Петлюра!..—перебиває несподівано йому Неждана.—Задля Бога, не згадуйте імення Головного Отамана! Він був правдивим українцем від початку визвольної боротьби до цвітня 1920 року! В фатальну хвилю Головний Отаман захистився, як і безліч інших!.. Але не забувайте, що як лише в ньому прокинулось сумління, тоді наші вороги надіслали до нього скрітовбивників ізза рогу!..

Шеф міряє зором з голови до ніг арештовану та загрожує їй якимсь середньовічнім приладом.

Ноги її наливаються залізом. Серце стукає з перебоєм, жила болюче пульсує на чолі коло лівого виску.

* * *

Борис Гонич спішно відізджає до Німеччини й розгортає “Новий Час”... Маленька замітка помічена червоним олівцем.

“Страшна драма з приводу злиднів розігралась вчера в західному кварталі Львова. Емігрантка зо Східних Земель України, 33-літня жінка, мати трьох позашлюбних дітей й вагітна четвертим, повісила всіх своїх дітей й сама собі смерть заподіяла. Незвичайна боротьба провадилась перед смертю між матерю й старшим, сьомилітнім сином. Обличчя дитини й матері були покриті дряпаками, забитими місцями на шії хлопяти. В руці син конвульсійно стиснув пучок волосся, вирваного з голови матері. Очевидно жінка пробувала задушити сина.”

Борис Гонич звертає увагу на призвище самогубки й мліє: “Наталія Рославлева”.

Галина залишається у Львові, бо мусить скінчити договір із оперетовим антрепреньором і виконати завдання “Чорної Венти Помсти”...

ЕПІЛОГ

Понурі, холодні, старинні мури колишнього монастиря... Согні українських бойовиків пройшли крізь браму їхніх забудувань... У підземеллі, у вогкій пітьмі пивниці українська молодь не зломлюється при ляцьких середньовічних тортурах. Українські матері на згадку одної назви цієї Голготи бойовиків стигнуть на місці.

Сіра камера... Гробова тиша... Пять кроків туди й п'ять назад... З блідими щоками, мелянхолійним задумом та гострим іскрястим зором, одягнута в закривальну сорочку, сидить Неждана Базилевичівна.

Вже місяць ляхи домагаються від неї подання призвищ й адрес авторів листів, що найдені на передмісті старого Львова та інформації про бойову централю "Чорної Венти Помсті"... Вона мовчить...

Пронизливий тюремний дзвінок сповіщає, що за десять хвилин мусять усі вязні лягати спати... Неждана мовчки шкрябаче на стіні нігтем:

"Поломали пальці, повиравали волосся, викрутили ноги, втикали голки в тіло, били гумовими палками, насилували!.. Вміраю! Знайте, як мститися!.. Н. Б."

В сусідній камері цілком знесилений по тортурах Мирон Нижанківський пальцями з повираваними нігтями писав "тристі":

"За одного революціонера мусить упасти десять займанців!.. За знущання над кожним одним українцем, мусить запалитись десять сіл ляцьких колоніств!.. Вміраю замучений за краще майбутнє Нації!.. Помстіть!.. М. Н."

В четвертій годині вранці двері тюремних камер відчиняються. На худі, смертельно втомлені обличчя Неждана й Мирона паде блиск ручного ліхтаря... Вони йдуть на смерть за Батьківщину.

В пів на пяту Неждану й Мирона підводять до шибениці... Ляцькі кати затуляють їм уста, бо вони голосно кричат: "Хай живе Україна!.. Ще не вмерла й не вмре!.."

Минає місяць і ляцький садист, що збезчестив тіло Неждані, гине від кулі Богдана Заливчого...

(Кінець другої частини.)

ЧИТАЙТЕ Й ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ
ОДИНОКИЙ УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛІСТИЧНИЙ
ЧАСОПИС

“НОВИЙ ШЛЯХ”

ЩО ВИХОДИТЬ КОЖНОГО ВІВТІРКА
В САСКАТУНІ

РІЧНА ПЕРЕДПЛАТА 2 ДОЛЯРИ

ВІН ПОДАЄ ВІСТІ: про життя та суспільну роботу українців на всіх українських землях і поза Україною;—про всі важні події в світі;—про політичні, господарські й другі суспільні справи Канади, що повинен знати кожний мешканець Канади.

ВІН ПРОПОВІДУЄ, ЩО: кожний українець повинен почуватись в першу чергу українцем—повинен ставити інтереси цілої нації понад всі інші суспільні та свої особисті інтереси;—повинен ставати в ряди нац. рев. активу, що одинокий веде боротьбу з ворогами

України;—повинен докладати всіх зусиль для визволення Української Нації з неволі.

New Pathway

832 - 20th Street West,

Saskatoon, Sask., Canada